

Reneszánsz kaleidoszkóp

**A Ráday Gyűjtemény és a
Károli Gáspár Református Egyetem
2008. május 7-én rendezett
konferenciájának előadásai**

**Ráday Gyűjtemény
Fekete Sas Kiadó**

Reneszánsz kaleidoszkóp

A Ráday Gyűjtemény
és a Károli Gáspár Református Egyetem
2008. május 7-én rendezett konferenciájának előadásai

Reneszánsz kaleidoszkóp

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY és a
KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM
2008. május 7-én rendezett konferenciájának
előadásai

Szerkesztette

BERECZ ÁGNES és PETRŐCZI ÉVA

Ráday Gyűjtemény – Fekete Sas Kiadó
Budapest, 2009.

A kötet megjelenését támogatták

Reneszánsz Év 2008

Szenci Molnár Albert
Egyházművészeti Intézet (KRE HTK)

A Ráday Könyvtárért Alapítvány

© Ráday Gyűjtemény, 2009

Tartalom

Tartalom	5
----------------	---

I. A MÚZSÁK URVARÁBAN

Berecz Ágnes: Reneszánsz – rokokó maszkban	9
--	---

Békési Sándor: A megtalált gyöngy. Margit navarrai királyné verseskötetének kompozíciós jelentősége	20
---	----

Csörsz Rumen István: Az ungarasca-forma a 16. századi hangszeres zenében. (Hajdútáncok az allemande álarcában)	34
--	----

Péti Miklós: Egy karrier vége – Edmund Spenser: <i>Himnusz az égi szépségről</i>	63
--	----

Petróczi Éva: Sir Philip Sidney 23. zsoltáráról	83
---	----

II. FÖLDÖN ÉS ÉGEN

Lovas Miklós: Reneszánsz asztrológia	97
--	----

Csoma Zsigmond: Késő reneszánsz zöldségeskertek (Erdélyben és a székelyföldi területeken, a 16–17. században)	104
---	-----

Pálóczi Horváth András: A visegrádi királyi palota kora reneszánsz kertje	137
---	-----

Demes-Kőfalusi Krisztina: Reneszánsz boszorkányok (és a boszorkányság reneszánsza)	162
--	-----

Varga Benedek: A 16. századi páduai anatómia-kutatás elméleti háttere és hatásuk a kora újkor művelődésére ..	170
---	-----

I. A múzsák udvarában

RENEZSÁNSZ – ROKOKÓ MASZKBAN

A jelen kötetben összegyűjtött konferenciaelőadásokhoz kapcsolódott egy időszaki kiállítás is a Ráday Gyűjtemény Biblia Múzeumában, *Amit a reneszánsz embere olvasott* címmel.

A kiállítás célja kettős volt: egyrészt tárgyi valóságában bemutatta az előadásokban emlegetett könyvritkaságok némelyikét, másrészt élvezhető volt önmagában is: egy kiragadott tematika mentén betekintést nyújtott a Ráday-műemlékkönyvtár univerzumába.

Ha ugyanis a látogató megtekinti a Ráday-család fennmaradt magánkönyvtárának egészét – erre bármikor mód nyílik – lenyűgöző mennyiségű és rendezettségű muzeális kötetet láthat a részben eredeti, kagylómintás rokokó fehér-arany polcokon és szekrényekben. A látvány egyértelműen a könyvtárhoz rendeli a 18. század korát még mai környezetében is; egykor pedig – a péceli Ráday-kastély könyvtártermében – még totálisabban érvényesült ez a hatás. Nem véletlenül: apja példáját követve Ráday Gedeon (1713–1792) gyűjtötte össze a könyvtár java részét, és ugyancsak ő vállalt meghatározó részt is a könyvtárterem berendezésének és díszítésének tervezésében. Ennek eredményeképpen a meghatározó benyomás egy enciklopédikus jellegű, későbarokk-rokokó könyvtár képe.

Ismeretes, hogy Ráday Gedeon kivételes erudícióval és hozzáértéssel válogatta össze könyvtárának darabjait. Mérlegelésre nagy szükség volt, hiszen a Ráday-család anyagi lehetőségei meg sem közelítették a kortárs nagy földbirtokosokéit. Így jött létre végül a 6479 művet mintegy tizenötezer kötetben számláló könyvtár, amelyben megtalálhatóak a klasszikus standard alapművek, a tudományok és az irodalom máig számontartott fontos kötetei, valamint a felvilágosodás korának (főként francia) irodalma,

amely egyedülálló mélységben és mennyiségben tette hozzáférhetővé Magyarországon az akkori legmodernebb európai szellemi áramlatot.

A könyvek elrendezése és az enteriőr rokokó maszkja mögött azonban számos reneszánsz kincs is rejtőzik – nem meglepő módon, hiszen megállapítottuk, hogy Ráday Gedeon átlagon felüli hozzáértéssel szerezte be könyveit. Számos reneszánsz vonatkozású könyvritkaságra bukkanhatunk a polcokon, akár szellemi értelemben (humanista szerzők első kiadásai), akár vizuális valóságukban (gazdagon díszített reneszánsz kötéstáblák, humanista portrégyűjtemények stb.). Sok esetben pedig a reneszánsz korának fontos könyveit későbbi, 17. vagy 18. századi kiadásban vásárolta meg Ráday Gedeon. A kiállítás tervezése során nem gondoltuk volna, hogy végül a bőség zavarával kell majd küzdenünk: a négy nagy tematikus tárló éppen csak egy ízelítő nyújtására adott lehetőséget. A kiállított könyvekhez mellékeljük a szerzők rövid életrajzát, lehetőség szerint arcképét, a kiállított mű rövid bemutatását és – ugyancsak lehetőség szerint – egy magyar nyelvű részletet is belőle. A sok szöveges információt ellensúlyozandó, a középponti üveges vitrinben 4 reneszánsz ötvöstargyat állítottunk ki a Ráday Múzeum (Kecskemét) letéti anyagából.

I. RENESZÁNSZ KÖLTŐK, ÍRÓK

A tárlóban kiállítottuk Sebastian Brant: *Stultifera navis* (Párizs, Badius, 1515) c. kötetét. A mű 1494-ben jelent meg első ízben (eredeti címe: *Narrenschiff* vagy *Schiff aus Narragonien*), és Európa óriási könyvsikere lett, amit a gazdag metszetillusztráció is elősegített.

A *Bolondok hajója* a 15. századi Németország népszerű, átfo-gó szatírája: egy hajó Narragónia felé tart (Narr: bolond), és fedélzetén összegyűlnek a különféle típusokat képviselő bolondok. A mű 113 versszakból áll, és ugyanannyi bolondságot – fősvény-ség, becsvágyás, gög, indulatosság – ábrázol a szerző. A hajó

kormányánál mégis a Bölcsesség áll; azaz Brant számára a világ – a humanizmus eszméjének megfelelően – értelmes. Saját magát is besorolja a bolondok közé: ő a könyvbolond, aki halomra gyűjti a köteteket anélkül, hogy megértené azokat.

Noha Brant maga is irodalmi mintákat követett, műve megújította és követésre buzdította a világ bolondságát pellengérező műfajt: Rotterdami Erasmus (*A Balgaság dicsérete*); Thomas Murner (*Narrenbeschwörung és Schelmenzunft*, 1512); az 1597-ben megjelent *Schildbürgerbuch* és Johann Michael Moscherosch *Philander von Sittwald*-ja (1643) jelzik a fő állomásokat.

A második kiállított kötet talán a Ráday-könyvtár legértékesebb reneszánsz ritkasága: Conradus Celtis: *Quatuor libri amorum secundum quatuor latera Germanie* (Nürnberg, Sodalitas Celtica, 1502), a kötetet pergamenlapokra nyomtatták. A pergamenhártyára való nyomtatás a könyvnyomtatás kezdeti korszakában fordult elő, de már akkor is csak különlegességként – bibliofil megrendelők számára; szakmai bravúrként; könyv-műemrek létrehozása céljából. A pergamenhártya alkalmazása a kódexek korára utal vissza (bár a nyomtatás feltalálása idején a kódexek már papír alapanyagra készültek). Celtis könyvének pergamenre nyomott változata valószínűleg a császári udvar számára készült díszkiadás.

Életművéből máig a legtöbbre értékelik lírai költeményeit (*Amores*, 1502; *Ódák*, 1513; *Epigrammák* [1881-ig kéziratban]). Noha tudatosan csupán az antik minták követésére törekedett, ezen átütött egyéni tehetsége. Az *Amores* népszerűségét a költői kifejezőtehetséggel párosult erotika nagyban elősegítette. – A példányt Ráday Gedeon az 1768 márciusában tartott Mannagetta-aukción vásároltatta meg Nagy Sámuel bécsi ágens közreműködésével.

A harmadik kiállított kötet Navarrai Margit: *Marguerites de la Marguerite des princesses* (Lyon, Jean de Tournes, 1547) c. műve volt; ennek ismertetésétől eltekintünk, hiszen Békési Sándor idevágó tanulmánya kötetünkben olvasható. – Sir Philip Sidneyről életrajz és fotódokumentáció, valamint 23. zsoltár-parafrázisának magyar fordítása (Petróczi Éva) emlékezett meg a kiállításon.

A költő járt Magyarországon, és *The Defence of Poetry* c. költészetelméleti kézikönyvében írt a korabeli magyar katonák táncáról és énekéről.

II. RENESZÁNSZ FILOZÓFUSOK, HUMANISTÁK

Ez a tárló bocsátotta közszemlére a Ráday-könyvtár legrégebben kinyomtatott kötetét, egyben a reneszánsz újplatonista irányzatának alapművét: Bessarion bíboros: *Adversus calumniatorem Platonis* (Róma, Konrad Sweynheym–Arnold Pannartz, 1469). – Bessarionnak jelentős szerepe volt abban, hogy a Ferrarában megkezdett és Firenzében befejezett zsinaton létrejött a görög és a római egyház egyesülése. 1440-től a Konstantinápolyt fenyegető török terjeszkedés miatt véglegesen Itáliában telepedett le. A bíboros korának egyik legképzettebb tudósa volt. Római házában jött létre a humanista tudóskörök, az úgynevezett akadémiák egyike. Magánkönyvtárát a velencei szenátusnak ajándékozta, megvetve ezzel a Biblioteca Marciana alapjait.

A Platón filozófiáját összegző művében összefoglalja az egyházatyák véleményét, elvégzi Platón és Arisztotelész tételeinek összehasonlító vizsgálatát. Ennek alapján megállapítja, hogy a keresztény filozófiai gondolkodás inkább Platón hagyományának a folytatója. Majd ismét Arisztotelésszel szembeítve elvégzi a kereszténységgel rokonítható platóni eszmék vizsgálatát (pl. a legfőbb jóról, az isteni lényegről). Végül szól Platón értelmezésének tévedéseiről. Műve kísérlet az arisztotelizmus és a platonista hagyomány összehangolására, de lényegében az újplatonizmust teremtette meg írásával.

Egy másik ősnymotatvány bemutatja a jellegzetes humanista szövegkiadást. Pomponius Laetus és Lorenzo Valla gondozta Gaius Sallustius Crispus műveinek kiadását (*Opera*, Velence, Bernardinus Benalius, 1493). Az ókori történetíró Sallustius a római köztársaság hanyatlásának okait kutatta, ebben nagy hangsúlyt helyezett az erkölcsi törvényekre és az erkölcsi vétségekre.

A reneszánsz nagyra értékelte Sallustius stílisművészetét is. A korabeli szövegkiadásban a főszöveg szinte eltörpül az oldaltükör közepén, néhány sorba tördelve. Ezt körbeveszi a főszöveget sokszorosan meghaladó mennyiségű kommentár és szövegapparátus. Ugyancsak a kommentárok elterjedésére utal Giovanni Pico della Mirandola kiállított műve is (*Opera omnia*, Basel, Officina Henricpetrina, 1572–73).

A reneszánsz humanisták mustrájából nem maradhatott ki Rotterdami Erasmus személye. Az ő esetében Ráday Gedeon nem rendelkezett 16. századi edícióval, viszont beszerezte Erasmus műveinek legjobb 18. századi összkiadását (*Opera omnia*; ed. Johannes Clericus, Lugduni Batavorum, 1703–1706, 11 kötet).

Agrippa von Nettesheim életműve (*Opera, in duos tomos concinne digesta*. Lyon, Beringi fratres, 1600) a mágia és az okkult filozófia rendkívül gyakran idézett és hivatkozott forrása. A humanizmus irodalmának ezoterikus irányát képviseli. A *De occulta philosophia* abból a tézisből indul ki, hogy a mágia filozófiai tudomány, amely a fizikán, a matematikán és a teológián alapul. A természet tanulmányozása vezet a bölcsességre. A dolgok természetes értékei az elemekből származnak, az okkult értékek azonban az ideákon keresztül, a világszellem által áramlanak a dolgokba. Az okkult értékeket hasonlóságok és összefüggések tanulmányozásával lehet megismerni; ennek eszköze az asztrológia, a jóvendőmondás, a számmisztika. A mágia célja Agrippa szerint Isten megismerése és a természet uralása. Művével szintézisre törekszik a keresztény és az újplatonikus misztika között.

A reneszánsz korának nagy embléma-divatját Andrea Alciato teremtette meg. A műfaj egy jelvénytörő kép és egy jelmondat társulásából keletkezett (ilyesmit cégérszerű azonosítóként használtak például nyomdászok, céhek, vendégfogadók is). Irodalmi műfajként jellemzője egy mottó, egy szimbolikus értelmű kép (favagy rézmetszet) és a hozzá tartozó felirat, amely igényesebb alkotóknál latin epigramma. Az emblémák bonyolultsági foka igen eltérő; a manierista költők éppen a játékos többértelműség nagy-

számú lehetősége miatt kedvelték. Kiállításunkon Alciato *Emblemata*jának legteljesebb, 1621-es kiadása szerepelt (Padova, Typographia Laurentii Pasquati – Petrus Paulus Tozzius). Népszerűségére jellemző, hogy ez volt a mű 152. kiadása. Az *Emblemata* első kiadása – amelyet sorra követtek az egyre bővülő verziók – 1531-ben jelent meg. Keletkezése a *Görög Antológia* néven ismert hellenisztikus versgyűjtemény rövidebb, csattanós költeményeinek fordításán és szabad átköltésén, majd imitációján alapult. Alciato újítása abban állt, hogy rejtélyes, többértelmű morálfilozófiai gondolatot formált tömör költői megfogalmazásba. Számára a szöveg maradt az elsődleges; a kép járulékos elem volt – szemben az általa teremtett műfaj későbbi fejlődésével, ahol a szöveg és a kép egyenrangú, sőt elválaszthatatlan.

III. RENESZÁNSZ TERMÉSZETTUDOMÁNY ASZTRONÓMIA ÉS ASZTROLÓGIA; ORVOSTUDOMÁNY

Igaz, hogy Andreas Cellarius gyönyörűen illusztrált *Harmonia macrocosmica* atlasza (Amsterdam, Gerardus Valk – Petrus Schenk, 1708) nem reneszánsz kiadás, sőt még csak nem is a reneszánsz idején keletkezett – 1660-ban adták ki először, és 1708 után már nem nyomtatták ki újra –, de rendkívül érzékletesen ábrázolja a világegyetem ptolemaioszi modelljét, amelyet a reneszánsz tudósai haladtak meg. Mellette szerepelt a kiállításon Ptolemaiosz egy reneszánsz kiadása is (*Opera omnia*, Basel, 1551). Ebben nincs olyan találó rendszerábra, mint Cellariusnál; a kiállításon az északi égbolt csillagképeinek ábrájánál nyitottunk ki.

A csillagképek ábrázolása, elnevezése és katalógusba foglalása antik és arab hagyományokra vezethető vissza. Európai elnevezésük szorosan kötődik a görög-római mitológiához; és az idők folyamán több kísérlet történt keresztény szellemiségű átnevezésükre. Beda Venerabilis szerint az egyházi ikonográfiai ha-

gyomány alapján kellett volna új csillagkép-meghatározásokat létrehozni. Ezt az eszményt leginkább Julius Schiller: *Coelum stellarum christianum* (1627) c. műve közelítette meg. A próbálkozás azonban nem vált be; a csillagképek hagyományos (antik) elnevezése máig használatban maradt.

A reneszánsz, egyáltalán az újkori csillagászat kezdetét Nikolausz Kopernikusz (1473–1543) működésétől számítjuk. A ptolemaioszi világképet megrendítette, hogy az égbolton zajló valóságos mozgások kezdtek szembetűnően eltérni a ptolemaioszi bolygótáblázatok által megjósoltaktól, ami súlyosan érintette például a rohamosan fejlődő tengeri hajózást (a pontos navigációt). Kopernikuszt ettől függetlenül is zavarta a ptolemaioszi rendszer bonyolultsága és nehézkessége. Valószínűleg olvasta azokat az antik műveket, amelyek említették Arisztarkhosz napközéppontú elgondolását. Ez megerősítette véleményében: az égi mozgások sokkal egyszerűbben leírhatók, ha a Napot helyezzük a rendszer középpontjába. Téziseit 1512-től kéziratban terjesztette tudós barátai körében, majd részletesen kidolgozta az égitestek mozgását. Nyomtatásban közvetlenül halála előtt jelentek meg eredményei, amelyeket óvatosan hipotéziseknek minősített. Ráday Gedeon gyűjteményében az *Astronomia instaurata* egy későbbi kiadása szerepel (Amsterdam, Janson, 1617). – Kopernikusz után a reneszánsz másik jelentős csillagásza Kepler volt, Ráday Gedeonnak azonban nem sikerült beszereznie művét. Megvan viszont Galilei híres vitairata, a *Dialógus a két világregszerről* (*Systema cosmicum. Dialogus de systemate mundi*, Strassburg, Elzevir, 1635). Ennek ismert metszetes címlapelőzéke volt látható a kiállításon. – Galilei az antik tradíciót követve párbeszéd formájában, közérthetően védte meg a kopernikuszi világegyetem-modellt (valójában meg is haladta azt, miután ellentmondásokat talált a rendszerben).

A természettudós Galilei nemcsak asztronómus volt, hanem – igazi reneszánsz ember módjára – mérnöki kísérleteket is végzett és szabadalmi is voltak (termoszóp, vízemelő gép). Akárcsak Girolamo Cardano olasz orvos-fizikus-matematikus, aki jogi pá-

lyáról módosított a természettudományra. Pályája csúcán a mi-lánói orvosi kollégium igazgatója, a padovai egyetem rektora és a bolognai egyetem tanára lett. Ő alkotta meg hajók iránytűinek fölfüggesztésére a róla elnevezett tengelyt (kardántengely), e megoldást más mechanikai kapcsolatokban is (pl. gépkocsik meghajtótengelye) máig használják. Fő műve az 1545-ben meg-jelent *Ars Magna* (A nagy művészet, vagyis az algebrai szabályok-ról) című könyve, amelyben összefoglalta korának algebrai ismereteit. A kiállításon egy Opera omnia-kiadás szerepelt (Lyon, 1663).

Látványossága révén nagy sikere volt Vesalius anatómiájának (Andreas Vesalius: *Opera omnia anatomica et chirurgica*, Leiden, Joannes du Vivie – Joannes et Hermannus Verbeek, 1725). 1543-ban jelent meg első ízben, és két évszázadra meghatározta az or-vostudomány fejlődését. Ez volt az első olyan anatómiai atlasz, amely már részleteiben is pontos volt. Jelentősége abban rejlik, hogy Vesalius az anatómiát ismét a kutatás tárgyává tette. Ókori és középkori elődeitől mindazt átvette, amit helytállónak ítélt, de – szakítva a tekintéllyelvvel – tétovázás nélkül kiigazított évezre-des tévedéseket.

A metszetábrákat az első kiadásokhoz Jan Stephan van Calcar készítette. Illusztrációi a kor technikai, tudományos és művésze-ti követelményeinek egyaránt megfeleltek. A tetemek és csontvá-zak az élő ember valamely pozitúrájában láthatók (általában la-za, álló testhelyzetben); a háttérrel épületrészek vagy természeti képek töltik ki. Mindez az egészalakos táblákra vonatkozik, a test-részek anatómiai ábrái világosak, plasztikusak és minden sallan-got nélkülöznek. Calcar metszeteit a későbbi kiadásokban számos rézmetsző és rajzoló módosította; általában megtartva a szerke-zet és a kompozíció eredeti egységét. – Ráday Gedeon példánya, az 1725-ös kiadás Jan Wandelaar rajzoló pontosításait tartalmazza. Több átdolgozás nem készült, ezután a táblák fokozatosan tör-téneti értékűvé váltak (Vesalius körülbelül 1750-ig számított tu-dományos alapműnek).

IV. RENESZÁNSZ KÖNYVMŰVÉSZET, RENESZÁNSZ BIBLIÁK

A könyvkötés művészetét* keleti hatás újította meg a reneszánsz idején, technikailag és művészileg egyaránt. A fatáblát fokozatosan felváltotta a papírtábla – ez megkönnyítette a kötés technológiáját, és növelte a díszítés szépségét (bár a fatábla végképp csak a 18. században tűnt le). Újfajta, finomabb bőroket kezdtek használni, a bőroket élénkebb színűre festették, megindult a metszések aranyozása, a színes lakkfestés. Megváltozott a préselő technika: a középkori vaknyomás domború mintát hagyott a bőrön, míg az aranylapocskákat mélyítve kell lepréselni.

Az arab hatás még szembetűnőbb a művészi ornamentika elemeiben: a mohamedánok ábrázolást, képet tiltó parancsa természetes ösztönzést adott a tárgyaltalan ornamentikának (ritmikusan ismétlődő, stilizált növényi és geometrikus formák). Ezt a stílust ma is arabeszknek, maureszknek, azaz arabos, móros díszítésnek nevezzük.

Az első reneszánsz könyvkötések a nyomdában és könyvkötőműhelyekben bővelkedő Itáliában valósultak meg. Az úgynevezett Grolier-kötések az olasz reneszánsz könyvkötőművészet tetőfokát jelentik. (Jean Grolier ugyan francia volt, de Aldus Manutius velencei nyomdásznál rendelt könyveinek kötését egyedi és divatot teremtő stílusban fejlesztette tovább.) Főbb elemei: a kettős keret, a mértékletesen alkalmazott, finom vonalú geometrikus dísz. – Nevezetesen még az ún. Canevari-kötések. Ezeket az antik kámeák mintájára egy-egy medálba foglalt Apolló-kép díszíti, amint kocsiját szakadék felé hajtja, s ezért cameo-kötéseknek is nevezik őket.

Grolier közvetítésével az új stílus elterjedt a francia könyvkötészetben is. Az uralkodók különös gondot fordítottak elsőrendű mesterek alkalmazására, s ezek mind egyéni ízléssel gazdagítottak.

* A reneszánsz könyvművészet vázlatos áttekintésében felhasználtam Rozsondai Marianne megállapításait (különösen az Otto Mazal kézikönyvről írt recenziójában, Magyar Könyvszemle 1999/2, 256–262.).

ták a reneszánsz kötésművészetet. Ornamentikájuk gondos, tiszta rajzú, áttekinthető; mégis egyre jobban gyarapodik, halmozódik a dísz, mintegy a barokk zsúfoltság előjeleképp s végül elérkezik a túltelítetten ható fanfare-stílushoz.

A magyar történeti könyvtárakban, így Ráday Gedeon gyűjteményében is, leginkább német reneszánsz kötések találhatunk. Ezek merőben más formát követtek, mint az olasz vagy francia mesterek. Uralkodó díszük a különböző jeleneteket, portrékat vagy címereket ábrázoló lemeznyomatok és a görgetőbélyegzőkkel nyert, figurális és növényi vagy geometrikus mintájú keretek. A görgetős bélyegzőket a tömegtermelés igénye hívta életre: a régi, kicsiny mintabélyegzők szaporátlan, körülményes módszere nem bírta a versenyt a megnövekedett szükséglettel.

A 15. század utolsó harmadában kezdték nagyobb, olykor könyvtábla nagyságú fémlapokra gravírozni a díszet, ezekkel egyszerre kisajtolták az egész oldalt vagy a középrészt, vagy pedig többször egymás mellé préselték őket, végül hengernyomók szalagdíszével futtatták körül. Ebben az eljárásban már sok a gépiesség, az egyedi kompozíció visszaszorul. A középrész rendszeren lemezről nyomott figurális kép, amely bibliai jeleneteket, szenteket, angyalokat, arcképet, címert stb. ábrázol; a keretező dísz madarakat, virágokat vagy ornamentális motívumokat ismétel. A hitújítás idején divatba jött a reformáció nagy alakjainak, Luthernek, Melanchthonnak, Erasmusnak dombornyomású mellképét vagy egész alakját sajtolni a középrészbe, nemegyszer nagy művészek rajzai alapján. De a német fejedelmekről, az ókori istenekről, történeti nagyságokról, klasszikus írókról, a Biblia hőseiről is készültek fémdúcok, továbbá allegorikus ábrázolatok, címerpajzsok, jelenetek.

Végül három híres reneszánsz Biblia-kiadás zárta a tárlatot, az első a Rotterdami Erasmus szöveggondozásában megjelent görög Újszövetség (*Novum Testamentum Graeca*, Paris, Robert Estienne, 1546) ötödik átdolgozott kiadása. A másik Luther Márton német Ószövetsége (*Das ander Teyl des alten Testaments* [Vols. 1-2.], Augsburg, [Simprecht Ruff], 1524.). Luther Márton

1521-ben kezdett az Újszövetség fordításához, az Újszövetséget az Erasmus-féle görög kiadás és Santes Pagnino latin edíciója alapján fordította le. Célja kezdettől fogva a teljes Szentírás új német fordítása volt. 1523-tól napvilágot láttak az egyes ószövetségi könyvek is. Az Ószövetséget a héber Biblia harmadik összkiadása (Brescia, Gerson ben Moses Soncino, 1494) és a Septuaginta görög szövege alapján fordította közép-német dialektusban (meiseni norma), amelyet északon és délen is megértettek. Népies nyelvezete döntő hatással volt a német írásbeliség fejlődésére. – Harmadik kiállított Bibliánk az ún. hanai Biblia (Hanau, Johannes Halbejus, 1608), amely voltaképpen a vizsolyi Biblia második kiadása. Károli Gáspár munkáját Szenci Molnár Albert javította és felügyelte az új kiadást. Előszavában külön kiemeli, hogy a vizsolyi Biblia nagy mérete hátrányosan befolyásolta a könyv használatát, ezért szándékosan döntött a kisebb, negyedré méret mellett. – Elképzelhető, hogy a példányt először maga Szenci Molnár Albert ajándékozta patrónusának, I. Rákóczi György fejedelemnek, aki többször végigolvasta és jegyzetelte. Később valószínűleg a sárospataki fejedelmi könyvtárba került, amelyet Rákóczi György fia, Zsigmond a pataki református kollégiumra hagyományozott. Háborús csapások következtében azonban ez az ősi kollégiumi könyvtár szétszóródott. A tulajdonosi bejegyzésekből kiderül, hogy 1691-ben Bártfay György, 1707-ben pedig már a Meskó-család birtokolta a kötetet. A 18. század közepén Ráday Gedeon vagy megvásárolta, vagy ajándékba kapta a kötetet Meskó Sámueltól.

BÉKÉSI SÁNDOR

A MEGTALÁLT GYÖNGY

MARGIT NAVARRAI KIRÁLYNÉ VERSESKÖTETÉNEK

KOMPOZÍCIÓS JELENTŐSÉGE

A reformáció kapcsán általában a csúcokra emlékezünk, Lutherre, Melanchthonra, Kálvinra, Marotra, s nem vesszük észre az evangéliumi gondolatok gyújtó hatású mélységeit az előző generáció, a háttérben lévők munkáiban, különösen, ha hölgyről van szó. Pedig Navarrai Margit, a finom és művelt királyné poézise, határokat feszegető, szókimondó hitvallása nélkül nem szólalhattak volna meg a teológiai magaslatok sem. Margit navarrai királynét a magyar olvasó eleddig Varga Bálint tanulmányából, néhány versének fordításából¹ és *Heptameron* című poszthumusz munkájának magyar kiadásából ismeri, s inkább e könyv pajzán történeteivel hozza összefüggésbe.² Pedig őt lényegében a hitvallásos irodalom érdekli, az a korára jellemző humanista gondolkodás, amely a bölcsességet a teológiával, a mítosz szimbolikáját a moralitás igényességével köti egybe. Valószínűleg a prófétai női lélek különleges indíttatásából mindezt személyes hitélménnyel és a szerelem platonikus vizsgálatával egészíti ki és itatja át. Ennek legszebb bizonyítéka még életében megjelent gyűjteményes verseskötete, amelynek példánya a Ráday Könyvtár kincse, régi nyomtatványainak gyöngyszeme.

A Marguerites de la Marguerite des princesses tresillustres royne de Navarre című, oktáv nagyságú kötet különleges műalkotás, melyet nem csupán szépirodalmi, hanem teológiaesztéti-

¹ VARGA Bálint, *Idősb Valois Margit angouleme-i hercegnő, navarrai királyné élete és írói működése*, Budapest, Sylvester R.T., 1932.

² NAVARRAI Margit, *Heptameron*, ford. ANTAL László, a versbetéteket ford. LOTHÁR László, Budapest, Magyar Helikon, 1969.

kai szempontból is érdemes megvizsgálni ahhoz, hogy Navarrai Margit alkotói nagyságát méltóképpen felfedezzük, ugyanakkor a reneszánsz és a reformáció gondolkodását általa jobban megérthessük.³ Hans Sckommodau írja tanulmányában, hogy akkor juthatunk a későközépkor francia költészetének lényegi ismeretére, ha ezen művészet formális-esztétikai vonatkozásai mentén is kutakodunk.⁴

1. TIPOGRÁFIA ÉS GRAFIKAI KOMPOZÍCIÓ

Egy kötet bemutatásánál, különösen, ha kézbe vesszük azt, a külső megjelenéséről, kötéséről, belső tipográfiai megoldásairól kell szólni. Mindenek előtt feltűnő az az egyedi megoldás, ami a Ráday Könyvtár példányán, korabeli 16. századi pergamenkötésének gerincén látható. A címfeliratot szabad kézzel, aranyozott festékkel rajzolt korona és tipográfiai záródísz fogja közre. A záródísz rajzolata feltűnően megegyezik a kötet nyomtatott, szabályosabb rajzolatú ornamentális díszeivel, különösen a II. részkötet 75. oldalán lévővel. Az a tény, hogy a könyvgerincre az ügyes rajzoló közvetlenül a nyomdai ornamentikát választotta mintául, a nyomda és a kötés, illetve a metszetek és a tulajdonos közötti közvetlenebb kapcsolatot bizonyíthatja. A koronából kinövő fa rajza, illetve a korona alatt behatárolt terület személyes emblémára vall. A rajzolat alján, még az íves kereten belül, a feltehetően két-

³ Lyon, Jean de Tournes, 1547, 542, [2] p., 342, [2] p.; 8°, 17,2 × 10,3; a Ráday Könyvtár példányának katalógusszáma: I 119 Ant. (A továbbiakban: *Marguerites*). Beszerzésének körülményeiről lásd SEGESVÁRY Viktor, *A Ráday Könyvtár 18. századi története*. Budapest, (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 4.), 1992, 130–131. – A kapcsolódó képanyagot ld. a műmellékletben.

⁴ Hans SCKOMMODAU, *Die religiösen Dichtungen Margaretes von Navarra. Eine Untersuchung zum Problems des Weiterlebens der Mystik in der französischen Renaissance*. In *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen. Geisteswissenschaften*, Band 36. Köln, Westdeutscher Verlag, 1955, 155.

szavas kézírás elmosódott. Ezen embléma utáni további kutatás sokat segíthet a kötet egyik tulajdonosának kiderítésében.

A *Marguerites* ezen 1547-ben nyomtatott címlapja szinte korszakváltást jelent a *Le Miroir de l'ame pecheresse* 1531-es alençonai kiadásához képest. Simon de Bois akkori basztard betűi és egyszerű szövegformáló tipográfiája tizenhat év múlva a lyoni nyomdász, Jean de Tournes kezei között egy teljesen új felfogású, fametszettel is gazdagított reneszánsz címlappá változott. A címfelirat, az embléma és a kolofon egymás alatti elrendezése és kiegyensúlyozása évszázadokra, egészen máig meghatározója a könyv belső elrendezésének. Ebben igen nagy szerepe volt a lyoni nyomda betűmetszőjének, Robert Grandjonnak, aki a híres párizsi betűtervező, Claude Garamond iskolájának képviselője. Garamond betűiből olyan világos antikvát hozott létre, amelyen belül a tollvonás rajzosságát utánozva a kurzív írás szépsége kap hangsúlyt.⁵ A, z és & betűknél figyelhető meg az a Garamond betűcsalád kurzívjára oly jellemző görbítetten megnyújtott vonalvezetés, amely a betűt a rajzolt ornamentikák világába helyezi. Ez annál is inkább fontos, mert Navarrai Margit költeményeit a nyomdász végig kurzívval szedte a költőné kézírását felidézendő.

Jean de Tournes tipográfus emblémája az 543. oldalon, az I. részkötet utolsó jobboldali lapján található. Zárt koszorúvá hajlított és összekötött két olajfaág belsejében a nyomdászműhely egy kézben tartott, mives reneszánsz céhtábláján a következő jelmondat olvasható: QVOD TIBI FIERI NON VIS, ALTERI NE FERCERIS.⁶ A faágakat körbefutó szalagon bibliai idézet látható: *virum de mille unum reperi* Eccl.VII.⁷ Jean de Tournes valamennyi jelentős kiadványain már a címlapon megjelenik ez az embléma, amíg fia át nem veszi az apja nyomdáját. Ő lesz az, ki a reformáció híveként kénytelen Genfbe menekülni, s ott új nyom-

⁵ TEVAN Andor, *A könyv évezredek útja*, Budapest, Gondolat, 1984, 153.; SZÁNTÓ Tibor, *A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet rövid áttekintése*. Budapest, Akadémiai, 1982, 71.

⁶ „Ha nem jutott néked tehetség, másoknak ne alkoss.”

⁷ „Ezer közül egy embert találtam” (Prédikátor könyve 7, 28).

dát alapítani, ahogy a többi protestánsná lett humanista francia nyomdász is, mint Conrad Badius, aki Kálvin *Institutió*ját adta ki szintén Genf városában 1561-ben francia nyelven, vagy Robert Estienne, akinek nevéhez az 1553-as és a végső változatú, 1559-es *Institutió*n kívül Biblia-kiadás is fűződik.⁸

A *Marguerites*-kötet mindkét címlapján egy nagy méretű, ovális keretbe foglalt embléma helyezkedik el, s emeli a kezdő oldal ünnepélyességét. A képet egy lebegő szárnyas Amor tölti ki, válláról hátul tegez lóg le, baljában íj, s magasra tartott jobbában pedig olyan tükör, amelyben ragyogóan csillan meg a nap arca. Ő maga is erre a napra néz. A ragyogó tükör két oldala felől mondatsszalag tekereg a szárnyas alak köré a következő evangéliumi felirattal: PER IPSUM FACTA SVNT OMNIA.⁹ A köztes étert az isteni Lélek lángocskái töltik be, utalva arra, hogy nemcsak a János evangéliumának prológosában szereplő Ige teremtői hatalma terjed ki a világ minden részére, hanem a Szentlélek mindent megújító, megszentelő és megihlető ereje is. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben a humanista szimbolika az Amor képében az isteni vágyat, a Szeretetet, Navarrai Margit életművének központi témáját (*Amour*) jeleníti meg. A leírtaknak és a könyv tartalmának kapcsolatából, valamint a királyné az Igét, hitet, megigazulást, Szentírást fontosnak tartó protestantizmussal elkötelezett gondolkodásából következtetni lehet arra, hogy Navarrai Margit személyesen megalkotott emblémájáról van szó. A feltartott ragyogó tükörnek, a lelki lángocskáknak és Amor nyílvezzőkkel okozott fájdalmának s e fájdalom édességének ez a szimbolikus együttese a kötet központi költeményére, a *Le Miroir de l'ame pecheresse*-re éppúgy emlékeztet, mint a válogatás egészére.

Humanistára vall az embléma személyes megválasztása, ugyanakkor alkotóművészre utal a kötet képeinek kigondolása. Navarrai Margit közvetlenül irányította valamennyi fametszetének kompozícióját. Nem csoda ez abban a korban, amikor újonnan készített

⁸ TEVAN Andor *i.m.* 148–153.

⁹ „Minden általa lett” (Jn 1,3).

illuminált kódexek és kéziratok szolgálták későbbi nyomtatott kiadások mintájául, annak ellenére, hogy a 16. század elején már fejlett nyomdai technika állt rendelkezésre.¹⁰ A fametszetek alkotója az a Bernard Salomon, aki szintén de Tournes lyoni nyomdájában 1557-ben megjelentetett Ovidius *Átváltozásainak* illusztrátora, s aki e sokszor kinyomtatott és másolt munkájával európai hírnévre tett szert.¹¹

A *Marguerites*-kötetben az emblémákon kívül még 11 azonos méretű kompozíció található, amelyek nem arányosan elszórva helyezkednek el a könyvben, hanem kimondottan a II. részkötetben úgy, hogy tíz csak a *La Coche* c. mű illusztrációjaként szolgál, egy pedig *L'histoire des Satyres, et Nymphes de Dyane* c. költemény kezdő képe. Az utóbbi a történet jól kiválasztott és megkomponált illusztrációja, az előbbi tíz azonban nem nevezhető illusztrációnak a szó valódi értelmében. *La Coche* (A kocsi) c. párbeszédes költemény, amelyben szerelemtől bánatos nemes asszonyok társalognak, nem igazán eseménydús történet. A mű célja nem is a cselekmény változatosságának elbeszélése, hanem a beszélgetés morálfilozófiai témája. Ehhez az elvont témához készült tíz fametszet miután nagyon hasonlít egymásra, csoportosításuk szükségzerű, hogy a változásokban fellelhessük a képi ábrázolás önálló jelentését.

I. csoport 2 képe *plan général*: ahol a dámák nemes urakkal való találkozását látjuk egy erdőszéli nagy távlatban (II: 265, 267.).

II. csoport 2 képe *panoramique*: szép erdei tisztáson, úton haladva mutatja be a társalgó nemes asszonyokat (II. 268, 271.).

III. csoport 5 képe *tableau de genre*: ahol egy helyszínen letelepedve a dámák érzelmeik és érveik kifejező mozdulataival vi-

¹⁰ MONOK István, *Az anderlehti Erasmus-ház újabb sorozata, a „Nugae humanisticae sub signo Erasmi”*, 2000-2004. Magyar Könyvszemle, 122 (2006) 3. 380.

¹¹ DOMÁN Andrea, *Ovidius Metamorphozisai képekben*, Magyar Könyvszemle, 66 (1942) 3. 316.

tatkoznak. A hely itt a legközelebről bemutatott tisztás, az arany-metszés szabályának megfelelően balra elhelyezve fának (élet- vagy bölcsességfának) tövében látjuk az alakokat, távolabb erdő, jobbra pedig távlat nyílik a hegyekre, s egy városra is (II. 280, 286, 292, 306). A képek természeti környezete meglehetősen egyforma, kivéve a 9. fametszetet, amely ugyanezt a tájat ábrázolja, csak a történetnek megfelelően szakadó esőben, amikor is megmentőként megérkezik a kocsi (II. 308).

IV. csoport egyetlen, egyben záró képe a *théâtre*: a királyi palota színpadi díszletei előtt a megérkezett kocsi és a belőle kiszállt dámák újra a nemes urakkal társalognak. Ez az egyetlen kép a 11 közül, amely a *théâtre de verdure* természeti miliójéből eljut a teljesen építészeti, belső, városi, vagy ha tetszik tragikus színpadi környezetbe. Ezért jelentősége is nagy ennek a szimbólumnak, hiszen a vita végső fóruma és célja a természettől emelkedettebb, szellemibb szféra, a reneszánsz ideális, örök Város, maga az eszmény.¹² A kocsi pedig központi metaforaként úgy kapcsolódik a teátrumhoz, mint Thespis kordéja (*currus navalis*), amely hosszú útja után begördülve színházzá, Isten dicsőségének teátrumává lesz.

A képek alkotója különböző forrásokból merít. Először is a *debat*, a francia allegorizáló vita műfajához képileg jól illik a *sacra conversazione*, vagy másképpen nevezve a *szent disputa* ábrázolásának modernebb, humanista felfogású változata, amelyet Bernard Salomon meg is valósított. Eredetileg a gótika és a kora reneszánsz festészetben a szenteknek azon ábrázolásáról van szó, amelyen a Madonnát körbevéve, vagy egymás felé fordulva elmélkednek, társalognak, mintegy néma társalgást folytatnak. Salomon képein a szentek világi alakok, az Istenről való beszéd a szerelemről szól, Madonna helyett pedig a bölcsesség kerül középpontba.

A másik forrás a humanizmus korában igen népszerűvé vált embléma-irodalom. A *Marguerites*-kötet képei nagyon emlékez-

¹² HAJNÓCZI GÁBOR, *Az ideális város a reneszánszban*, Budapest, Akadémiai, 1994, 83–89.

tenek Maurice Scève Deliájában, Nicolaus Taurellus vagy Zsámboky János későbbi embléma-köteteiben található metszetekekre.¹³ A szöveg moralitása és a sorokban található mottószerű tételek a képekkel társítva nemcsak az embléma irodalom tipográfiájával tart rokonságot, hanem Navarrai Margit költészete tulajdonképpen annak kibővített változataként is felfogható.

2. A KÖLTEMÉNYEK ELRENDEZÉSÉNEK TANULSÁGAI

Navarrai Margit királyné költeményeinek keletkezési sorrendje elég vitatott,¹⁴ noha számos versének valamilyen családi, udvari, egyházzpolitikai indíttatása van. Miután a *Marguerites* 1547-es kiadásában a költemények nem időrendi sorrendben helyezkednek el, valamint műfajilag is vegyesen követik egymást, feltételezhető egy, kimondottan e kötet számára átgondolt szerkesztői elv, amelyet még életében a költő királyné szándékában is volt megvalósítani humanista hozzáállását igazolandó. Ennek közvetett bizonyítéka a nyomdászatilag két kötetre (544, 343 old.) tervezett mű kompozíciójának kötetenként való megegyezése is, mégpedig úgy, hogy a kötetek témacsokrai egymásnak megfelelőek.

Mindkét részkötet költeményeinek feltűnően öt csoportra bontása a következőképpen valósult meg: A) ajánlások, B) vallomások, C) beszédek, D) üdvtörténetek, E) apológia és F) lelki énekek. Tartalmuk részkötetenként így fest:

¹³ *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Hrsg. Arthur HENKEL, Albrecht SCHÖNE, Stuttgart, J.B. Metzler, 1996; VARJAS Béla, *Joannes Sambucus Emblemata. Antverpiae, 1564*. Budapest, Akadémiai, 1982.

¹⁴ SCKOMMODAU *i.m.* 7–20.

I. RÉSZKÖTET

A) *Ajánlások:*

- De Pontac: Extrait des registres de Parlement (2)
- De la Haye: [Epistre] (3–11)
- M. [aurice] Sc. [ève]: Aux Dames des vertus (12)
- [Navarrai Margit]: An Lecteur (13–14)

B) *Vallomások:*

- Le Miroir de l'ame pecheresse (15–70)

C) *Beszédek:*

- Discord estant en l'homme (71–76)
- Oraison de l'ame fidele, à son Seigneur Dieu (77–134)
- Oraison à nostre Seigneur Iesus Christ (135–147)

D) *Üdvtörténetek:*

- Comedie de la Nativité de Iesus Christ (148–205)
- Comedie de l'adoration des trois roys a Iesus Christ (206–270)
- Comedie des Innocents (271–315)
- Comedie du Desert (316–380)
- Le Triomphe de l'Agneau (381–443)

E) *Apológia:*

- Complainte pour un detenu prisonnier (444–466)

F) *Lelki énekek:*

- Chansons spirituelles (467–476)
- Rondeau fait au mesure temps (477)
- Chanson (478–537)
- Chanson de Noël (538–541)
- Sonnet (542)

sőbbsége a világi témák előzményeként a kompozíció szándékát illetően már elgondolkodtató. A *Marguerites* végén a rövid enigma a kétfajta szerelem eszmecseréjével ad föl egy rejtvényt, amely megadhatja a kulcsát az első részkötet teológiai hangsúlyának is.

*Qui dit le mieux, ou le pis de des deux?*¹⁶

Úgyis felfoghatjuk, hogy ez a könyvnek is a végső kérdése: melyik részkötet témája meghatározó a maga igazságával? Amely parancsolva veti magát alá a szolgálai szeretetnek, vagy amely szívből, szívesen szolgál? A költő számára nincs kétség az ön magát feláldozó szeretet elsőbbsége tekintetében, ezért az első részkötetben az isteni kegyelemről szóló költemények a teológiai igazság megfogalmazásával a második részkötet világi témáit értelmezik. Navarrai Margit fontosnak tartotta elkülöníteni a teológiai alapvetést a kiadvány első felében, a többi elé helyezve, még akkor is, ha a világi témák mögött szintén ez a teológiai gondolkodás húzódik meg. Sőt, épp ezért hangsúlyozza a platonikus égi és földi szerelem összefüggéseit ezzel a szerkesztéssel. A *L'Umbre* című költemény is világossá teszi, hogy a földön minden édes és fájó tapasztalat csak lenyomata az éginek és az isteni történéseknek. Ahogy a fénytől az árnyék, úgy a Szeretettől a költő is elválaszthatatlan, követi bármerre tart is. Hitvallás ez abban az értelemben, hogy a bűnös és halandó lélek csak az örökké jó teremtetőjének függvénye lehet. Bűnös és árnyék volta ellenére mégis odaadóan követi és szereti azzal a szeretettel, amit ajándékba kapott. A *Szeretet* (Amour) és az *Árnyék* (Umbre) között, ahogy Isten és a költő között minőségi különbség van, de ami lehetséges, az egyesülésben (l'union) megvalósulhat a Paradicsom.

A két részkötetre tehát úgy tekinthetünk, mint egyrészt az *Amour*, az isteni szeretet, másrészt az előbbitől függő *amour gentile*, földi szerelem két területére. A mélyen vallásos Navarrai

¹⁶ „Ki szól ebben köztük helyesebben?” Autre. *Marguerites* II. 342.

Margit *Heptameron*jának (korábbi címe: *Les amants fortunés!*) létrejötte ebben az összefüggésben érthető igazán. Nem más az, mint az *amour gentile* árnyékának folytatólagos bemutatása az elválaszthatatlan isteni szeretet fényében.

A kötet címének megválasztása is a két rész fentebb vázolt világának egyesítését szolgálja. A szójátékra épülő felirat magyarul így hangzik: *A hercegnők gyöngyének gyöngyei*. Ebben az időben a misztikus kegyességi forma kedvelt eszköze volt a metafora sokoldalú használata. A humanisták beszédes jelképeket választottak latinósított neveikben, vagy külön saját címerüknek tekintett emblémákban ábrázolták ki azokat. A görög eredetű *Marguerite* valójában gyöngy (perle), a gyöngy pedig az evangéliumokban, a *Jelenésekről* írott könyvben, Augustinus *Vallomásaiban* az elveszett, de megtalált kincs, az örök, mennyei Város jelképe. A rejtett legnagyobb kincs, amelyért a megvilágosodott ember mindenét eladja. Noha Navarrai Margit önmagát tökéletlen, hibás kerektségnek és teljesen hamis gyöngynek nevezi,¹⁷ személyes papja, Briçonnet püspök biztatja, hogy ne szégyellje felvállalni bűnös nő voltát Istenért (coquinne pour Dieu), egyébként pedig az igazi gyöngy lelki vőlegénye, Krisztus. „Ön hit által rövidesen igazgyöngy, irgalmasság és szeretet révén *marguerite* lesz, valójában az egyetlen mennyei, rendkívüli, értelemfeletti, igazi százszorszép, a szelíd Jézus, aki kiegészíti Önt gazdag szeretetével...”¹⁸

A kötet címe tehát a hercegnők közül (Margit származására nézve ugyanis angoulême-i hercegnő) arra a Gyöngyre utal, aki Jézus Krisztussal egyesülve és általa hibái kiigazítva, az egyesülés (union) lelki közösségéből megosztja gyöngyeit az olvasóval. A címben rejlő célzást nem lehet nem észrevenni a Sorbonne teológusai irányába sem, akik e kötet első, nagy ívű költeményét, a *Miroir de l'ame pecheresse*-t 1531-es megjelenésekor gúnyo-

¹⁷ „Imparfaicte, mal ronde et toute contrefaicte perle” SCKOMMODAU *i.m.* 35.

¹⁸ SCKOMMODAU *i. m.* 40.

san elítélték.¹⁹ A Hegyi beszéd jézusi szavaira rezonálva világos, hogy szent témákat megvalló versei olyan gyöngyök, amelyek bizony nem disznók elé valók.²⁰ A cím metaforikus formájában így többletjelentésű üzenet, a két részkötet elkülönítését, ugyanakkor eggyé tartozását is a *Szeretet* és az *Árnyék*, az égi és földi szerelem, valamint Krisztus és Margit lelki egyesülésében fejezi ki.

Krisztus és Margit titokzatos egyesülése bizonyos értelemben a megistenülés lehetőségének gondolatát veti fel. Az *Olvasóhoz* írt költői ajánlásában a Zsolt 82,6-ra hivatkozva nem kevesebbet állít, minthogy az embert a hit ajándéka Istenné teszi olyan értelemben, hogy a megistenülés maga nem más, mint Isten kívánatos lényével való együttlét:

*O l'heureux don, qui fait l'homme Dieu estre
Et posseder son tant desirable Estre.*²¹

Ez az együttlét vallomásra ösztönzi a megrendült lelket, amely egyrészt bűnvallás, másrészt hitvallástétel. Ismerjük a *Heptameron* első versbetétjének az *amour gentile* jegyében megfogalmazott prófétai kifakadását: „...nincsen számomra már egyéb, csak vallomás, vagy halál.”²² A két kötet kompozíciós elve kétségtelenül a próféta-költő vallomástevő szándékának felel meg, amely csontjaiba rekesztett tűzként nem hagyja nyugodni.

¹⁹ Az eseményről és a gúnyos jelenetekről az akkori diák, Kálvin számol be egyik levelében: in Alister E. MCGRATH, *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*, Budapest, Osiris, 1996, 79.

²⁰ „Ne adjátok azt, ami szent, az ebeknek, se gyöngyeiteket ne hányjátok a disznók elé, hogy meg ne tapossák azokat lábaikkal és néktek fordulván, meg ne szaggassanak titeket” (Mt 7,6).

²¹ An Lecteur. *Marguerites* 14.; A bibliai utalás: „J'avais dit: Vous êtes des dieux, Vous êtes tous des fils du Très-Haut.” (Én mondtam: Istenek vagytok ti és a Felségesnek fiai ti mindnyájan.)

²² Que ie ne puis trouver nul reconfort
Fors de parler, ou de souffrir la mort.
Heptameron i. m. 94.

Amit a reneszánsz embere olvasott – kiállítás a Ráday Gyűjtemény
Biblia Múzeumában

Illusztrációk Békési Sándor:
A megtalált gyöngy c. tanulmányához

1. A Marguerites de la Marguerite des princesses kötetének gerince

2. A kötet aranyozott metszése, liliomos szegéllyel (utalás Navarrai Margit származására)

MARGVERITES

DE LA MARGVERITE

DES PRINCESSES,

TRESILIVSTRE

ROYNE

DE

NAVARRÉ.

LYON,

PAR IEAN DE TOVRNES.

M. D. XLVII.

Avec Privilège pour six ans.

Handwritten note in cursive script on the left margin.

Stamp: KÖNYVTÁRA

3. A Marguerites de la Marguerite des princesses kötetének címlapja

4. Jean de Tournes tipográfus emblémája

5. A La Coche (A kocs)-sorozat illusztrációi;
az I. csoport 1. metszete

6. A La Coche
(A kocsis)-sorozat
illusztrációi;
az I. csoport
2. metszete

7. A La Coche
(A kocsis)-sorozat
illusztrációi;
a II. csoport
1. metszete

8. A La Coche
(A kocsis)-sorozat
illusztrációi;
a II. csoport
2. metszete

9. A La Coche
(A kocsi)-sorozat
illusztrációi;
a III. csoport
1. metszete

10. A La Coche
(A kocsi)-sorozat
illusztrációi;
a III. csoport
2. metszete

11. La Coche
(A kocsi)-sorozat
illusztrációi;
a III. csoport
3. metszete

12. A La Coche
(A kocsi)-sorozat
illusztrációi;
a III. csoport
4. metszete

13. A La Coche
(A kocsi)-sorozat
illusztrációi;
a III. csoport
5. metszete

14. A La Coche
(A kocsi)-sorozat
illusztrációi;
a IV. csoport
egyetlen metszete

További kérdéseket vet fel, hogy e kötetből kimaradt versek miért nem kerültek be a gyűjteménybe akár mások elhagyása árán, illetve milyen megfontolások vezették Navarrai Margitot a válogatásban.²³ Mindenesetre a két részkötet és azok verseinek egymásnak való megfeleltetése egy bőrbe kötve annak a reformátori teológiának kifejezője, amely Pál apostolnak különösen a Római levélre épülő gondolatain alapszik.²⁴ Kompozíciós szempontból pedig a Római levél 6. fejezete bírhatott meghatározó erővel a szerkesztőre, hiszen a Szeretet és az Árnyék, az égi és földi szerelem, Krisztus és Margit ellentételezésében végső soron a Krisztusban eltemetett régi és a Krisztusban feltámadott új élet feszültsége fogalmazódik meg költői módon. Ezért nevezhetjük Navarrai Margit költészetét Kálvin teológiája prelúdiumának, amely az emberi életet megrázó lelki történéseket szólaltatja meg a poézis zeneiségével.

A tipográfia és a szövegek megkomponáltsága, elhelyezése egy-egy nagyobb egységben már egyértelműen kifejezi azt, hogy Navarrai Margit minden ténykedésében annak a humanista és reneszánsz gondolatnak elkötelezettje, amelyet az egészre való igény jellemez. E holisztikus szemlélet szerint az elsajátított bölcsesség csak az erkölcsös életben nyeri el értelmét, az erkölcs megnyilvánulása pedig megfelelő stílust követel a retorika szabályai nyomán. A humanista elvek Margitnál teológiai tartalommal bírnak, s a bölcsesség Krisztusban az Ige szerelmét jelenti, az erkölcsös élet immár a megváltott léleknek megnyilatkozása a világban, a retorikai igény pedig a hálás lélek ujjongó és Istent dicsőítő költészetében valósul meg.

²³ A *Marguerites*-kötetbe nem került jelentős művek: *Les Prisons*; *Comédie jouée au Mont de Marsan*; és a *Deux filles, deux mariées* c. farce a házasság kérdéseiről, valamint az 1535-ben Néracban előadott *L Inquisiteur*.

²⁴ Varga Bálint szerint: „...műveiben a Pál apostol-féle kegyelem és üdvösségtan, vagyis a valódi és tiszta kálvinizmus elvei nyilatkoznak.” „Pál kegyelemtana versbeszedve.” VARGA *i.m.* 30. 54.; Sckommodaunak visszafogottabb a következtetése, miszerint Navarrai Margit költészete inkább a teológiai fogalmakkal élő vallásos miszticizmus képviselője. SCKKOMMODAU *i.m.* 109.

AZ UNGARESCA-FORMA A 16. SZÁZADI
HANGSZERES ZENÉBEN
(HAJDÚTÁNCOK AZ ALLEMANDE ÁLARCÁBAN)¹

Czidra László (1940–2001) emlékére

Az ungarasca-elvről az utóbbi években többször is szólhattam-írhattam.² Olyan kéttömbű vers- és dallamformákat soroltam ide, amelyek három, jól elkülöníthető félsorra végződnek. Ez a kiterjedt irodalmi és zenei rendszer évszázadokon átívelve fogta össze rokon metrumokat. Kialakításához nemcsak a középkori trubadúrok *frons-cauda*-szabályrendszere járult hozzá, hanem a reneszánsz kor hangszeres zenéje is. A magyar zenetörténet-írás számára különösen fontos, hogy tisztán lássuk a formaelv terjedésének és átalakulásának hullámain. Ezúttal egyik alapvető korszakáról, a 16. századi reneszánsz táncmuzsikáról szeretnék vázlatos összefoglalást adni, elsősorban Szabolcsi Bence egykori felvetéseit igazolva vagy kisebb vitákat folytatva velük.

A középkori európai muzsikában az ungarasca-elvet (mai ismereteink szerint) csak énekelt versek dallamában érhetjük tetten, sequentiáktól a vágáns és lovagi költészetig. Mindez nem jelenti azt, hogy ki kell zárni a hangszeres zenéből. Mivel azonban ennek fennmaradt repertoárja főként az olasz, francia és angol

¹ A tanulmány *Az ungarasca-forma irodalmi és zenei háttere* c., 2004-ben megvédett PhD-disszertációm egyik fejezetén alapszik. Ez úton is köszönetet mondok zenei opponensem, Domokos Mária előzetes segítségével és bírálati szempontjaiért. További segítséget kaptam tánc történeti kérdésekben Szilágyi N. Zsuzsától és Kovács Gábortól.

² A legfontosabb strukturális összefoglalás: *Az ungarasca-forma háttéréről = Az Idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Ilona, munkatársak LANDGRAF Ildikó, MIKOS Éva, Bp., L'Harmattan, 2004, I, 397–414.

udvari kultúrához kötődik, elég nehéz belőle más, populárisabb rétegekre következtetni. Nem-énekes ungarescáink vizsgálatát tehát kénytelenek vagyunk a 16. századdal kezdeni. Mivel a korabeli, magyar vonatkozású zenének igen kevés emlékét ismerjük csupán, s azt is javarészt külföldi forrásokból, érdemes először Nyugat-Európában vizsgáldni. Az ungarisca-forma névadója ugyanis itt bukkan föl, a kor magyar(nak érzett) tánckarakterét jelezve. A dolgozat második részében a magyar vonatkozású darabokról szeretnék néhány új szempontot vitára bocsátani.

I. AZ ASZIMMETRIKUS ZÁRÁSÚ ALLEMANDE NYUGAT-EURÓPÁBAN

Az ungarisca-elv, illetve annak hangszeres dallamokra vonatkozó szempontjai a 16. század közepétől figyelhetők meg a nyugat-európai tánczenében. Ezek a dallamok zömmel az *allemande* néven ismert, népszerű tánc típusba tartoznak,³ melynek neve a franko-flamand muzsikusoktól és zeneműkiadóktól származik, akik a „német tánc” prototípusát látták benne.⁴ Maguk a németek többnyire egyszerűen Tanznak hívták, ritkábban népnévvel jelölték (*Teutscher Tanz*, *Westfäler Tanz*) vagy egyéb típusnéven emlegették. Bár a középkori muzsikából is ismerünk néhány páros lüktetésű táncot,⁵ a dallamtípus érettebb, nem-estampidaszerű⁶ alakja a 15. század második felében jöhetett létre. Nagyon valószínű, hogy az *allemande* csíráit részben a kora reneszánsz tánc-

³ Az ungarisca-csoport nemzetköziségére már SZABOLCSI Bence felhívta a figyelmet: *A XVI. század magyar tánczenéje* = Uő., *A magyar zene évszázadai I. Tanulmányok a középkortól a XVII. századig*, s. a. r. BÓNIS Ferenc, Bp., 1959, 165–166.

⁴ Az olasz kiadványokban *Tedescha* vagy *Ballo Tedesco* néven szerepelnek.

⁵ Pl. német dallamként (*Chançonette Tedescha*) jelölve: Timothy J. MCGEE, *Medieval Instrumental Dances*, Indiana, 1989, 35–38. sz.

⁶ Az estampida-elv nem strofikusán visszatérő egységekre épül, hanem változó dallamotívumokhoz kapcsolódó állandó refrénekre, melyek többnyire kétféle zárlattal (ouvert, clos) zárják le a témafejeket.

könyvek *prolatio*-elmélete hozta „felszínre”.⁷ A változó ütemű dallamegységekből kombinált olasz *ballók* ugyanis rendszerint tartalmazznak egy *quadernaria* beosztású,⁸ páros lüktetésű táncszakaszt. Ez *saltarello tedesco*, azaz ’német saltarello’ néven szerepel az elméleti munkákban.⁹ A tánclépés lényegében azonos azzal, amit a 16. században az *allemande* alaplépéseként írtak le.¹⁰

A 15. századi, szórványos emlékek szabályos rendszerré válójában csak 1540 táján rendeződnek. Az első „klasszikus” *allemande*-ok szinte egy időben jelennek meg Hans Neusidler *Ein neues Lautenbüchlein*-jében (Nürnberg, 1540)¹¹ és Jan z Lublina kéziratolgyel orgonatabulatúrájában. Az *allemande*-ok világában már a kezdetek kezdetén nagyon fontos a vokális és instrumentális zene kapcsolata. Jelentős részük társítható német, németalföldi, kisebb részben francia és angol versekhez, s ez nyilván csak a jéghegy csúcsa. Az olasz reneszánsz zene átstilizált *allemande*-jai (*balletto*) szintén gyakran énekelve szólaltak meg. Nem meglepő tehát, hogy már a korai *allemande*-ok között számos, hangszerre alkalmazott világi dalt találunk.¹²

⁷ A *prolatio*-kérdéskör zeneelméleti és koreográfiai háttéréről I. Kovács Gábor, *Reneszánsz táncok (Történelmi társastáncok)*, 2. kiadás, Bp., Garabonciás Alapítvány, 2002, 116–119. és másutt.

⁸ Teljes nevén: *tempus imperfectum prolatio minor*. Kovács G. 2002, 117.

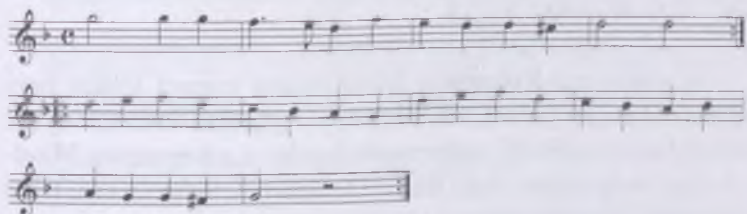
⁹ A kortárs itáliai táncmesterek szerint az ilyesmi nemigen volt önmagában használatos – bár néhány, szisztematikusan *quadernaria*-rendszerű koreográfia is ránk maradt. Kovács G. 2002, 67.

¹⁰ Reneszánsz *allemande*-koreográfiákat csak Franciaországból és Angliából ismerünk. Kovács G. 2002, 305.; Richard HUDSON, *The Allemande, the Balletto, and the Tanz*. Cambridge–London–New York etc., 1986, I, 55–61.

¹¹ HUDSON 1986, I, 3.

¹² Erte SZABOLCSI hívta fel a hazai kutatók figyelmét (1959, 163.). Szerencsére gyakran incipittel szerepelnek a forrásokban, pl. *Wir trincken Alle gehen*. Christoph Löffelholtz 1585-ös tabulatúrájából idézi Wilhelm MERIAN, *Der Tanz in den deutschen Tabulaturbüchern mit thematischen Verzeichnissen, Beispielen zur Intavolationspraxis und einer Studie über die Anfänge des Klavierstils*, Leipzig, 1927, 182.

Az ungarésca-elv kétféleképp hatott a német és lengyel allemande-okra.¹³ Az első, egyszerűbb út már a középkori nyugati, majd 16. századi magyar strófaépítkezésben megfigyelhető. Ilyenkor a kéttagú dallam második fele három ütempárból áll, közülük az első kettő gyakran azonos vagy egymás variációja. A legismertebb példát idézve¹⁴:

Az allemande-okra énekelt verseknél ekkoriban néha a 2. fél-sor változatlan visszatéréssel találkozhatunk. Az alábbi német dálnak gazdag hangszeres variációi maradtak ránk.¹⁵

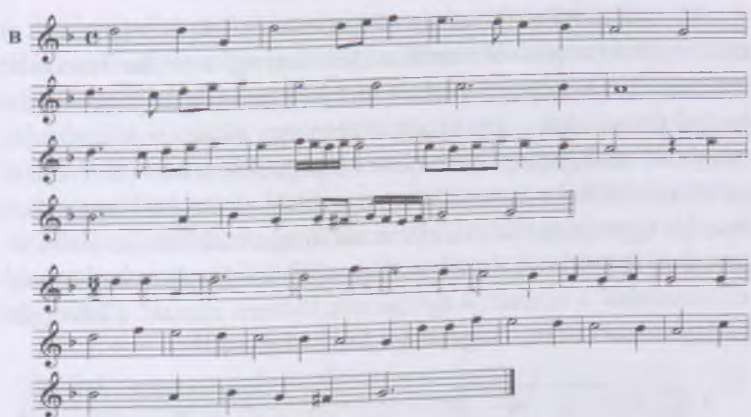
- ¹³ Az allemande régi képviselőinek ritmikai képletgyűteményét Ernst MOHR monográfiájában találhatják meg: *Die Allemande. Eine Untersuchung ihrer Entwicklung von den Anfängen bis zu Bach und Händel*, Zürich, 1932, I, 23–38.).
- ¹⁴ A) *Allemande (Bruysmedelij)*, elsőként Tielman Susato *Danserye...* (Antwerpen, 1551) c., négyzólamú táncgyűteményében jelent meg, alcím nélkül. Modern kiadása: Tielman SUSATO, *Danserye (Het derde musyck boexken) 1551*, Complete edition with commentary, ed. by Bernard THOMAS, London, 1993, 30. Számtalan korabeli változata fennmaradt, egészen a 17. század elejéig. Vokális megfelelőinek bemutatását l. a *Camerata Hungarica* együttes *Susato- és Phalèse*-lemezén (Hungaroton SLPX 12194 és SLPX 12662). Variánsairól még l. SZABOLCSI 1959, 187–188.; HUDSON 1986, I, 37–38., 45.; MERIAN 1927, 248. Kissé átalakult lengyel változata: *Tańce polskie z tabulatur lutniowych* II., opr. Zofia STĘSZEWSKA, Kraków, 1966 (*Zródła do historii muzyki polskiej*, IX), 13. sz. (az ungarésca-forma megőrzésével); *Tańce polskie z tabulatur lutniowych*, I, opr. Zofia STĘSZEWSKA, Kraków, 1962 (*Zródła do historii muzyki polskiej*, II), 50. sz. (ungarésca, felaprózódó caudával).
- ¹⁵ *Was wolln wir...* Hainhofer, 1603. (Franz Magnus BÖHME, *Altdeutsches Liederbuch: Volkslieder der Deutschen nach Wort und Weise aus dem 12. bis 17. Jahrhundert* [1877], Reprint, Hildesheim, 1966, 334. sz.) Hangszeres változatai: MOHR 1932, II. 36. kottapélda; MERIAN 1927, 204. (ugyanitt egy töredékes rokondallam is szerepel, 204–205.)

Was wöln wir auf den a-bend thun? Schla - fen wöl - len wir gahn.
 ... Schla - fen gehn ist wol - ge - than, wir wöln das Bett in dstu-ben trgan.
 schla - fen wöln wir gahn.

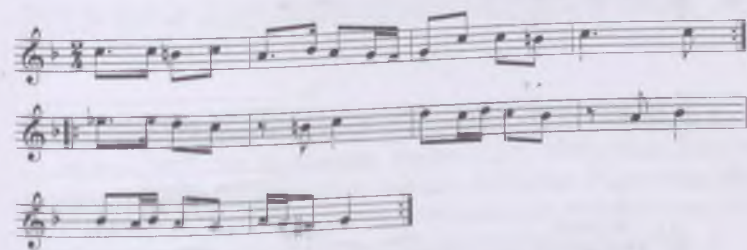
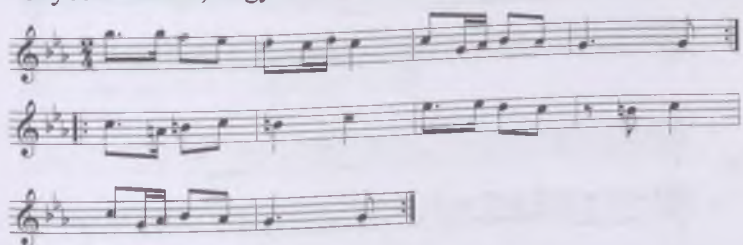
Az ungarasca legkorábbi felbukkanása lengyel földön egyidős az allemande-ével. Jan z Lublina orgonatabulatúrájában két olyan dallam található, mely magán hordozza a formaelvet. Mindkét tánc lassú tempójúnak tűnik. Egyiküknek incipitje van, tehát énekelhették (*Schephczyk ydzye poulyczy szydelka noszacz*), a másik címe egyszerűen *Ad novem saltus*, vagyis ‚kilenc ugrású [tánc]’. Mindkettőt proporció követi. A dallamok elűtnek a német allemande-októl, inkább a 17. századi kelet-európai, moll hangsorú *choreák*hoz közelítenek, így joggal feltételezhetjük lengyel származásukat.¹⁶

A) *Ad novem saltus*. Johannes of LUBLIN, *Tablature of Keyboard Music*, ed. by John Reeves WHITE, Washington, 1966–1967 (*Corpus of Early Keyboard Music*, VI), Vol. 5, 36–37.

¹⁶ A) *Ad novem saltus*. Johannes of LUBLIN, *Tablature of Keyboard Music*, ed. by John Reeves WHITE, Washington, 1966–1967 (*Corpus of Early Keyboard Music*, VI), Vol. 5, 36–37. A páros dallam második fele valószínűleg nem ilyen volt, hanem megmaradt a 2/2-es ütemezés, miként a dallam lemezfelvételein is így szerepel. B) *Schephczyk ydzye poulyczy szydelka noszacz*. *Uo.*, 39–40.

Néhány további lengyel példa a 16. század végéről való, ezek részben a tiszta (hangról hangra egyező) imitáció elvét követik, részben a transzponált válasz jellegűét. Némelyik dallamnál bizonyosra vehető, hogy énekelt változata is volt.¹⁷

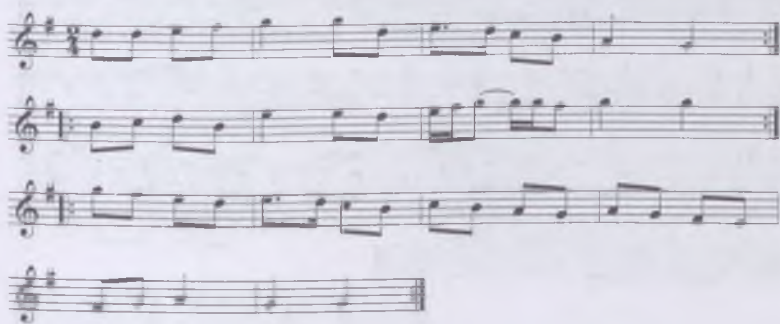
¹⁷ A) [Polnischer] Tanz. Matthaeus Weisselius (1591), STĘSZEWSKA 1966, 10. sz. B) [Polnischer] Tanz. Matthaeus Weisselius (1591), STĘSZEWSKA 1966, 11. sz. Változata a 17. század elejéről: STĘSZEWSKA 1962, 22. sz.

Az alábbi táncokban az ungarcsa-félsor szintén csak a dallamstrófa végén tér vissza, a „törzsanyag” azonban hosszabb a fenténél. A középkori énekelt költészetben találkozunk azzal a megoldással, ahol a két nyitósor után egy *középsor* következik, melynek szótagszáma többnyire megegyezik elődeivel. Az első példának két változatát közlöm; egyikük belső sorai azonosak, a másiké egymás variánsai, eltérő zárlattal. A zárósor az első változatban ismételve hangzik el. Figyeljük meg, mennyire hasonló építkezésűek a táncok: a nyitósorok kvinten zárnak, a középsor pedig magas járású, megéri a felső oktávot.¹⁸

The image displays three examples of medieval dance music notation, each consisting of two parts labeled 'A' and 'B'. The notation is written on a five-line staff in a treble clef with a key signature of one sharp (F#) and a common time signature (C).
 - The first example shows Part A with a melodic line that includes a first ending bracket and a second ending bracket. Part B is a more rhythmic line with many eighth notes.
 - The second example shows Part A with a melodic line and Part B with a rhythmic line.
 - The third example shows Part A with a melodic line and Part B with a rhythmic line.

¹⁸ A) 1. *Allemaingne V.* Susato (1551); SUSATO 1993, 29. (más ütembeosztással); 2. *Ein gueter Danntz Der Petler*. 16. század második fele; HUDSON 1986,

A lengyel repertoárban szintén gyakori az oktávra lépő közép-sor, nemcsak az ungarasca-végű allemande-változatoknál, hanem a szimmetrikusaknál is.¹⁹ A következő csoport első dallama azért is figyelemre méltó, mert periódusait csupa „vendégszöveg” alkotja, melyeket az allemande karakteres képviselőitől²⁰ kölcsönzött a szerző. A harmadik táncot nyugodtan a *Soproni virginálkönyv* száz évvel későbbi magyar táncai mellé tehetnénk, s a 17–18. századi ungarescák egyik fontos jellegzetessége, az oktávzárlat is megfigyelhető.²¹

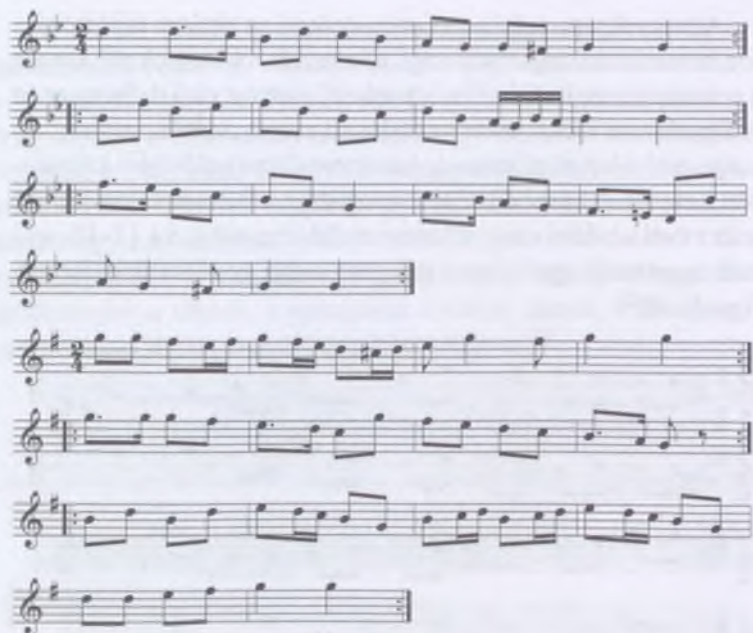

I, 6., (a) kottapélda. Változatát I. MOHR 1932, II, 9. kottapélda, illetve MERIAN 1927, 250. B) Almande, Phalèse (1571, 1583), Pierre PHALÈSE, *Löwener Tanzbuch. Allemanden, Branslen, Gaillardern, Passamezzern zu vier Stimmen (1571) II.*, hg. von Helmut MÖNKEMEYER, Wilhelmshaven, 1972 (Consortium), 4.

¹⁹ PI. STĘSZEWSKA 1966, 24. sz.

²⁰ A 3. rész ereszkedő motívuma nagyon közel áll a Phalèse kiadásában megjelent *Allemande Bizarre* második feléhez. L. MOHR 1932, II, 23. kottapélda.

²¹ A) [*Polnischer*] *Tantz*. Matthaeus Weisselius (1591), STĘSZEWSKA 1966, 12. sz. B) [*Polnischer*] *Tantz*. Matthaeus Weisselius (1591), *Uo.*, 16. sz. C)

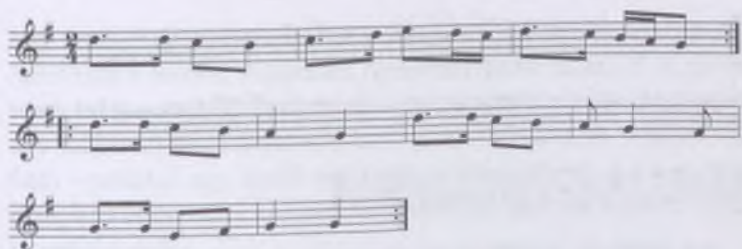

A szintetikus²² ungarescák szintén megjelennek már a 16. század folyamán, s például a lengyel anyagban nem is ritkák. Az alábbi dallamocskában (1591) felfedezhetjük a 17. századi lengyel táncok egyik fontos karakterjegyét, a tripódikus kezdősort. Ilyenkor – az ismétléseket is számítva – a Vargyas-féle *frons:cauda* aránypár²³ 6:12 ütem, vagyis pontosan 1:2!²⁴

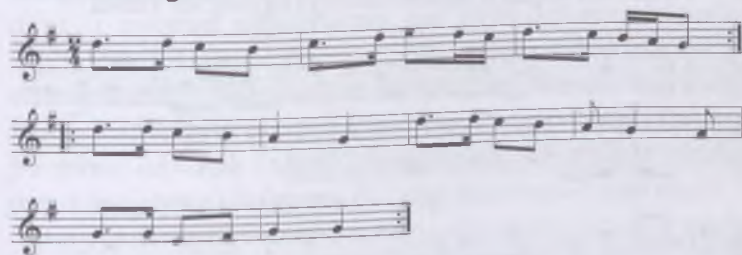
²² Vagyis azok, amelyek második dallamrésze vagy szöveges félstrófája nem tart kapcsolatot az első féllal, hanem önállóan épül fel, akár újonnan érkező motívumokból.

²³ Vargyas Lajos a magyar népdalstrófák közt előforduló ungarescák kapcsán jegyzi meg, hogy az első és második félstrófa szótagszám-összegét és az ütemek számát is érdemes összehasonlítani. VARGYAS Lajos, *A világosan tagolt forma: Magyarország a népzeneben*. Forrás, 1982/XII, 34–38.

²⁴ [Polnischer] Tanz. Matthaeus Weisselius (1591), STĘSZEWSKA 1966, 23. sz. Hasonló jellegű, tripódikus nyitású dallam uo. 28. sz.

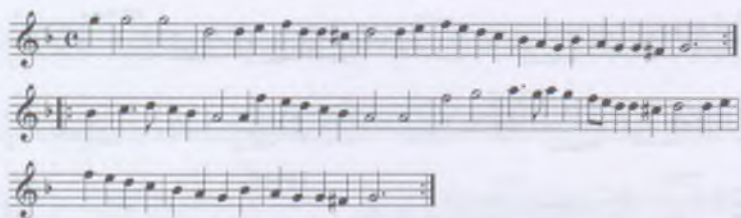
Egy kicsit régebbi, ugyancsak szintetikus ungarésca Németalföldről származik, és talán énekelt változata is volt. A megismételt, 7+6-os nyitó sor után három hetes kissor következik, vagyis a strófa izometrikus övezetben folytatódik, s így jut el a moll záróhangra.²⁵

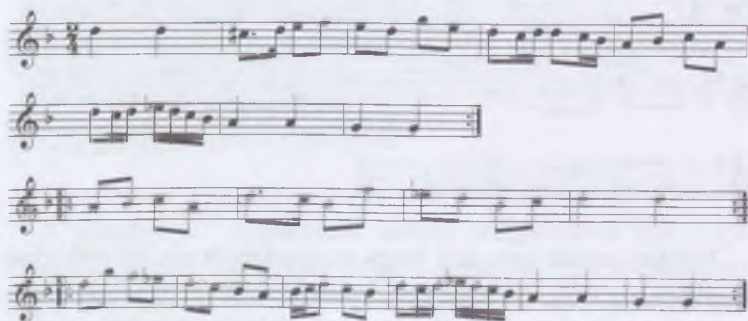
Néhány emlék arra utal, hogy az ungarésca-elv stilizálódása az allemande világában már a 16. század folyamán megindult. Következő példánkban kitágulnak a hagyományos keretek, mivel a nyitó sor második fele a tiszta imitáció „vers”-technikájával ismétlődik meg. A félsort felütéssel kezdődő négyütemes sorok jelentik, így a dallamstrófa referencialitása inkább a kis szótagszámú sorokból álló reprimákra hasonlít.²⁶

²⁵ *Allemande danvers* (= *d'Anvers*). Phalèse (1571), MOHR 1932, II, 14. kottapélda. Hasonló jellegű dallam („szétrímelő” nyitó sorokkal), a *Philidor-gyűjtemény*ből (1580-as keltezéssel): uo., 29. kottapélda.

²⁶ *Proficiat ir lieben Herren...* Melchior Neusidler kiad. (1574); HUDSON 1986, 7., (h) kottapélda.

Az imitáció szabályának fenntartása mellett néha kísérleti megoldások is születtek. A 18. századi rokokó táncanyagban már nem lesz meglepő, hogy a nyitó sor aszimmetriája pontosan visszatér a dallam végén. Az alábbi lengyel tánc nyitó sora ugyan nyolc ütemből áll, ám az ütemek 3+2+3 arányban rendeződnek el,²⁷ s a dallam végén a három ütemnyi egység tér vissza.²⁸

A költészet bővüléstörvényei alól a zenei struktúrák sem mentesültek. Ha ugyanis egy ungarésca a belső sorokat duplázza meg – avagy hasonló sorpárt ékel be a meglevő után –, előfordulhat, hogy ezek újra nagysorokká kapcsolódnak össze, s csak nyomok-

²⁷ Ez a „dallamkiterő” nem egyedülálló a kor zenéjében, az egyik közismert *Branle de Bourgogne* például ugyanígy viselkedik. Népszerű kiadása Gervaise és Phalèse kiadásait követve, koreográfiával együtt: KOVÁCS G. 2002, 146–147. A dallamot dudaszzerű, hajdútánc-motívumokra emlékeztető vonásai miatt SZABOLCSI is közölte (1959, 203.).

²⁸ [*Polnischer*] *Tantz*. Matthaeus Weisselius (1591), STĘSZEWSKA 1966, 31. sz.

ban őrzik meg eredeti funkciójukat.²⁹ Ezzel az eljárással a dallamstrófa a toldott ungarasca típusához kerül közel.³⁰ A szétrímelt, túl szerteágazó formaalakulatokra végül mindig rátelepszik egy átlátható metaszervezet, ezáltal lesz egyáltalán reprodukálható – például egy újabb versszakkal kibővíthető. A 18. század magyar költészetében ennek bizonyítékai lesznek Amade László rokokó dalai.

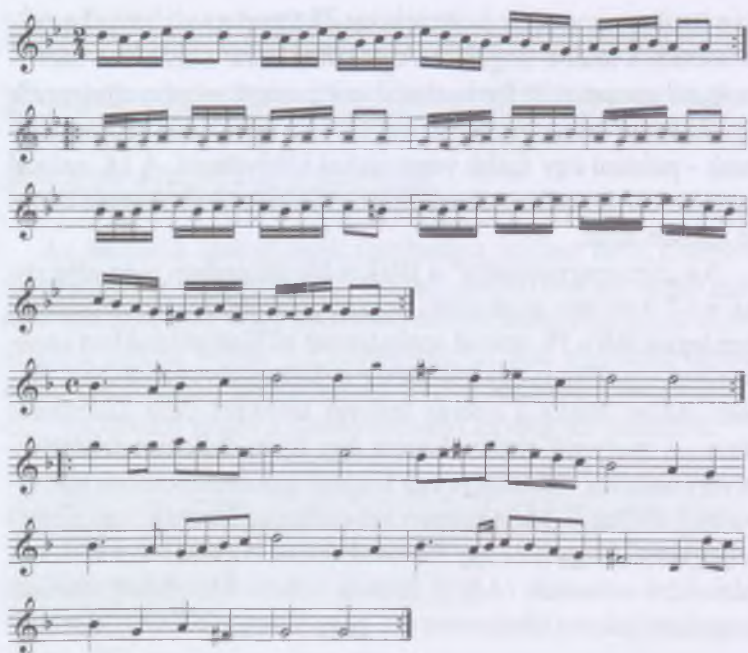
Az „újra-nagysorosító” a játék a 16. században még elég ritka, a 17.-ben már gyakoribb, de a magyarországi táncrepertoárban leginkább a 18. század során terjedt el. Korszakunkban azonban van egy fontos ösvény ehhez a dallamszerveződéshez: Balassi Bálint éneke a citerás lengyel leányról (*Szít Zsuzsánna tüzet...*), melynek rímszerkezete épp ilyen dallamot feltételez. A vers metrikai elemzésére egy korábbi tanulmányomban már kísérletet tettem.³¹ Most csupán két dallamot idéznék: egy német feljegyzésű lengyel és egy flamand táncot. Az elsőben a kissorok páronként azonosak (AA :||: bbcca), a második viszont áthidaló megoldást jelent a középsoros és a négy kissoros beosztás között:³²

²⁹ A *Báthori-tánc* egyik (Jacobidesénél rendezettebb) változatában épp ez történik, ami ezt a dallamcsaládot is közelebb hozza témánkhoz. Egy – tévesen Wojciech Długorajnak tulajdonított – anonim lanttabulatúrából (1619 k.) idézi STĘSZEWSKA 1962, 33. sz.

³⁰ Ezek XXXXy alakúak, s gyakran csak a dallam ütemarányai teszik őket ungarasca-elvűvé.

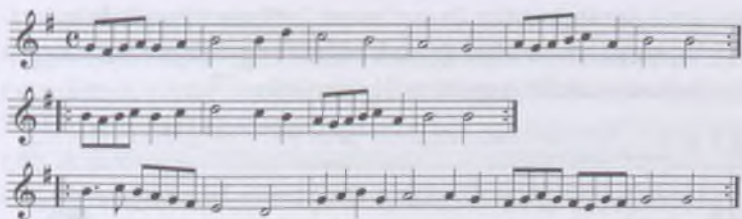
³¹ *Referenciális versformák Balassi Bálint költészetében = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik. Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján (Sárospatak, 2004. május 26–29.)*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 97–118.

³² A) *Ein gütter polnischer dannz*. Christoph Löffelholz 1585-ös tabulatúrájából idézi MERIAN 1927, 187. B) *14. Allemande*. Phalése (1571), MOHR 1932, II, 20. kottapélda. Az A)-hoz hasonló, izometrikus övezetű dallamtípusra példa még MERIAN 1927, 245.

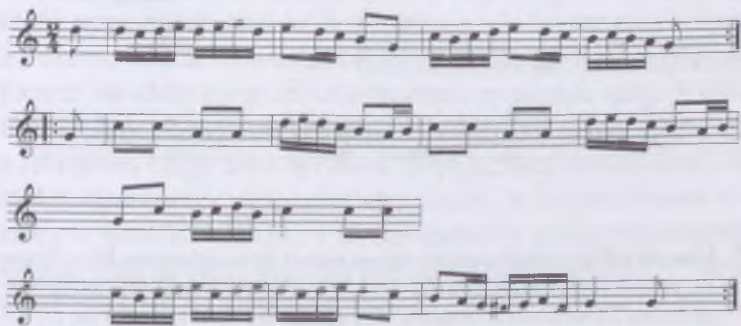
Nemcsak a német, hanem a lengyel reneszánsz táncok közt gyakori, hogy az ungarasca jellegű belső és záró sorok nemcsak a dal végén bukkanak fel (ott elmaradhatnak!), hanem önálló, integrált periódusként. Szintén terjedelmes csoportot alkotnak azok a táncok, melyeknek mindkét félstrófája három ütempárból áll. Részletes elemzésük külön tanulmányt érdemelne, mivel sok szálon kapcsolódnak a magyarországi zenéhez: ők szolgálták mintául a 17. századi choreákhoz, ám a háromtagú korálokkal és áttételesen a Balassi-strófa rokonaival (pl. népénekekkel) is kapcsolatban állnak. Annyi bizonyos, hogy már a 16. század közepén voltak három ütempáros nyitó sorú, ungarasca-végű allemande-ok. Első, korai példánk háromsoros: nyitó- és záróegysége három ütempárból áll, a középsor pedig kettőből.³³

³³ *Allemaingne* I. Susato (1551); SUSATO 1993, 26. Hasonló megoldással majd a 17. században találkozunk gyakran, pl. Paul Peuerl *Dantzaiban*. MOHR 1932, I, 71–72.

Ebben a csoportban tehát az imitáció szabályai a reprimá (XXyyX) nagysor-visszatéréséhez közelítenek (de nincsenek előtte belső félsorok).³⁴ Az imitáció ugyanis a teljes nyitósorra, pontosabban annak arányaira emlékezteti a hallgatót. A 2. félsor szinte az 1. és a 3. közé ékelődik, eltérítve a dallam eredeti ívét. Ez a szimmetrikus középsorban is visszaköszön.

Az alábbi német táncdalocskát kidíszített, hangszeres átiratban ismerjük. Elöl és hátul egy-egy négyütemes sor határolja, közte egy háromtagú sor, *aab* jelleggel. Imitációs vonások inkább a két szélső nagysor közt figyelhetők meg.³⁵

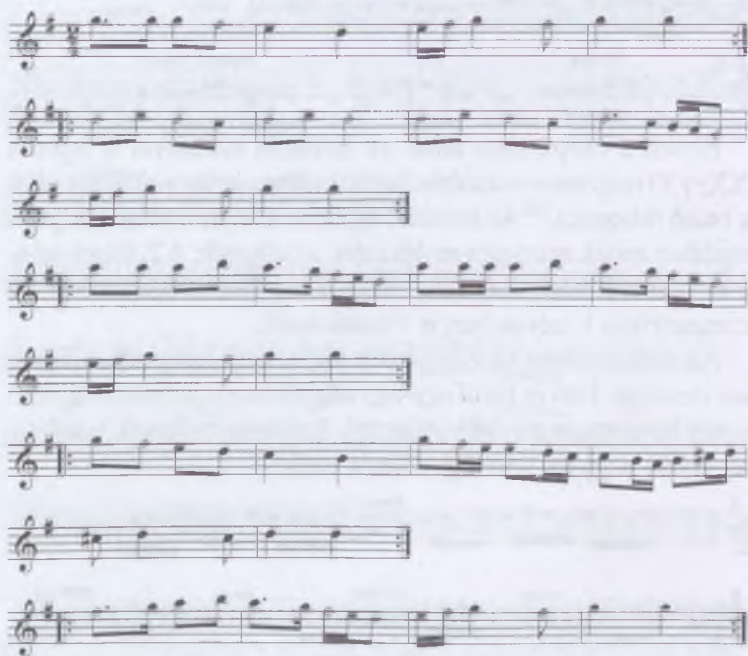

A következő lengyel tánc felépítése azonos, de a nyitósorok közt összesen három nagysornyi háromtagú ungarisca-származék található. Az imitációs technika teljesen világos: a nyitósor 3–4.

³⁴ Az *allemande*-ok között elég sok „klasszikus” reprimát találunk, pl. a híres *Allemande Lorayne*-t (angol változatát közli, koreográfiával együtt HUDSON 1986, I, 115.).

³⁵ *Es het ein Baur sein freylein vorlohren*. Christoph Löffelholtz 1585-ös tabulatúrájából idézi MERIAN 1927, 178.

üteme végigvándorol az összes soron (egyszer kissé átdolgozva és transzponálva tér vissza), csak másutt négy ütem előzi meg.³⁶ Az oktávzáródás itt is méltó a figyelmünkre.³⁷

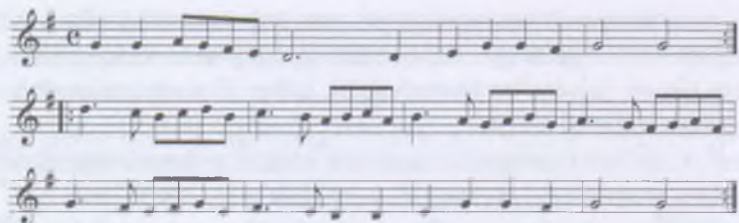
³⁶ Hasonló jellegű, szintén lengyel dallam maradt fenn a *Muzyczne Silva Rerum* 17. század közepi kéziratában is, ahol egy váltakozó ütemű dallamfűzerben az összes 2/2-es szakasz ungariscásan zárul (*Muzyczne Silva Rerum z XVII wieku. Rękopis 127/56 Biblioteki Jagiellońskiej*, przygot. Jerzy Gołos, Jan STĘSZEWSKI, o tańcach nap. Zofia STĘSZEWSKA, Kraków, 1970 [Zródła do historii muzyki polskiej, IX], 208. sz.) Később a *Linus-féle kézirat* (1786 előtt) egyik magyar táncában figyelhetünk meg ilyesmit. Itt egy motívumot adogatnak „kézről kézre” a hosszabb-rövidebb sorok. FALVY Zoltán ebben a középkori *estampida*-elv továbbélését látta (*A Linus-féle XVIII. századi táncgyűjtemény = Zenetudományi tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., 1957, 441–442.).

³⁷ [*Polnischer*] *Tantz*. Matthaeus Waisselius (1591), STĘSZEWSKA 1966, 36. sz. Egykorú német változatát *Calluinischer Tantz* címmel, Christoph Löffelholtz 1585-ös tabulatúrájából idézi MERIAN (1927, 189–190.), 1605-ben pedig a lengyel Piotr Fabricius is lejegyezi (STĘSZEWSKA 1962, 21. sz.).

A ránk maradt tánc tankönyvek nem sok támpontot adnak az ungarésca-vizsgálathoz. A 16. századi allemande-koreográfiák nem tűnnek túlságosan bonyolultnak, s egy jó táncos valószínűleg kedve szerint alakította őket akár egy ungarésca-elvű dallamhoz. A zárósor koreográfiai értelmén viszont érdemes elgondolkodni a magyar népi gyerekjáték-analógiák miatt. Ott teljesen egyértelmű, hogy a tánc egyetlen „epikus” pillanata tartozik hozzá, pl. amikor a „róka” vezényszóra támadásba lendül. Az allemande-származékok között koreográfiával együtt maradt fenn a *Bruynsmedelijn*-téma egyik olasz feldolgozása, a *Bassa Ducale* (Caroso tánckönyvében szerepel). Itt éppúgy koreográfiai záradékként szolgál a záróformula. Az allemande páros ütemű zenei világához közel álló, régies körtáncok, a *branle*-ok³⁸ körében ugyancsak találunk ilyen figurát. Thoinot Arbeau tánckönyvében szerepel a *Branle d'Official*, mely dallamszerkezetét tekintve egészen közel jár az ungarésca-elvhez. Megismételt nyitósorát együttes szekvenciák láncolata követi, végül egy imitációs, pontosan megismételt zárósor. A különbség mindössze annyi, hogy a belső sorocskák hatan vannak, így a strófa második fele a kétütemes záradékkal együtt szimmetrikus nyolcassá válik. A tánc lépései nagyon egyszerűek: irányonként egy sorozat „harangozás” a levegőben (négy ütemnyi balra, majd jobbra), a belső motívumokra ugyanennek változata (végig balra), a zárómotívumra viszont új elem következik: a férfiak átemelik a hölgyeket balról jobbra, végül az egész második félszakasz megismétlődik.³⁹ Nem volna meglepő, ha kiderülne, hogy ez a branle egy allemande-típusú dallamból ered.

³⁸ Több olyan dallamot ismerünk, melyet egyes források branle-nak, mások allemande-nak vagy tedeschának mondanának. A magyar népzenevel is kapcsolatba hozható egyik *branle simple* pl. allemande néven jelent meg *Gervaise*-nél, holott nem sok köze van ehhez a típushoz. Egy másik példa: MOIR 1932, II. 26. kottapélda (ez is ízig-vérig branle – *Almande Spiers* alnéven!).

³⁹ A tánc pontos koreográfiáját és lépéseit l. KOVÁCS G. 2002, 161–162.

II. UNGARESCA-FORMÁK MAGYAR VONATKOZÁSÚ DARABOKBAN

Térjünk vissza Magyarországra, s keressük azokat az kapcsolódási pontokat, melyek segítségével az ungarescák nyugat-európai „kirajzása” során a forma eljutott a hazai tánczenébe. A referenciális dallamoknak nyilván elég sok „erőfeszítésébe” került, mire áttörtek a magyar és kelet-európai zene hagyományának falain. A zene, főleg a hangszeres zene azonban sokkal rugalmasabban terjedt, mint az irodalmi forma, hiszen nincs „fordítása”. Kelő zenei ismerettel bármilyen muzsikus meg tudta tanulni a dalt (hallás után), s különösebb beavatkozás nélkül előadhatta.⁴⁰ Egy szöveg sokkal összetettebb módon jut el egyik nyelvből a másikba, hiszen *a versformát megtartó fordítás során analitikus szempontok keverednek az alkotói szuverenítésével*. A dallam ehhez képest valóban a „szelek szárnyán” jár, divathullámokhoz (pl. koreográfiákhoz) kötődik, de valójában kész *műveltségi panelnek* tekinthetjük, még a strukturális változások ellenére is. Az ungarisca-formájú német vagy lengyel allemande-ok tehát akár valóban elhangozhattak Magyarországon, attól függetlenül, hogy az egykorú hazai dallamlejegyzésekből – a többi tánczenével együtt – jószerével hiányoznak. A készen kapott, nyugati és len-

⁴⁰ Senki sem csodálkozik például azon, ha egy falusi zenekar a maga hangszersein néhány műzenei darabot is játszik, melyeket vagy egy hajdani főúri szolgálatban tanultak, vagy a katonáskodás során, vagy másutt. A moldvai rezesbandák például manapság (hallás alapján, kivonatos formában) a *Dallas* c. filmsorozat főcímenéjét is repertoáron tartják a *sírbák* között...

gyel dallamok divat-esélyein kívül azonban lejátszódhatott az újragondolás, a tényleges recepció folyamata is. Tekintsük át a repertoárt, melyet a Nyugat magyarosnak érzett, s ilyen jelzőkkel örökítette meg.⁴¹

Az ungarasca-forma egyik legfontosabb megjelenési helye a 16. századi közép-európai populáris regiszterben, a hajdútáncok közt van. Miként Oskár Elschek írja, térségünk zenéjében a 16. század eleje óta intenzíven jelen van a *hajdú* (*hajduk, hejduk, hajdut, haidäu, hayducker*) szóalak, valamint a hozzá kapcsolódó szerepkör (nyájterelés, szabadkatonaság, a Balkánon török elleni betyárkodás). Ezt nemcsak politikai-katonai jelentőségük, gyakori említésük és ábrázolásaik jelzik, hanem a sommásan magyarosnak nevezett, 16–17. századi dallamok is. Ezekben gyakori a bourdonkíséret, és az ungarasca-szerkezet is előfordul, egyéb vágáns jellegű formákkal együtt. Nemzeti hovatarozásuk számos vita tárgya volt korábban; úgy érzem, ha elfogadjuk a regionális zenei anyanyelv gondolatát, többre jutunk. Térségünk semmiképp sem szülőföldje ennek a szerkesztésmódnak, hiszen a nyugat-európai populáris zene is ismeri e formákat; tény ugyanakkor, hogy a 16–17. században be tudott illeszkedni régióink zenei köznyelvébe, s további évszázadokig benne is maradt. Elschek utal rá, hogy a folklór tapasztalatai felhasználhatók, akár a művek mai előadására vonatkozóan.⁴²

Az ungarasca kifejezést a szakirodalomban néha az összes ilyen jellegű hungarikum jelölésére használják, máskor viszont kifejezetten a Mainerio-féle dallam szerkezeti rokonaira.⁴³ Ez a

⁴¹ Nyilván az allemande hazai, moll stílusváltozatáról tanúskodik a híres (kézirásos bejegyzés által ide vonatkozó) *Almande d'Vngrie* jelzője is (részletesen I. *Magyarország zenetörténete*, II, 483–483.). A továbbiakban: MZT.

⁴² Oskár ELSCHÉK, *Hajduken- und Hirtentänze in Geschichte und Gegenwart = Historische Volksmusikforschung*, hg. von Ludwik BIELAWSKI, Alois MAUERHOFER, Wolfgang SUPPAN, Kraków, 1979, 51–61. Ő a *Heiducken Tantz* csaknem egyező, zárómotívumot is tartalmazó, szlovák népi variánsát is közreadja (*Dám, dām, komu dām...*, 63.).

⁴³ A terminus jelentésváltozásáról: MZT II. 517–518.

későbbiekben állandósult; Bartha Dénes nyomán, aki e kifejezéssel bizonyos 18–19. századi dallamokat is jelölt. Szabolcsi Bence használta elsőként formaelv-értelemben a magyar vonatkozású hajdútáncokra, mivel „Majd mindegyikben felismerhető az ún. vágánsritmus (főleg Paix ungarescájára jellemző), s ez a kanásznóta-képlet legtöbbszörben – mint Kodály megállapította – a sapphói sor formájával vegyül, hogy a rövid (többször megismételt) strófazáró sorral körülírja magát a sapphói strófa-képletet is”. A J. Paix-féle *Ungarescháról*, valamint a Susato- és Phalèse-féle *Allemande Bruynsmedelijnról* a következőket írja: „jellegzetességük, hogy egy megismételt hosszabb (vágáns-) sort egy megismételt rövidebb (6, 7, 8-szótagú) sor, ezt pedig egy rövid strófazáró »pseudo-adonicus« követi. (Később közös képlete a 18–19. század egész sor népszerű magyar dalának-táncának s főleg Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményében gyakori).”⁴⁴ Szabolcsi megfigyelései kulcsfontosságúak – túl a szapphikus eredet nem meggyőző téziséen.⁴⁵ Kiváló érzékkel tapintott rá a hajdútánc-csoport zárómotívumára, egyben a Mainerio-féle *Unga-rescha* különállására.

Gondolatmenetét (további szempontokkal gazdagítva) Domokos Mária vitte tovább a *Magyarország zenetörténete* II. kötetében.⁴⁶ A vizsgálat bevezetéseként mindenek előtt ütközteti Gombosi Ottó véleményét Kodály és Szabolcsi álláspontjával. Gombosi a hajdútánc-csoportba kizárólag motivikus elvű dallamokat sorolt, melyek egy-két ütemnyi motívumok ismétléséből és egy megadott záróformulából állnak. Az *Ungarescha* szerinte épp csak túllép ezen a motivikus szerkesztésen. Olyan módon halljuk az egymás után sorjázó melodikus fordulatokat, mintha az ablak előtt elrepülő madarakat néznénk: egymáshoz fűződő viszonyuk és alakzatuk sem derül ki, legfeljebb az, hogy melyi-

⁴⁴ SZABOLCSI 1959, 167.

⁴⁵ Cáfolatáról I. CSÖRSZ 2004.

⁴⁶ MZT II. 473-530., a kérdésről részletesen: 517-522. A továbbiakban: MZT.

kük zárja a sort. *Ez az élmény nem referenciális tehát, hanem lineáris*: nagyon közel áll Vadai István +1-szabályához.⁴⁷ Ráadásul könnyen lehet, hogy ezek a dallamok jócskán leegyszerűsítve maradtak ránk, idegen zenei műveltségű lejegyzők jóvoltából, akik akaratlanul az ungarasca-forma (számukra már bejáratott) elvrendszerét vetítették rá a végmotívumot talán nem is tartalmazó táncokra, vagyis *referenciális mellékízt vittek beléjük*.⁴⁸ A sokat emlegetett analógia, a népzenei dudaapráják és a vonósbandák cifrái éppenséggel kizárólag motivikus szerkesztésűek,⁴⁹ a zárómotívumok majdnem mindig szimmetrikus helyzetben állnak⁵⁰ – hogy a tánc ne sodródjék ki sorkereteiből.⁵¹ A ránk maradt hajdútáncok viszont szinte mind jól elkülönülő záróformulával végződnek. Domokos Mária érdekes táblázatban foglalta össze őket:⁵²

47 Vadai István metrikai panelként írta le a +1 sorra vagy felsorra végződő 16. századi magyar strófákat. VADAI István, +1. (*Metrikai határjelölések a régi magyar versben*), ItK, 1991, 351-369.

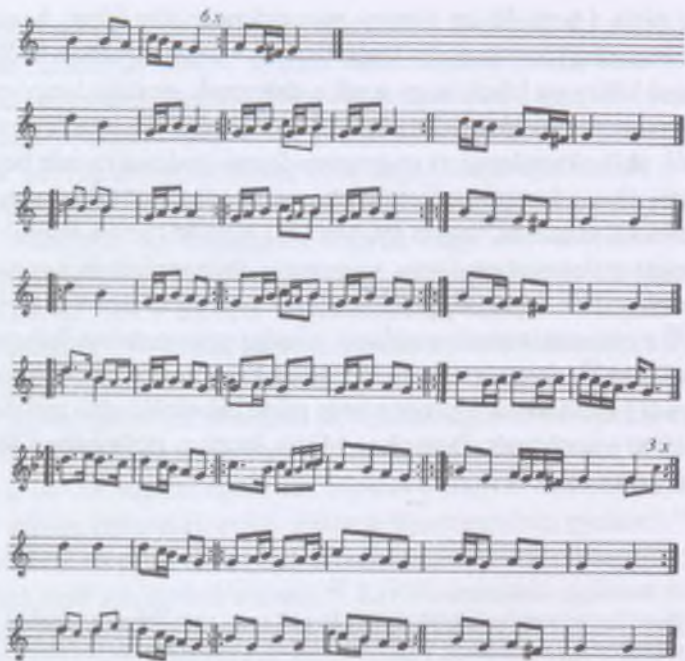
48 DOMOKOS Mária felhívja a figyelmet arra is, hogy az ungarasca-elv „A kéziratok forrásokban egészen a verbunkos zene megjelenéséig követhető, a hangszeres népzében viszont nem. Míg a motivikus szerkezetű hajdútáncok nyomait a dudaapráják, közbjátékok máig őrzik, az ungarasca forma a recens népi tánczenének abban a rétegében, mely a 16–17. századdal kapcsolatban áll, szinte soha nem jelenik meg, mert abban a periódusokból épülő, szimmetrikus formai elrendezés vált uralkodóvá.” (MZT II. 520.)

49 MZT II. 519., történeti problémáiról és az ütempárok zenei jellemzőiről részletesen I. SÁROSI Bálint, *A hangszeres magyar népzene*, Bp., 1996, 68–78.

50 Kivétel pl. SÁROSI 1996, 233. (*Függelék*, 5. dallampélda).

51 Ezt a 18. század végi, nagyszombati magyar táncok közt is megfigyelhetjük, ahol az ungarescás főtémát szimmetrikus cifrák fogják körül. Ugyanez vonatkozik a *Linus-féle kézirat* egyik codás magyar táncára. „A motívumismétlő, kiegészítő hajlam érvényesüléséről, befejezetlenné érzett, aszimmetrikus dallamok „kiegyenesítéséről” Mátray Gábor nyomán I. SÁROSI 1996, 70.

52 MZT II. 519., a dallampéldák pontos forrásának és változatainak feltüntetésével.

A záróformula szimmetriára vezető megismétlését (mellyel pl. a lublini *Hayduczkynál*⁵³ és az allemande néhány képviselőjénél találkozunk) csak egy dallamban figyelhetjük meg. Wolf Heckel magyar táncában a záróformula *háromszor* ismétlődik meg, tehát a végeredmény aszimmetrikus.⁵⁴

Visszatérve a motivikus hajdútáncok és a referenciális allemande-ok (köztük az *Ungarescha*) összehasonlítására, Domokos Mária kiemeli: „A források tanúsága szerint a hajdútáncok ezen típusához nem járul proportio.”⁵⁵ A páratlan ütemű utótáncok a

⁵³ A hajdútánc-csoport legkorábbi ismert képviselője orgonatabulatúrás feldolgozásban, gazdag harmonizálással maradt fenn (1540 körül); kritikai kiadása: Johannes of LUBLIN, Vol. 5. 37–38. Formai elemzését l. alább!

⁵⁴ Ez a fajta „aszimmetria-hűség”, mely a szétrímelődést védi ki, később, a 18–19. századi közköltészet egyik népszerű csúfolójánál érhető tetten: *Hol lakik kend, hűgomasszony? Keresztúrba...*

⁵⁵ MZT II. 519.

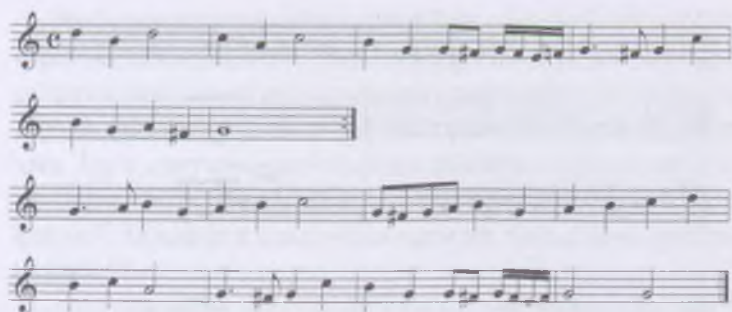
nyugati gyakorlat szerint többnyire pusztá átfogalmazásai a páros lüktetésű alapdallamnak: ilyet valóban csak a Manierio-féle *Ungareschánál*, valamint Heckel magyar táncában figyelhetünk meg.⁵⁶ Ennek kapcsán még egy érdekes dallamtípus „képbe kerül” – nem genetikus, hanem motivikus rokonsága miatt. A 16. század végének olasz tánckönyveiben (Caroso, Negri), valamint több hangszeres kiadásban (pl. Praetorius) szerepel a *Canario* nevű, temperamentumos, felelgetős tánc.⁵⁷ Nevét állítólag a Kanári-szigetéről kapta, s csaknem az egyetlen – persze kellően kicsiszolt – népi tánc típus, mely helyet kapott a manierista udvari táncok között. Dallamfigurációi kísértetiesen hasonlítanak a magyar hajdútáncokéra, csak éppen hármas lüktetéssel és nem kvint-ről ereszkedő, hanem emelkedő motívumokkal. A közös vonások egy része nyilván a folklorikus hangzással, a dudaimitációval függ össze, ám a kérdés további vizsgálatot igényel. Hogy ismerték-e Magyarországon a *Canariót*, arra csupán Don Diego d’Estrada utal, aki 1627–1628 közt Bethlen Gábor udvari táncánára volt. Ő állítólag több nyugati tánc mellett ezt is betanította az erdélyi fejedelem egyik farsangi bálján.⁵⁸ Lehet, hogy a zene otthonosabb volt a hazai muzsikusoknak, mint gondolnánk...? Gyanúm szerint inkább e dallamtípus tudatalatti hatását kell látnunk a Nyugaton följegyzett hajdútáncok mögött: ehhez a zenei stílushoz érezték közelinek a magyarok szilaj, motivikus táncmuzsikáját. Alább Praetorius változatát közlöm:⁵⁹

⁵⁶ A Jan z Lublina által lejegyzett *Hayduczky* ebből a szempontból is kivétel, mivel itt a *Proportio* jelentősen átalakítja a dallamot, s ezáltal szigorúan szimmetrikus ütemrendet alakít ki: 4 :||: 4+2+2 :||. Johannes from LUBLIN, Vol. 5. 38.

⁵⁷ Tánc történeti elemzése magyar nyelven: KOVÁCS G. 2002, 207–209., 226. és 249–253.

⁵⁸ KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., 1995 (*Humanizmus és reformáció* 22), 82.; KOVÁCS G. 2002, 323–324.

⁵⁹ *La Canarie*. Praetorius: *Terpsichore* (1612); Michael PRAETORIUS, *Terpsichore* (1612), bearb. von Günther OBERST, Wolfenbüttel, é. n. (Gesamtausgabe der musikalischen Werke von M. P., Band XV), 40–41.

Ideje visszatérnünk a szabályos, imitációs technikával született ungarescákhoz. Lássuk elsőként a csoport egyetlen „névvel ellátott” képviselőjét, mely Velencében (1578), majd Leuvenben (1583) jelent meg, s német tabulatúras változatban is fennmaradt.⁶³ Ezt a dallamot *kizárólag Nyugat-Európából* ismerjük, ellentétben Heckel magyar táncával, melynek gazdag magyar, szlovák és cseh-morva népzenei variánsköre van – igaz, csak a két fősornak, a záróformula nélkül. Nincs kizárva, hogy magyaros hangulatot csupán az olasz és flamand zeneműkiadók tulajdonítottak neki; közvetlen változatait egyszerűen paraszttáncnak nevezik.⁶⁴ A C) jelű, alább közreadott német variánsnak immár szerkezete sem azonos, hanem szimmetrikussá válik: AA'BB'. Lássunk néhány rokon dallamot!⁶⁵

⁶³ Csak zárójelben: maga az *Ungarescha* szóalak szintén problematikus: az olaszban ez *Ongaresca* volna helyesen. A *ch* használata is fölösleges (sem BARTHA, sem DOMOKOS Mária, sem én nem is így használom, hanem a fenti helyesírással), ám Maineriónál a *Tedescha* is ilyen alakban szerepel. Lehet, hogy latin írásos közvetítéssel is számolnunk kell...?

⁶⁴ *Ungarescha* címen Giorgio MAINERIO, *Il primo libro de balli* (1578), Pierre PHALÈSE, *Chorearum molliorum collectanea* (1583) c. tánckönyveiben, továbbá Jacob PAIX *Ein Schön Nutz und Gebreüchlich Orgel Tabulatur* (1583) c. gyűjteményében található meg. SZABOLCSI 1959, 162. és 7. kottapélda.

⁶⁵ A) *Ungarescha*. Mainerio (1578), Giorgio MAINERIO, *Il primo libro de balli* (Venedig, 1578), hg. von Manfred SCHULER, Mainz 1960 (*Musikalische Denkmäler*. V); B) *Bauern tanz* (16. század végi német lanttab.); C) *Bauern Tantz* (Adrian Denss tabulatúrája, 16. század vége). Utóbbiak DEÁK Endre szíves közlései. További változatok Heckeltől: MZT II. 520–521.

A

B

C

A

B

C

A

B

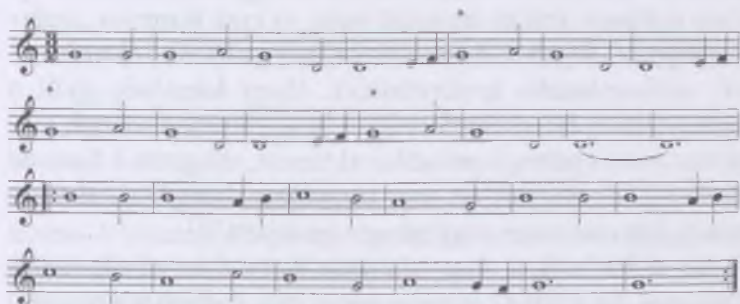
Az alábbi álarcos tánc a 16. század végi Drezdából való. Dudaszerű T-D akkordikája mellett figyelemre méltó a három utolsó kissor, mely szinte pontosan egyezik a Mainerio-féle ösdallamával.⁶⁶

A

B

⁶⁶ *Churf. Sachs. Witwen Erster Mummerey Tanntz*. August Nörmiger orgonatabulatúrája (1598), MERIAN 1927, 234. (A ritmusértékeket kétszeresére növeltem; az 5–6. ütem ismétlése is kiegészítés.) A dallam egyszerűbb, ungarasca-záradék nélküli változatával lengyel földön találkozunk, mintegy ötven évvel később *Wytany*, azaz 'köszöntő tánc' címmel, a *Muzyczne Silva Rerum* című kéziratban (GOŁOS-STESZEWSKI 1970, 58. sz.).

Az *Ungarescha* már Maineriónál *Saltarello* nevű utótáncsal szerepel. Ez két szempontból érdemel figyelmet. Egyrészt: a nyitómotívum nem követi mechanikusan a páros dallamot, hanem egy ütemet „hátrahagyva”, a *-gal jelölt rész tér vissza még háromszor. Így a nagysor érzetét teljesen fölváltja a felaprózott kissorok bizonytalan lökdösődése, talán az egzotikus élményre törekedve.⁶⁷ Másrészt a *cauda* háromszor tér vissza, csekély változtatással.⁶⁸

Az *Ungarescha* Maineriónál a *Tedeschák*, vagyis az allemandók társaságában található. A csoport rokonságát tehát már az egykorú közreadók is észlelték. Sőt, Sforza Bianca Mária már 1494-ben rokonságot feltételezett az *ungaresco* (!) és az öt-allemande között.⁶⁹

Domomkos Mária egy másik előadásom konferencia-vitájában felvetette: vajon a magyaros jelölés tényleg a dallamra vonatkozik-e, avagy csupán a falusias, dudaszerű bourdon-hangzásra? Maineriónál – s az ő nyomán Phalèse-nél – még egy dудаimitáló dallam szerepel, egzotikus címmel: *Schiarazula marazula* (jelentését máig nem sikerült megfejteni).⁷⁰ Szerkezete és akkordikája (I és VII) nagyon közel áll a Heckel-féle hajdútánchoz,

⁶⁷ Mainerio többi proportiója kiegyensúlyozott, hű tükre a páros dallamoknak.

⁶⁸ SZABOLCSI 1959, 200–201.

⁶⁹ SZABOLCSI 1959, 166.

⁷⁰ MAINERO 1960, 31. (csupán egy tétel választja ez az *Ungareschától*). A dallamhoz nem járul proportio.

de nem ungarasca-elvű, hanem két, megismételt nagysorból áll. A bourdon-muzsikát tehát mindenképp népiesnek érezték a kottakiadók; szinte az a csoda, hogy egyáltalán felvették köteteikbe, ahol ennél egyszerűbb dallamok is gazdag harmonizálással szerepelnek... Egyetlen okuk a piacképesség lehetett, vagyis ezeket a melódiákat széles körben ismerhették a zenekedvelők. Szabolcsi Bence szavaival: „A XVI. század még nem keresett a táncokban ’nemzeti karaktert’ a XIX. század módjára, de ösztönösen érzékeny volt az intonáció terén, és csak bizonyos „határjelenségeket” fogadott el nemzetközi, helyesebben közösen-nemzeti, polinacionális érvényűeknek. Ilyen lehetőség nyílt a sapphói lejtésű dal- és táncformában, ha az bizonyos könnyű, vulgárisan éles és pattogó melodikával társult; elfogadta a flamand közönség, bár magyarosan vagy lengyelesen hangzott, s el a magyar is, bár olaszosan vagy németesen lejtett.”⁷¹

Azt se felejtjük el, hogy Mainerio Velencében adta ki ezeket a táncokat. Ez a város a magyar nemes ifjak kedvelt találkozóhelye, politikai és üzleti tárgyalások kedvelt központja volt. Talán nem véletlen, hogy Balassi *Giannetta Padovana* nótajelzését épp Mainerio egyik táncában sikerült azonosítani Virágh Lászlónak.⁷² Sem a kiadvány, sem a környezet nem idegen tehát a 16. századi magyar kultúrától.⁷³

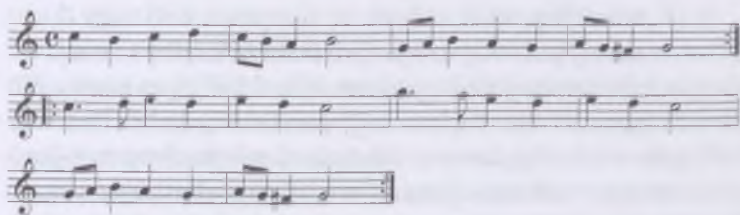
A korszak másik, ungarasca-elvű, kisorondóra emlékeztető sorarányú, ’magyar induló’-nak nevezett emléke August Nörmiger orgonatabulatúrájában maradt ránk (1598), ahol több, hasonló képletű dallam is szerepel. Közvetlen szomszédságában találjuk a fenti táblázatban már közölt *Auffzugkot*, mely a *Heiducken Tanz* variánskörébe tartozik. Az alább bemutatott dallam a többi hajdútánchoz hasonlóan ereszkedő (bár kissé ráérősebb, négy ütemre oszló) motívummal kezdődik, a két belső sor viszont nem

⁷¹ SZABOLCSI 1959, 168. (a szapphikus modell nemzetközisége kapcsán).

⁷² A kérdésről részletesen: VIRÁGH László, *Balassi Bálint: „Az Gianeta Padovana nótájára”*. Magyar Zene, 1976, 3-11.

⁷³ A 17. századból további elgondolkodtató adatokkal szolgál MZT II. 516.

azonos, hanem egymásra felel, a záróelem pedig tiszta imitációval megismétli a 3–4. ütemet. Ezzel a kicsit elnagyolt szerkesztéssel hazai forrásokban majd a 18. század első felében találkozunk, amikor elszaporodnak az ungarescákban az imitáció „szigorával” kordában tartott, de el-elszabaduló dallamrészek, s emiatt szervetlenek érezzük a zárósort.⁷⁴

Ez az induló talán még annyira sem kötődik a katonákhoz, mint a társa. Változatát *Momerey*, vagyis álarcos tánc néven jegyezték föl (áthúzva ezzel a *Pollenscher Dantz*, azaz „lengyel tánc” címet).⁷⁵ Egzotikus elem lett volna a „magyarsága”? A dudabasszus, mint láttuk, a magunkfajta félbarbár, de legalábbis parasztos népek zenéjéhez dukált a kiadványokban. Ekkoriban a zsidótáncok is ilyenek, pedig meglehet, hogy ez nem több egy zenében megfogalmazott előítéletnél.⁷⁶

Hogy a magyar legalább olyan érdekes karakterfigura volt a nyugati publikum számára, mint a szerecsen – melynek pantomimszerű táncát *La Morisque (moresca)* néven ismerjük –, legalább egy adattal hadd érzékeltessem. Indulónkkal csaknem egy időben adja ki Cesare Negri a tánckönyvében azt a koreográfiát, amelyet

⁷⁴ Jelenlétét gyakran semmi mással nem tudom magyarázni, mint a koreográfiai háttérrel, no meg a kordivattal.

⁷⁵ MZT II. 500–501., 9. kottapélda. A forrásául szolgáló gyűjtemény – Nörmigeréhez hasonlóan – a drezdai szász választófejedelmi udvar 16. század végi zeneéletéről tanúskodik (501.). Nörmigernél egész sorozatát találjuk a *Mummerey* című táncoknak, köztük a Mainerio-féle ungarisca második felének dallamrokonával!

⁷⁶ MZT II. 522.

magyar ruhába öltözött, fáklyás legények táncoltak egy itáliai főúri lakodalmon. (Mondanom sem kell: ez a zene is allemande-szár-mazék...) ⁷⁷

*

A 16. században tanúi voltunk az allemande első nagy divathullámának, mely az ungarasca-elvű dallamokat soha nem látott bőségben árasztotta szét Európában. Már 1550 táján készen álltak a dallamszervezés legfontosabb paneljei, melyekre ez a sokféleségében is homogén zenei rendszer támaszkodhatott. A java-részt német műveltségi orientáció miatt Lengyelországban és valószínűleg hazánkban is gyorsan elterjedtek ezek a dallamok, és bizonyos idő elteltével mindenképp kölcsönhatásba léptek a nemzeti hagyományokkal. Hogy mindezt csak a nyugati zenekedvelők szórványos lejegyzéseiből ismerjük, akiknek a „tükre” akaratlanul is torzít, nem változtat a tényen, hogy a magyarnak vagy hajdútáncnak nevezett, motívumismétlő dallamocskákban még csak mechanikusan alkalmazott záróformulától a valóban ungarasca-elvű Mainerio- és Nörmiger-féle táncokig ível a forma szabályainak elsajátítása (némi egyszerűsítéssel), vagyis az elmélyült recepció. Amit tehát anyanyelvű irodalmunk a klerikusvágáns hagyomány újragondolásával lépésről lépésre tesz meg – hiszen Balassi előtt nincs olyan magyar vers, ami maradéktalanul megfelelné az ungarasca-elvnek! –, arra a zene kétfrontos küzdelemben vállalkozhat: néhány dallam közvetlen átvételével és ezzel egyidejűleg a szerkezeti szabályok lassú beépítésével. Mindhárom folyamat a 17. században hozza meg termését Magyarországon.

⁷⁷ A táncot Milánóban adták elő 1599-ben, Ausztriai Albert főherceg és Spanyol Izabella esküvőjén. Cesare Negri 1602-ben közölte a koreográfiákat tánc-könyvében (*Le gratie d'Amore*). A magyar ruhába öltözött férfiak táncának címe: *Ballo fatto da sei cavalieri*. Pamela JONES, *Spectacle in Milan: Cesare Negri's torch dances*. *Early Music*, 1986 May, 184., 192–193., 195. (a koreográfia és a dallam részletes közlésével).

PÉTI MIKLÓS

EGY KARRIER VÉGE

EDMUND SPENSER: HIMNUSZ AZ ÉGI SZÉPSÉGRŐL

Spenser pályafutásának legvégén, 1596-ban jelenteti meg a *Négy himnuszt (Fowre Hymnes)*, ugyanabban az évben, amikor *Tündérkirálynő (The Fairie Queene)* című, eredetileg tizenkét énekesre tervezett, ám örökre félbemaradt eposzának utolsó befejezett részletét (a 3-tól a 6. énekig terjedő részt), valamint *Prothalamion* című költeményét is a nagyközönség elé tárja. Az életmű ezen utolsó darabjai nehezen foghatók egységbe: míg a *Tündérkirálynő* folytatja az allegorikus románc-eposz hagyományait, a *Prothalamion* pedig a költő korábbi szerelmi költészetének nyelvezetét és motívumrendszerét felhasználó alkalmi darab, addig a szerelem és a szépség, s ezek égi másának dicséretére íródott négy himnusz absztrakt tárgyával, mozgalmas cselekmény helyett jobbára neoplatonikus és keresztény eszmékre épített filozofikus gondolatmenetével, valamint az ún. *rhyme royal* strófa használatával meglehetősen elüt Spenser korábbi műveitől. Mi több, a művet bevezető ajánlásban Spenser sajátos formában adja elő a himnuszk keletkezéstörténetét: a szépséghez és a szerelemhez szóló költeményeket „zöldfülű” ifjúkorának műveiként állítja be, melyek akár meg is mérgezhetik az ifjúságot, s melyeket az égi szerelmet és szépséget dicsőítő darabokkal próbál „visszavonni” avagy „kijavítani és megreformálni” – mivel már túl sok példányuk forog közkézen:

Having in the greener times of my youth, composed these former two Hymnes in the praise of Love and Beautie, and finding that the same too much pleased those of like age and disposition, which being too vehemently caried with that kind of affection, do rather sucke out poyson to their

strong passion, then hony to their honest delight, I was moved by the one of you two most excellent Ladies, to call in the same. But being unable so to doe, by reason that many copies were fomeryly scattered abroad, I resolved at least to amend, and by way of retractation to reforme them, making in stead of those two Hymnes of earthly or naturall love and beautie, two others of heavenly and celestiall.¹

A modern kritika előszeretettel problematizálja a Négy Himnusz szövegét az ajánlás idézett kitételei alapján. C. S. Lewis szerint például nincs túl nagy jelentősége a neoplatonikus utalásrendszernek: az első két himnuszban a szerelem középkori felfogása, égi párjaikban viszont a keresztény áhítatosság meghatározó.² Mások más szempontokból keresnek ellentéteket a himnuszpárok, s azokon belül akár az egyes himnuszok között is: egy múlt század eleji olvasat például kétféle, a petrarkisták illetve a metafizikus költők műveire jellemző platonikus látásmód jelenlétét mutatja ki a két-két himnuszban, más kritikusok amellet érvelnek, hogy az égi szerelemről és szépségről szóló két költeményben a kálvinista teológia eszmerendszere váltja fel az első két himnusz neoplatonizmusát, s van olyan értelmező is, aki szerint az

¹ Edmund SPENSER, *The Yale Edition of the Shorter Poems of Edmund Spenser*, ed. by William A. ORAM et al., New Haven, Yale University Press, 1989, 690. A továbbiakban a *Himnusz az égi szépségről* szövegét ebből a kiadásból idézem a sorszámokat a főszövegben jelölve. Az idézett szövegrész fordítása: „Miután zöldfülű ifjúkoromban megírtam a korábbi két himnuszt a szerelem és a szépség dicséretére, s úgy találtam, hogy túlzottan is tetszettek a hasonló korú és kedélyű személyeknek, akik ezen érzésektől túl hevesen elragadtatva inkább mérget szívnak fel belőlük erős szenvedélyükhöz, mint mézet őszinte örömuikhez, egyikötök arra biztatott, hogy vonjam vissza őket. Ezt azonban nem tudtam megtenni, s mivel sok példány kikerült már, végül úgy döntöttem, kijavítom, és megreformálom őket úgy, hogy a két földi vagy természetes szerelemről szóló himnusz helyett két másik, égi költeményt alkotok”.

² C. S. LEWIS, *Poetry and Prose in the Sixteenth Century*, Oxford, Clarendon, 1954, 373–378.

égi himnuszok a keresztény miszticizmus hatását tükrözik, s aki éppen ezért a krisztocentrizmus helyébe lépő theocentrikus hagyományban látja a két utóbbi költemény, az égi szerelemről, illetve szépségről szóló himnuszok különbségét.³ A magyar anglistikában mindezidáig egyedül Szőnyi György Endre foglalkozott a Négy Himnusszal: 1982-es tanulmányában az eddigiektől eltérően a szerelem középkori és reneszánsz felfogásait, valamint a kereszténységet és a platonizmust szintetizáló, s ezt a szintézist szerkezetében és szimbolikájában is megjelenítő műnek állította be a négy költeményt.⁴ A szintézis igénye a legújabb kritikai recepcióban is megjelenik: az angyalok hierarchiájának sajátos spenseri értelmezését tárgyalva Feisal G. Mohamed részben a dedikáció alapján is amellet érvel, hogy a négy himnusz egyszerre működik neoplatonikus skálaként és diptichonokból álló diptichonként.⁵

E vázlatosan és a teljesség igénye nélkül idézett véleményeken túl az első két himnusznak a dedikációban meghirdetett és az égi himnuszokban megvalósuló visszavonása vagy „megreformálása” felfogható Spenser platóni mintára történő én-formálásként (self-fashioning) is.⁶ A Phaidrosz című dialógus cselekményének hangsúlyos eleme a palinódia (azaz visszaéneklés), melyet Szókratész a korábban már sikeresen visszaéneklő Sztészikhorosz ne-

³ A huszadik század első felére jellemző kritikák összefoglalását ld. a múlt század közepén megjelent *variorum* kiadás kommentárjában: Edmund SPENSER, *The Works of Edmund Spenser: A Variorum Edition, The Minor Poems, Part One*, ed. by Edwin GREENLAW et al., Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1966., 508–570.

⁴ SZŐNYI György Endre, *The Synthesis of Renaissance Love-Theories: The Compositional Structure of Edmund Spenser's Fowre Hymnes*, Papers in English and American Studies, Vol II., Szeged, 1982.

⁵ Feisal G. MOHAMED, *Renaissance Thought on the Celestial Hierarchy: The Decline of a Tradition?*, Journal of the History of Ideas 65(2004): 4, 559–582.

⁶ A reneszánsz én-formálás fogalmához ld. Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning*, London, The University of Chicago Press, 1980.

vében fogalmaz meg, s mellyel – csakúgy, mint Spenser – éppen a szerelem addig ismertetett „szemérmetlen” felfogását próbálja helyrehozni.⁷ A Szókratész által idézett történet (Sztészikhorsz megvakul Helenét rágalmazó költeménye miatt, s csak a palinódiával nyeri vissza látását) mindazonáltal azt sejteti, hogy a visszaéneklésnek a szerelem különféle felfogásai közötti választáson túl is komoly tétje van, s az európai irodalmi hagyomány Petrarcatól kezdve ki is használja a műfaj nyújtotta egyéb lehetőségeket. Amint Patricia Berrahou Philippy rámutatott *Love's Remedies* című, reneszánsz palinódiákat tárgyaló könyvében, a visszaéneklés mintegy kinyitja a művet: dialogikus, többszempon-tú szöveget hoz létre, mely lehetőséget ad a versben beszélő szubjektum pozíciójának újragondolására.⁸

Ezek után nem meglepő, ha a költői karriert minduntalan problematizáló spenseri életműben már a *Négy himnuszt* megelőzően, a *Pásztorkalendárium* című bukolikus gyűjteményben, majd a *Tündérr királynő* bizonyos helyein is találkozunk a palinódiával. Berrahou Philippy ugyan nem tárgyalja részletesen a *Négy himnuszt* szövegét, a korábbi darabok alapján viszont arra a következtetésre jut, hogy Spenser visszaéneklései rendre a közösségi (eposz)költői szerep feladásaként, s a lírához való visszatérésként értelmezhetők.⁹ A fent idézett dedikáció alapján tehát a *Négy himnuszt* égi himnuszaiban is ilyesféle lírai fordulatra számíthatunk, s ez a némiképp paradox elgondolás (paradox, hiszen az első két himnuszt is lírai költészetnek számít, különösen a *Tündérr királynő* epikájához képest) talán érthetőbbé válik, ha arra gondolunk, hogy Spenser az első két himnusztban rendre a dinasztikus hősi eposzt nyelvezetén szól a szerelem illetve a szépség „di-

⁷ Ld. *Phaidrosz* 243a–b.

⁸ Patricia BERRAHOU PHILIPPY, *Love's Remedies: Recantation and Renaissance Lyric Poetry*, Lewisburg, Bucknell University Press, 1995, 1–31.

⁹ BERRAHOU PHILIPPY, *i. m.*, 166–199.

adalairól”, „hadseregeiről”, a szerelem királynőjéhez való „hűbéri kötelezettségről”, stb.¹⁰

Berrahou Philippy csupán egyike ama szerzőknek, akik újabban megpróbálták újragondolni a spenseri pályafutást, s ezért érdemes következtetéseit a közelmúlt új historista kontextusába helyezve is szemügyre vennünk. Richard Helgerson *Self-Crowned Laureates* című munkája nyomán jött divatba az ún. „karrier-kritika”, az irodalmi szövegekben megjelenő költői pályafutások vizsgálata, melyben magától értetődően fontos szerep jut az óriási hatású vergiliusi költői karrier (*Bucolica-Georgica-Aeneis*) különböző értelmezéseinek és utóéletének, különösen az életművekben tudatosan ezt a mintát variáló költők (pl. Spenser) kapcsán.¹¹ Helgerson szerint Spenser én-formálási technikái közül messze a vergiliusi modellt imitáló közösségi költőszerep bizonyult a leghatásosabbnak, ám futólag már ő is rámutat arra, hogy az életmű utolsó darabjaiban a költő tudatosan „hazatér” a személyesebb költészethez, pasztorálhoz és a szerelmi lírához.¹² Mások Helgerson nyomán (ám gyakran vele vitatkozva) eltérő karrier-lehetőségek után kutatnak Spenser életművében. Richard Rambuss például Spenser költői és „világi” (titkári) pályafutását összevetve hívja fel a figyelmet az életmű „titkos”, azaz a titkokkal kapcsolatos, s a szövegben „titkosított” vagy a kritikai érdeklődés hiányában mindeddig homályban maradt helyeire.¹³ Patrick Cheney rámutat, hogy Spenser pályája elején korántsem kizáró-

¹⁰ A dinasztikus eposz hagyományához ld. Andrew FICHTER, *Poets Historical, Dynastic Epic in the Renaissance*, New Haven, Yale University Press, 1982. A szóban-forgó helyek a *Himnusz a szerelemről* szövegében: „triumphs” – 18. sor; „Victor” – 44. sor; a szépséget dicsőítő himnuszban: „armies of loves” – 240. sor; „fealtie” – 270. sor.

¹¹ Richard HELGERSON, *Self-Crowned Laureates: Spenser, Jonson, Milton, and the Literary System*, Berkeley, University of California Press, 1983.

¹² HELGERSON, i. m. 97–98.

¹³ Richard RAMBUSS, *Spenser's Secret Career*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.

lag a vergiliusi modellt követte: a *Pásztorkalendárium* februári eklogájában, (s később nyomokban a *Tündérr királynőben* is) hangsúlyosan jelenik meg a chauceri költői pályafutás (szerelmi költészet–didaktikus költészet–románc).¹⁴ Cheney immár a *Négy himnusz* szövegére is alkalmazza a karrier-kritika szempontrendszerét: *Spenser's Famous Flight* című könyvében amellet érvel, hogy Spenser életművében a pasztoráltól a hősi eposzig ívelő vergiliusi, s az ennek alternatívájaként megjelenő chauceri modell mellett már a legkorábbi művekben, így pl. a *Pásztorkalendárium* októberi eklogájában is megfigyelhető a törekvés a transzcendencia felé forduló költészet, az ún. az orfeusi vagy augustinusi költői karrier irányában.¹⁵ E felfogás szerint a *Négy himnusz* filozofikus költészetében, s leginkább az égi himnuszokban teljesedne ki a spenseri életmű, s a „hímnikus fordulat” eme elgondolása alátámasztja, s a szóban-forgó mű kapcsán pontosítja is Berrahou Philipphy tételét a spenseri palinódiák eredményeképpen bekövetkező lírai fordulatról.

A fent idézett szerzők örövendetesen elrugaszkodnak a *Négy himnusz*t a spenseri életmű perifériáján pozicionáló irodalomtörténeti felfogástól.¹⁶ Dolgozatomban magam is ehhez a kritikai vonulathoz, a spenseri költői pályafutás bevett elgondolásait felülvizsgáló véleményekhez szeretnék csatlakozni a *Négy himnusz* egyetlen irodalmi allúziójának értelmezésével. A szóban-forgó hely Anakreón, az „édesszavú teózi poéta” említése a *Himnusz az égi szépségről* végén, mely (legjobb tudomásom szerint) mindeddig furcsamód elkerülte a spenseri én-formálással foglalkozó kritiku-

¹⁴ Patrick CHENEY, 'Novelles of his devise': Chaucerian and Virgilian Career Paths in Spenser's February Eclogue = *European Literary Careers: The Author from Antiquity to the Renaissance*, ed. by Patrick CHENEY és Frededrick A. de ARMAS, Toronto, University of Toronto Press, 2002, 231–267.

¹⁵ Patrick CHENEY, *Spenser's Famous Flight: A Renaissance Idea of a Literary Career*, Toronto, University of Toronto Press, 1993, 5–7, *passim*.

¹⁶ Ez a felfogás fedezhető fel pl. a már idézett C. S. Lewisnál.

sok figyelmét. A következőkben a bevett forráskritikai értelmezéseket felülvizsgálva amellet érvelek majd, hogy a teószí költő megjelenése a himnusz szövegében (William M. Porter kifejezésével élve) „erős” vagy „kritikai” allúzió (*strong/critical allusion*), azaz nem pusztán a műfaj hagyományai által megkívánt állandó kellék, afféle közhelyes „művelt utalás” vagy visszhang, hanem a megidézett mű kritikai olvasata, amely érdemben befolyásolja az utalást felhasználó szöveg értelmezését – jelen esetben tehát a *Négy himnuszban* megjelenő spenseri én-formálási stratégiák interpretációját és a Spenser kései „lírai” vagy „himnikus” fordulatáról a szakirodalomban felvázolt képet is.¹⁷ Ahhoz azonban, hogy az anakreóni utalás jelentőségét megértsük, először át kell tekintenünk, ha mégoly vázlatosan is, a *Himnusz az égi szépségről* gondolatmenetét.

Az égi szépséget dicsőítő himnuszt a szakirodalom egy része az első három himnuszra reflektáló összefoglalásként értelmezi, s tény, hogy a szöveg több szempontból is rendhagyó: a „cselekmény”, az istenségig való emelkedés vagy szárnyalás színtere mindvégig a beszélő tudata, melynek következtében fontos szerepet játszanak a szövegben a látásnak és a látvány szavakba öntésének különböző értelmezései, s ehhez szorosan kapcsolódva a hagyományos himnuszí eszközök újszerű alkalmazási módjai. A himnusz kezdetén a beszélő elméjét „a mennyben alkotott dicsőséges képek és nagyszerű látvány szemlélése” („*contemplation of those goodly sights, / And glorious images in heaven wrought*”, 2–3. sor) az elragadtatásig hevíti, mely dolgokról, bár az önkívület eme, a platóni *maniára* hasonlító hatása alatt kíván beszélni, mégis érzi, „elméje gyenge, s nyelve megbicsaklik” („*But [ti. I] feele my wits to faile, and tongue to fold*”, 7. sor). A korábbi himnuszi hagyományos, a múzsákhoz, Vénuszhoz, valamint az égi szerelemhez szóló, harmadik költeményben a Szerelemhez és részben a Szentlélekhez szóló invokációi helyett

¹⁷ Ld. William M. PORTER, *Reading the Classics and Paradise Lost*, London, University of Nebraska Press, 1993, 33.

a beszélő itt már csak a Szentlelket hívja segítségül, hogy „megmutathassa a halandó szemeknek halvány fényét annak a halhatatlan szépségnek” („*that I may show / Some litle beames to mortall eyes below, / Of that immortal beautie*” 11–12. sor), melynek láttán „áthatva ama szép formák égi vágyától maguk is felemelkedjenek, s megtanulják szeretni, lelkes és alázatos kötelességtudattal az égi szépség forrását” („*Transported with celestiall desyre / Of those faire formes, may lift themselves up hyer / And learne to love with zealous humble dewty / Th'eternall fountaine of that heavenly beauty*”, 18–21. sor). Míg a *Négy himnusz* első két darabjában az invokációt követően a klasszikus himnuszköltészet hagyományait idézve a dicsőítendő istenség vagy idea genealógiáit, a harmadik himnuszban pedig ugyanennek a témának a Fiú teremtése, majd a bibliai mintát követő világtörténet kapcsán való újraértelmezését találjuk, addig a *Himnusz az égi szépséghez* szövegében a segélykérő fohászkodást az univerzum leírása követi a legalantasabb szinttől, azaz az érzékelhető földi világtól egészen az istenségig. A narráció igen hamar maga mögött hagyja az érzékelhető szférát, s (Spenser jelzőjét használva) mind szebb és szebb mennyeken át emelkedik a platóni ideák világától az angyalok rendjén át egészen a legmagasabb lényig, ahol is a beszélő így kiált fel: „Szűnj meg hát nyelv, s hagyd elmémet, hogy elgondolja, mily nagy ez a szépség, melynek legtávolabbi részeit is oly gyönyörűnek találom” („*Cease then my tongue, and lend unto my mynd / Leave to bethinke how great that beautie is, / Whose utmost parts so beautifull I fynd*”, 106–108. sor).¹⁸ A tárgy fenségességével egyre emelkedő himnikus nyelvezet tehát (Spenser szerint) nem megfelelő az istenség szépségének dicséretére, s ezért a beszélő meg is változtatja eddigi módszerét: a himnusz tárgyának dicséretét az égi szépség befogadásának lehetőségéről és hatásáról szóló, az olvasókat és a beszélőt is ösz-

¹⁸ Az angyali hierarchia sajátos spenseri rendjéhez ld. Feisal G. MOHAMED, *i. m.*

tönző eszme-futtatás váltja föl; a megelőző három himnuszban leírt konkrét vagy átvitt értelmű emelkedés vagy szárnyalás helyébe pedig a „tökéletes szemlélődésből” („*perfect speculation*”, 134. sor), az égi szépség tükörképeként megjelenő teremtet világ megfigyeléséből következő emelkedettség lép. Tanulságos példája ennek a váltásnak, ahogy a spenseri életműben gyakori és az én-formálás szempontjából is jelentőségeltjes motívum, a magasan szálló sas képe új értelmezést nyer:

Thence gathering plumes of perfect speculation,
To impe the wings of thy high flying mynd,
Mount up aloft through heavenly contemplation,
From this darke world, whose dampes the soule do blynd,
And like the native brood of Eagles kynd,
On that bright Sunne of glorie fixe thine eyes,
Clear'd from grosse mists of fraile infirmities.

134–140. sor¹⁹

Amint Theresa M. Krier rámutatott, a Spenser legkorábbi műveiben megjelenő látványok rendre a világ változékonyságának vagy hiúságának látomásai, melyek hatására a költő fokozatosan eltávolodik a test világtól, és a „lelki szemet” (*the mind's eye*) részesíti előnyben.²⁰ Úgy tűnik, a többnyire konkrét látványokat felvonultató és azokat minduntalan problematizáló *Pásztorkalendárium* és *Tündérr királynő* után Spenser éppen saját korábbi felfogásához tér vissza a *Himnusz az égi szépségről* szövegében; az idézett részben szereplő „speculation” főnév lehetséges jelentései pontosan jelölik a himnusz tárgyának újfajta felfogását:

¹⁹ Kb. „Onnét összegyűjtve a tökéletes szemlélődés tollait / hogy megerősítsd magasan szálló elméd szárnyát, / emelkedj magasra mennyei kontemplációval / ebből a sötét világból, melynek köde megvakítja a lelket / s mint a sas / a dicsőség ama ragyogó napjára szegezd / a gyarlóságok hitvány kódétől megtisztított tekinteted”.

²⁰ Theresa M. KRIER, *Gazing on Secret Sights: Spenser, Classical Imitation, and the Decorum of Vision*, Ithaca, Cornell University Press, 1990, 14.

a konkrét látás/szemlélődés (speculation) egyúttal „spekuláció”, azaz meditatív érvelés vagy következtetés, s erre utalhat a szövegben szereplő *contemplation* szó használata is, amely etimológiailag az augur által az isteni jósjelek megfigyelésére és értelmezésére, tulajdonképpeni *spekulációjára* kijelölt helyre (*templum*) utal.²¹ Akárhogy is legyen, Spenser a himnuszt folytatva mindkét értelemben spekulál: az istenséget az igazság (*Truth*) trónusán ülő, s az igazságosság (*Righteousness*) jogarával a nagy Kígyót (*the great Dragon*) és minden ellenségét porba sújtó allegorikus alakként írja le (148–182. sor), akinek keblében a Bölcsesség istennője lakozik – *Sapientia* (*Sapience*) szintén allegorikus alakja, kinek látványa afféle extázisba hozó, s minden evilági dolog megvetését kiváltó üdvözítő látomás (183–287. sor). A himnuszt utolsó két strófájában a beszélő ezért a látomásért fohászcodik, azonban nem az istenség hagyományos himnuszi megidézésével, hanem saját maga ösztökélésével, hogy „éhes lelkét, mely oly sokáig hitvány ábrándokon és bolond gondolatokon élt” („*my hungry soule, which long hast fed / On idle fancies of thy foolish thought*”, 288–289. sor) rávegye: tekintsen föl végre erre a „fenséges fényre, melynek tiszta sugaraiból árad minden tökéletes szépség” („*looke at last up to that souveraine light, / From whose pure beams al perfect beauty springs*”, 295–296. sor).

A himnuszt ezen utolsó részében, az isteni Bölcsesség (*Sapience*) és az üdvözítő látomás leírásában találjuk az utalást Anakreónra. Érdemes hosszabban is idéznünk a szóban-forgó helyet:

The faireness of her [ti. *Sapience*’s] face no tongue can tell,
 For she the daughters of all wemens race,
 And Angels eke, in beautie doth excell,
 Sparkled on her from Gods own glorious face,

²¹ Ld. a „speculation” és a „contemplation” különböző definícióit illetve etimológiáját az *Oxford English Dictionary*-ben.

And more increast by her own goodly grace,
That it doth farre exceed all humane thought,
Ne can on earth compared be to ought.

Ne could that Painter (had he lived yet)
Which pictured Venus with so curious quill,
That all posteritie admyred it,
Have purtrayd this, for all his maistring skill,
Ne she her selfe, had she remained still,
And were as faire, as fabling wits do fayne,
Could once come neare this beauty soverayne.

But had those wits the wonders of their dayes,
Or that sweet Teian Poet which did spend
His plenteous vaine in setting forth her prayse,
Seene but a glims of this, which I pretend,
How wondrously would he her face commend,
Above that Idole of his fayning thought,
That all the world shold with his rimes be fraught?

How then dare I, the novice of his Art,
Presume to picture so divine a wight,
Or hope t'expresse her least perfections part,
Whose beautie filles the heavens with her light,
And darkes the earth with shadow of her sight?
Ah gentle Muse, thou art too weake and faint,
The pourtraict of so heavenly hew to paint.

Let Angels which her goodly face behold
And see at will, her soveraigne praises sing,
And those most sacred mysteries unfold,

Of that faire love of mightie heavens king,
Enough is me t'admyre so heavenly thing,
And being thus with her huge love possest,
In th'only wonder of her selfe to rest.

(204–238. sor)²²

A himnusz narrátora az idézett szakaszban az *adynaton* (lehetetlenség) alakzatát variálva mutatja be, hogy az emberi nyelv, a különböző művészeti ágak, s végül ő maga sem képes megragadni az isteni Bölcsesség szépségét. Az érvelés az összehasonlítás lehetetlenségétől a túlzáson és a költői kérdésen át a passzív csodálatban való megnyugvásig ível, a gondolatmenet középpontjában megjelenő allúzió azonban furcsán kilóg a lehetetlenséget su-

²² Kb. „Arca szépségét egyetlen nyelv sem tudja kifejezni, / mivel a nők mindegyikét / s az angyalokat is meghaladja szépségében, / melyet Isten dicsőséges arca sugároz rá, / s melyet saját bája is annyira megnövel, / hogy minden emberi gondolatot messze túlszárnyal, / s a földön semmihez sem hasonlítható, // s az a festő sem (ha élne még), / aki Vénuszt olyan pontosan festette meg, / hogy az egész utókor csodálta, / ő sem lenne képes ezt ábrázolni, minden mestersége ellenére; / s maga Vénusz sem, ha fennmaradt volna, / s valóban olyan szép lenne, mint ahogy azt mesélik, / ő sem érhetne közelébe ennek a fenséges szépségnek. // De ha azok az elmék, kiknek csodájára jártak régen / vagy az édes *teósz*i költő, aki / bő vénáját Vénusz dicséretére pazarolta, / láttak volna csak egy pillantásnyit is abból, amit én látni vélek, / mily' csodálatosan dicsérmé [a Mennyei Bölcsesség] arcát / fantáziájának bálványához [Vénuszhoz] képest, / hogy az egész világ a rimjeitől zengene! // Hogy mernék akkor én, [Anakreón] művészetének tanonca / egy ilyen isteni személyt ábrázolni, / vagy remélni, hogy kifejezhetem tökéletességének a legkisebb részét; / [a mennyei Bölcsesség] szépsége betölti a mennyeket fényével, / és látása elhomályosítja a földet? / Ó Múza, túl gyenge vagy / az ilyen mennyei szín megfestéséhez. // Zengjék fenséges dicséretét, s mutassák be / legszentebb misztériumát / a hatalmas mennyei király szép szeretetének / az angyalok, akik, amikor csak akarják, / láthatják szép arcát. // Elég hát nekem, hogy csodálom ezt a mennyei dolgot, / s [a mennyei Bölcsesség] nagy szeretetétől megszállva, / csak őt csodálva megpihenek.”

galmazó retorikai fogások közül. Az „édeshangú teószí poéta” is egy lehetetlen feltételrendszer részeként jelenik meg, ő azonban az egyetlen, akiről a beszélő megállapítja: képes lenne az isteni Bölcsesség (konkrétan: *Sapience* ábrázatának) dicséretére, s nem is akármilyen sikerrel (ti., „az egész világ verseivel lenne tele” – 224. sor).

Felvetődik a kérdés: mit keres a bordalairól és erotikus költészetéről ismert Anakreón az égi szépséget dicsőítő fennkölt látomásban? Van-e esetleg olyan konkrét anakreóni hely, amit kapcsolatba hozhatunk a himnusz szövegével? Az eddigi kritikák „Anakreón 57. ódáját” az utalás forrásaként, mely egy olyan (fém)tálat vagy tálcát (δίσκος) ír le, amelyen a kézműves a meztelen Küpriszt (Aphroditét) ábrázolta a tenger habjaiban.²³ Az allúzió ilyenén „megfejtése” azonban, amellet, hogy több szempontból is pontosításra szorul, meglehetősen problematikus. A kommentátorok rendre Anakreónnak tulajdonítják a szóban-forgó költeményt, jóllehet az az *Anakreontea*, azaz az ún. anakreóni dalok közé tartozik. Ez Spenser korában még nem számított volna tévedésnek, hiszen az anakreóni dalokat Henri Estienne (Stephanus) 1554-es *editio princeps*e nyomán egészen a 17. század végéig autentikusnak tekintették,²⁴ az viszont már Spenser kortársainak is szemet szúrt volna, hogy a modern kritikusok minduntalan Vénusz (Aphrodité) festett képére utalnak, s az utalást az antik irodalom egyéb festményeken alapuló *ekphrasis*aival hozzák kapcsolatba, noha a görög szövegben egyértelműen fémműves-munkájáról van szó (τόρευσε – „vésett” 1. sor; χάραξε – „metszett”, „vésett” 6. sor; μέσον αὐλακος –, „a barázda közepén”

²³ Ld. a *variorum* kiadás és a Yale-i kiadás kommentárjait. Az *Anakreontea* darabjait a továbbiakban az alábbi kiadásból idézem: *Carmina Anacreontea*, edít Martin L. WEST, Leipzig, Teubner, 1984.

²⁴ Az *Anakreontea* kiadástörténetéről ld. Gordon BRADEN, *The Classics and English Renaissance Poetry*, New Haven, Yale University Press, 1978, 255–258.

20. sor).²⁵ Ezeknél az elhanyagolható tévedéseknél azonban nagyobb gond, hogy a megjelölt görög forrás nem segít hozzá Spenser anakreóni utalásának értelmezéséhez: amint az imént rámutattam, az angol szöveg az *adynaton* alakzatának különféle értelmezéseivel egyértelmű és határozott ellentétbe állítja a festészet és Anakreón (s az antik „csodás elmék”) kifejezőkészségét, az 57. anakreóni dal ekphrasisát forrásként azonosító kommentárok alapján azonban párhuzamot kellene látnunk Apellész és Anakreón művészete között. Ez azonban az idézett rész gondolatmenete mellett az Anakreónt említő strófa tartalmának is ellentmond: az angol szöveg szerint Anakreón, ha élne még, az isteni Bölcsesség arcát dicsőítené, míg az *Anakreontea* 57. darabjának kezdő kérdései (Devecseri fordításában „Ki faragta ezt a tengert?”, stb.) közvetetten a tálat díszítő fémművest és művészetét magasztalják. Végül ha magát az *ekphrasist* tekintjük, nyilvánvaló, hogy az anakreóni dalnok Küprisz egész testéről beszél (már ami látszik belőle), Spenser Anakreónja viszont kimondottan az isteni Bölcsesség arcát dicsérné.

Az 57. anakreóni dalt Spenser konkrét forrásaként megjelölő kommentároknál talán szerencsésebb Janet Levarie megközelítése, aki az allúzió strukturális szerepéből kiindulva rámutat, hogy Anakreón említése kettős, morális megfontolásoktól sem mentes kontrasztot teremt a beszélő és Anakreón tehetsége és költészetének tárgya között.²⁶ Ugyanő egy másik tanulmányában – belátván, hogy a(z ő szavaival) „neoplatonikus Erósz” hiába keressük az *Anakreontea* szövegében – nem egy konkrét szöveghelyhez köti a *Himnusz az égi szépségről* szövegében található utalást, hanem egyrészt Spenser korábbi anakreóni imitációival von

²⁵ „The reference [...] is probably to Anacreon (*Ode 56* [sic!]), who describes a marvellous painting representing Venus in all her beauty floating on the sea” = *The Works of Edmund Spenser: A Variorum Edition, The Minor Poems, Part One*, 567; „Anacreon (born at Teios) whose *Ode 57* describes a painting of Venus on a dish” = *The Yale Edition of the Shorter Poems of Edmund Spenser*, 748.

²⁶ Janet LEVARIE SMARR, „Anacreontic” = *The Spenser Encyclopedia*, ed. by A. C. HAMILTON, Toronto, University of Toronto Press, 1990.

párhuzamot, másrészt a kora modern angliai irodalmi divatok meghatározó kontextusára hívja fel a figyelmet. Levarie szerint a tizenhatodik század végén és a tizenhetedik század első felében az anakreóni verselés – csakúgy, mint az ovidiusi hagyomány – nem kizárólag a fordításra és a közvetlen imitációra korlátozódott, hanem szinte önálló műfajjá vált, amely – Douglas Busht idézve – alaposan hozzájárult a klasszikus mitológia „honosításához”.²⁷ Tény, hogy az újonnan felfedezett „Anakreón” költészete igen hamar rendkívül népszerűvé vált és rengeteg követőt talált a kora modern lírikusok körében (ideértve Spensert is), kérdés azonban, hogy önmagában ez a tény elégséges magyarázattal szolgálhat-e a szóban-forgó allúziót illetően? Spenser elvégre nem saját anakreóni verseit, hanem magát a teószit költőt említi, ráadásul, amint láthattuk, igencsak hangsúlyos helyen. Lehetséges, hogy a *Négy himnusz* szövegének egyetlen irodalmi utalása emblematikusan értendő (mintha mondjuk Orfeuszról olvasnánk), s csupán egy közhelyes kora modern vélekedést elevenít meg a könnyed, ám erkölcsi világképe szempontjából problematikus anakreóni költészetről?

Úgy vélem, a válasz e kérdésre egyszerre igen és nem, más szóval: a Spenser allúzió egyszerre utalás egy konkrét szöveghelyre és kritikája az anakreóni költészet korabeli népszerű felfogásának. Amikor az *Anakreontea* korai recepcióját vizsgáljuk, mindenképpen figyelembe kell vennünk az első kiadás szerkezetét. Estienne a modern kiadásoktól eltérően nem az anakreóni dalok egyetlen fennmaradt kéziratának sorrendjét követte, hanem önálló koncepciót dolgozott ki a szöveg elrendezésére. A modern kiadásokban és a kéziratban első szöveget (Ἄνακρέων ἰδὼν με...) például néhány másik, Anakreónra egyes szám harmadik személyben utaló verssel egyetemben kihagyta kiadásából, szempon-

²⁷ Janet LEVARIE, *Renaissance Anacreontics*, *Comparative Literature* 25(1973):3, 221–239. Ld. még Douglas BUSH, *Mythology and the Renaissance Tradition in English Poetry*, New York, Norton, 1960, 230.

tunkból azonban fontosabb, hogy helyére a kézirat 23. szövegét illesztette. A szóban-forgó vers a következőképpen szól:

Θέλω λέγειν Ἀτρείδας,
θέλω δὲ Κάδμον αἰδεῖν,
ὁ βάρβιτος δὲ χορδαῖς
ἔρωτα μῦνον ἤχει.
ἤμειψα νεῦρα πρῶην
καὶ τὴν λύρην ἅπασαν·
κἀγὼ μὲν ἦιδον ἄθλους
Ἡρακλέους, λύρη δὲ
ἔρωτας ἀντεφώνει.
χαίροιτε λοιπὸν ἡμῖν,
ἦρως· ἡ λύρη γάρ
μόνους ἔρωτας αἰδεῖ.

Akartam Átridákról
s Kadmoszról is dalolni,
de lantomnak csak újra
Erószról szólt a húrja.
A múltkor húrt cseréltem
és lantot is egészben,
s Héraklész harci útját
zengtem: de lám, a lantom
Erószokkal felelt rá.
Hát minden jót ezentúl,
ti hősök, mert e lant csak
Erósz nevére pendül.²⁸

Az idézett vers már Ovidiusra is nagy hatással volt,²⁹ ám a tizenhatodik-tizenhetedik századi angol és más európai lírikusok

²⁸ Devecseri Gábor fordítása.

²⁹ Ld. *Amores* I. 1.

némelyike (például Herrick, Cowley, Ronsard, de Magny, Marini, stb.) számára kifejezetten programadóvá vált. A dalból rekonstruálható költői karriermodell, mely Estienne elrendezésének köszönhetően (mely a kéziratot nem ismerő korabeli szerzők számára az egyetlen elérhető elrendezést jelentette) az egész *Anakreontea* értelmezését befolyásolta, sajátos „lírai fordulaton” alapul: az óhajtott közösségi költészet (a homéroszi és a ciklikus epika hagyománya) helyébe akaratlanul is az erotikus líra lép, anélkül, hogy e váltás bármilyen konkrét (személyes, politikai, stb) motivációjáról értesülnénk.³⁰ Az anakreóni verselés népszerűsége a kora modern lírikusok körében arra enged következtetnünk, hogy ez a „diplomatus” séma a legkülönbözőbb irodalmi közegek és közösségek számára is az én-formálás állandó kellékeként funkcionálhatott.³¹ Ha tehát Levarie érvelését elfogadva kijelentjük, hogy Spenser az égi szépséget dicsőítő himnuszban korának „anakreóni” divatját (s egyúttal saját anakreóni dalait is) kritizálja, akkor azt is valószínűsíthetjük, hogy mindezt elsősorban erre a programadó versre tekintettel teszi: Spenser „édeshangú teószí poétája” nem más, mint a hősi epikát erotikus költészettel spon-tán felváltó „Anakreón”, a kortársak számára konkrét szövegekben modellt nyújtó emblematikus költőfigura.

A szóban forgó allúzió azonban korántsem merül ki a kortárs én-formálási módok burkolt kritikájában; az utalás mögött meghúzódó anakreóni dal egyúttal Spenser saját lírai vagy „himnikus” fordulatához képest is értelmezhető. Ha csupán a *Négy himnusz* szövegét tekintjük, az allúzióba rejtett lírai fordulat spontaneitá-

³⁰ A „lírai fordulatnak” az *Anakreontea* egyéb helyein is nyomaira bukkanhatunk: az Estienne féle kiadás 24., a modern kiadások 2. darabjában a beszélő Homérosz lűróját kéri, ámde a „gyilkos húr” nélkül

(Δότε μοι λύρην Ὀμήρου,
φονίης ἀνευθε χορδῆς).

³¹ Az angol anakreóni verselés korai hagyományához ld. Stuart GILLESPIE, *The Anacreontea in English: A Checklist of Translations to 1900*, Translation and Literature 11(2002): 2, 149–174.

sa erős ellentétben áll az első két himnusz „megreformálásának” a dedikációban eltervezett és az égi himnuszokban véghezvitt szándékával, s ez újabb szempontból erősíti meg az „ábrándjainak bálványát” („*that Idole of his fayning thought*”, 223. sor) dicsőítő, s bőséges vénáját evilági hiúságokra pazarló „Anakreón”³² és az erőszak égi mását megénekelő beszélő tehetsége és tárgya közötti, eleve nyilvánvaló kontrasztot.³³ Másrészről értelmezhetjük az allúziót az életműben megjelenő kései karrier-lehetőségek igazolásaként is: a *Tündérmű* félbehagyása ilyen perspektívából nem kudarc, hanem a „megreformált” anakreóni költészethez, az égi himnuszokhoz vezető szükségszerű és önkéntelen váltás következménye – erre utalna legalábbis, hogy a beszélő „Anakreón” tanoncának („*the novice of his art*” 225. sor) vallja magát. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű: mint fentebb már láthattuk, a tárgyalt részben a lehetetlenséget kifejező retorikai alakzatok sajátos szerkesztésének következtében az anakreóni utalás az egyetlen, amely alapján egyáltalán lehetőség mutatkozik az isteni Bölcsesség szépségének megragadására. Az allúziót követő önreflexióban következképpen azt találjuk, hogy a beszélő sem magát, sem pedig Múzsáját nem tartja alkalmasnak erre a feladatra, mi több, a dicséretet átengedi az angyaloknak, s ő maga megelégszik azzal, hogy a Bölcsesség „nagy szeretetétől megszállottan / egyedül őt [az isteni Bölcsességet] csodálva megpihenjen” (237–238. sor). A nyugalom óhajtása – mely a himnusz legvégén már „örök nyugalomként” jelenik meg, s mely a szöveg mindkét helyén az égi szépségtől való megszállottságból („*possest*” – 237., 300. sor) fakad, az alkotás és az életmű befejezésének szándékára utal, jóllehet az allúzió alapján ennek éppen az ellenkezőjét váránk. Míg a gyakran lelkesültségből születő anakreóni dalokban az erőszak éneklése olyan jövőbeli lírikusi karrier kezdetét jelöli, amelyben a halál legfeljebb az örö-

³² A 220. sor „*vaine*”-je (költői véna), mint a kommentárok általában megjegyzi, szójáték is lehet a „*vain*” (hiú) melléknévre.

³³ Ld. Levarie véleményét fentebb.

mök távoli megszűnéseként jelenik meg,³⁴ az „édeshangú teószí poéta” kései „tanoncának” költészetében az égi szépség kifejezésének szándéka helyébe a költői elragadtatásnál magasabbrendű megszállottság, végül az örök nyugalomra való készülés lép. A teószí költőre való utalás ebben a tágabb szövegkörnyezetben válik igazán „kritikai allúzióvá”: a *Tündérkirálynő* félbehagyása után újra lírikusként előlépő Spenser a lírai fordulat alapjául szolgáló anakreóni poézist tematikájában és struktúrájában is megreformálva jelzi: életműve végéhez ért.

Patrick Cheney helyesen állapítja meg, hogy a *Himnusz az égi szépségről* szövege egyszerre működik a halálra való személyes készülés dokumentumaként és a befogadókkal kommunikálni kívánó közösségi költészetként:³⁵ a dolgozatomban tárgyalt részt követő strófákban az isteni Bölcsesség szépsége által előidézett önkívületszerű üdvözült látomás – a himnusz kezdeti célkitűzése értelmében – mindenki számára elérhető élmény, míg a zárómotívum, az örök nyugalom óhajtása csupán a beszélő személyes vágyaként fogalmazódik meg. Tény azonban, hogy a himnusz lezárásában megfigyelhető költői én-formálás, melynek fontos része az anakreóni költői karrier dolgozatomban tárgyalt újraértelmezése, alapvetően lehatárolja az életmű végén megjelenő újfajta poézis, a befogadót is „megreformálni” kívánó himnusz-költészet lehetőségeit. Az eposzi hősök helyett az „emberi szemnek láthatatlan dolgok” („*things invisible to mortal sight*”)³⁶ megéneklése Spenser himnuszában az életmű formális lezárásaként funkcionál,³⁷ egy emberöltővel később azonban, a Spensert

³⁴ Az anakreóni dalokban megjelenő lelkesültségről ld. pl. a 2. dalt, ám a *mania* toposza az *Anakreontea* számos helyén előkerül. Az anakreóni dalokban megjelenő halált ld. a 40. vagy az 50. dalban.

³⁵ *Spenser's Famous Flight*, 220.

³⁶ John MILTON, *Paradise Lost* III. 55.

³⁷ Közismert, hogy hasonló megoldásnak lehetünk tanúi a Spenser halála után évekkel a *Tündérkirálynő* hat énekéhez csatolt, töredékes, és az eposzi tartalmat és formát is alaposan újraértelmező ún. *Mutabilitie Cantos* utolsó strófaiban.

(Dryden szerint) „költői atyjának” tartó Milton fő művében éppen ez a témaváltás lesz egy újfajta, „Isten útjait az emberiség számára igazoló” („to justify the ways of God to men”)³⁸ epika kiindulópontja.

³⁸ MILTON, *Paradise Lost*, I. 26.

SIR PHILIP SIDNEY 23. ZSOLTÁRÁRÓL

A kilencvenes évek végén két hosszabb publikációban, egy magyar és egy angol nyelvűben foglalkoztam Sir Philip Sidney 42. zsoltárával, illetve több mint harminc éve folyamatosan a Magyarországon is járt jeles angol reneszánsz költő-lovag-diplomata teljes életművével.¹

Ezek után önismérlésnek, lerágott csontok újrarágicsálásának tűnhet(ne), hogy ezúttal egy másik Sidney-zsoltár vizsgálatát választom dolgozatom tárgyául. Csakhogy a 23. zsoltár esetében sokkal bonyolultabb jelenséggel állunk szemben, mint azzal, hogy szerzőnk (fordítónk) jellegzetesen reneszánsz udvari elemekkel gazdagította a Psalterium szövegeit, ahogyan ez a 42. zsoltár átültetése során is történt, a kálvinista, vagy (legalábbis a Sidneyk esetében) a kálvinizmussal rokonszenvező anglikán normákat egyeztetve Castiglione *Az udvari emberének* elvárásaival. A 23. zsoltár Sidney-féle verziójának vizsgálata azért sokkal nehezebb feladat, mint korábban vizsgált rokonműfajú opuszáé, mert hozzá sem érdemes fogni anélkül, hogy felidézniük – legalább vázlatosan – a szerző sajátos viszonyát a pasztorál műfajához, e pásztori élethelyzetet megörökítő énekvers kapcsán. A *Style* című folyóirat egyik érdekes cikke Christopher Marlowe, Sir Walter Raleigh és Sir Philip Sidney nevével fémjelzi, okkal és joggal – a pasztorál, a pasztor-ének műfajának felvirágoztatását a tizenhatodik századi Angliában. E dolgozat szerzője, Michael Everton

¹ PETRŐCZI ÉVA, *Sir Philip Sidney 42. zsoltára, Kálvin és Castiglione köpönyegéből* = Uő., *Fél-szentek és fél-poéták*, Balassi Kiadó, Budapest, 2002 (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok, 5), 141–149. – PETRŐCZI ÉVA, *Puritans and Puritanicals*, Balassi Kiadó, Budapest, 2005 (Studia Humanitatis, 13), 11–21.

hangsúlyozza: „Sidney Régi Arcadiá-ja a pasztoralizálás és a pasztorál kritikájának meglehetősen zavarba ejtő de elkerülhetetlen folyamatát példázza.”² Ez az elutasítás-elfogadás közt habozó alapállás jellemzi a Sidney-életmű egyik legjelentősebb darabját, az egyszerre petrarkista-antipetrarkista szonettciklust, az *Astrophil and Stellát* is.³

Visszatérve a pasztorállal kapcsolatos újabb elméletekhez: Renato Poggioli harvardi professzor szerint: „...a pasztorál inkább lélektani gyakorlat (tulajdonképpen maga a lelki öngyógyítás! P. É.) egyik formája, mintsem a szociális, vagy az irodalomkritika egyik megnyilvánulása.”⁴ Márpedig öngyógyításra, önmaga folyamatos lelkigondozására Sir Philip Sidneynek rövid élete során ugyancsak szüksége volt; mert állandó létbizonytalansággal, veszélyekkel, a kegyvesztettség gyakori megnyilvánulásaival jellemezte el magát, amikor apja, Henry Sidney sokat idézett „poloniusi levelének” szellemében élete során anyai felmenőiben, a Dudley-családban, a Tudorok vetélytársaiban látta igazi, modellértékű őseit.⁵

Hogy Sir Philip Sidneyt mennyire komolyan foglalkoztatta a pásztori problematika, az ókori és reneszánsz – főként olasz – esz-képizmus (menekülésirodalom) kérdésköre, ráadásul udvari környezettel, távlatokkal összefonva, arra nézve egyik pártfogoltja, Abraham Fraunce kínál nekünk támpontot. Fraunce ugyanis felidézte azt az alkalmat, amikor 1584-ben, I. Erzsébet koronázási évfordulóján, a White Hall-ban Sidney egy díszpajzsot mutatott

² Michael EVERTON, *Critical Thumbprints in Arcadia: Renaissance and the process of critique*, Style 3. 22. 2001. <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-97074168.html> (2008. május 4.)

³ E kettősség bővebb kifejtése: PETRŐCZI Éva, „Gnosis” and „Praxis” in *Sir Philip Sidney's Astrophil and Stella = Uő, Puritans and Puritanicals*, 2005, 21–31.

⁴ Renato POGGIOLI, *The Oaten Flute*, Cambridge, Harvard University Press, 1975, 410.

⁵ Idézi többek között (az *A Dudley in Blood* c. fejezetben): Alan STEWART, *Philip Sidney: A Double Life*, Chatto and Windus, London, 2000, 34.

fel, amelyen történetesen épp egy, a Szaturnusz bolygó képével megjelölt bárány volt látható. Továbbá a „Macular modo noscar”, azaz „Meg vagyok jelölve, így meg lehet ismerni engem” mottó egészítette ki az emblematisz ábrát. Fraunce ezt a rövidke motót három latin verssé fejlesztette. A legutóbbi, s a számunkra legfontosabb így hangzik, prózai fordításban: „Vajon egy nyáj, vagy az emberek méltóbbak a dicsőítésre? A bárányok (birkák), avagy az udvar? Mind a nyáj, mind az emberek, mind a juhnyáj, mind az udvar kedves előttünk. Agamemnon a népek királya, népének pásztora volt! Ő volt népének pásztora; egész Görögország az ő nyája volt. Udvarát a bárányok alkották: az istenek szintén az erdőkben lakoztak. Vándorló nyáját még Apolló istenség is táplálta.”⁶ Fraunce itt meglehetősen szellemesen játszik az udvar (aula) és a nyáj (caula) szavakkal, szójátékába ügyesen beleszöve Homérosz Iliásának Agamemnon mint pásztorkirály-képét. Sidney egyik nagyon kedvelt „vazallusának” inventio poeticá-ját azért tartottam szükségesnek felidézni, hogy jelezzem: szerzőnknel a pásztor és a nyáj nem feltétlenül az udvar és az udvaroncok szöges ellentéte; szándéka sokkal inkább e két fogalomkör harmóniába oldása volt. Nem jelenthetjük ki tehát, olcsó, kényelmes és a valós helyzetet leegyszerűsítő, tankönyvszagú megoldásként, hogy Sidney a pasztoralizálásban – a 23. zsoltáron innen és túl – egyszerűen orvoságot látott az udvari élet intrikáival, tisztátalanságaival, gonoszságaival szemben. Még akkor sem, ha *Dispraise of a Courtly Life* (Az udvari élet elmarasztalása) című, erősen didaktikus versében egy csalódott figurával való találkozását írja le, aki azelőtt a pásztorok istenét (tulajdonképpen Krisztust, a jó Pásztort) szolgálta, most pedig a „szolgalelkű udvart”, amely szeretet helyett csak keserűséget, csalódottságot, kiábrándultságot, megcsalatást kínál számára. Ebből a helyzetből keres kiutat, visszautat a pásztorok tisztalelkű népéhez:

⁶ Alan STEWART i. m. 233.

„Where we once our lovely sheep
Lovingly like friends did keep;
Oft each other's friendship proving,
Never striving, but in loving.”

Azaz: „Ahol mi valamikor szépséges bárányainkat / Egymást szeretve, mint barátok őriztük / gyakran bizonyítva egymás iránti barátságunkat, / soha nem civakodva, mindig szeretben.”⁷ A tizenhárom szakaszos vers kunklúziója is nagyon jellemző és tanulságos: a költő ezúttal nem lát megoldást az udvar és/vagy a pásztori életforma feloldására;a csalódott udvaroncot – sajnálkozva bár – de magára hagyja bánatával, tehát ebben a versében nem tud, vagy nem akar a korábbiakban idézett, homéroszi „pásztorkirály-értelmezés” feszültségoldó irányába indulni. :

„So I left him in that place,
Taking pity on his case;
Learning this among the rest,
That the mean estate is best;
Better filled with best contenting,
Void of wishing and repenting.”⁸

A fenti, többnyire közhelyes sorokból magyarul mindössze a „mean estate”, azaz „szerény birtok” szókapcsolat érdemel figyelmet. Ez a kifejezés eszünkbe juttathat ugyanis egy Wiltonban, Mary Sidneynek, Pembroke grófnőjének kastélyában előadott Sir Philip Sidney dialógust, a *Beszélgetés két pásztor között* sorait is. Ebben a feketeszemű kedvesét keservesen elsirató ifjú Dicket az idősebb és józanabb Will, a hűséges pásztorárs igyekszik meg-

⁶ Alan STEWART i. m. 233.

⁷ Sir Philip SIDNEY, *Dispraise of a CourtlyLife*, <http://poetry.poetryx.com/poems/7271/> (2008. május 4.)

⁸ SIDNEY, *Dispraise...* i. m.

nyugtatni, s az utolsó gondolatváltásban udvari-as modorba is terelgetni:

„Will. Then, Dick, let us go hence, lest wee great folkes annoy;
For nothing can more tedious bee than plaint, in time of ioy.”⁹

Azaz:

„Jó Dick, tűnjünk innen el, dús népek szemét ne szúrja,
Míg mulatnak, lelkünk búja”

(Petrőczy Éva ford.)

Ezekben a pásztori hangvételt-életmintát igenlő, illetve ugyan-
ezt a szemléletet tagadó, de legalábbis visszavonó írásokban az a
kettősség nyilvánul meg, amelyre többek között Elizabeth Mazzola
figyelmeztet, Sidney rejtélyességével, s azzal kapcsolatban, hogy:
„Philip Sidney verseiben és prózájában különböző módokon hal-
latja hangját, mint lángolóan szerelmes Astrophil, mint szigorú kri-
tikus és isteni dalnok (pontosabban: Isten dolgainak dalnoka!), s
mint nagybátyja, Leicester szócsöve.”¹⁰

Arra, hogy ez a „kétlelkűség”, ez a gyakran önmagából kilé-
pő megosztottság mennyire jellemzi Sir Philip Sidneyt, van ké-
zenfekvő és logikusnak tűnő magyarázat. A jellegzetes „renais-
sance self-fashioning”-en, a mára sokat vitatott „reneszánsz én-
kép-alakításon” túlmenően Sidneyt valóságos kaméleonszerepbe
kényszerítette már vázolt, a Tudorok szemében gyanút keltő
„Dudley-vére”, továbbá a lénye nyitottságából, alapvető emberi
kedvességéből fakadó megfelelni, szinte apostolian „mindenki-
nek mindenné lenni” akarás. Lássuk ezek után, hogyan is hang-

⁹ Sir Philip SIDNEY, *Dispraise of a Courtly Life*, <http://poetry.poetryx.com/poems/7271/> (2008. május 4.)

¹⁰ Elizabeth MAZZOLA, *Brothers, Keepers and philip's Siblings: The Poetics of the Sidney Family – 16th-century family of Sir Philip Sidney*, http://find-articles.com/p/articles/mi_m2220/is_4_41/ai_61487433/print (2008. május 4.)

zik egy reneszánsz dikciójú zsoltár, azaz Dávid király 23. énekének Erzsébet kori változata. Mivel Sidney psalmusait magyarra még nem ültették át, (egyéb verseiből is csak igen keveset) kérem, ériék be ezúttal szerény, korántsem reneszánsz pompájú saját fordításommal.

Az Úr, az Úr én pásztorom,
Hát ínség kenyerét
Hogy enném.
Zöld mezein bennem nyugalom honol:
Csöndes és édes vizek
Felé Ő vonja léptemet.

Erőt ad nékem, utamat megmutatja,
Melyen csak igazság lakik
Az Ő nevéért mindig, itt.
S ha a halál sötét völgyének lennék is vándora,
Az én lelkem meg nem
Riad soha.

Mivelhogy, én Uram, csak Te vezérlesz engem,
Jó vigaszom vesszöd és botod
Hadd legyen,
Asztalt terítesz most is énnekem,
Míg gonosz szemmel, álhokon
Leskel sok irigyem.

Megkened fejemet, poharamat megtöltöd,
És táplálsz engem, híven megőrzöd
Éltem, Te, végzetetlen jóság,
Hozzád, csak hozzád, Mindenek Ura,
Repül fel lelkem,
Hogy udvarodba elérhessen.¹¹

¹¹ A fordítás alapjául Albert FEUILLERAT kritikai kiadása szolgált: A. FEUILLERAT (ed.), Sir Philip SIDNEY, *The Defence of Poesie, Political Discourses, Correspondence, Translations*. Cambridge, At the University Press, 1923, 214.

Bár Sidney csak csekély mértékben tér el a zsoltár eredeti szövegétől, az udvari vonások ezekben az apró eltérésekben is azonnal tetten érhetők. Mindjárt az első versszakban a „vizek” állandó jelzőjét, a „csöndes”-t megtoldja egy finom és jellegzetes, a francia és olasz kultúrával, költészettel is átítatott udvari emberhez méltó jelzővel: „sweet”, azaz: „édes”. Nem arról van itt szó, hogy Sidney kevesellné az eredeti zsoltárszöveg erejét, csupán egy olyan nyelvi díszítménnyel toldja meg azt, amely egyértelműen saját korának elvárásait, hangulatát jellemzi. Ugyanilyen szellemiségű, csak az előbbinél jóval részletesebb túlbeszélés következik, amikor az „irigyek előtt megterített asztal”-t az angol poéta így írja körül:

„Before me thou a table sett'st,
Even when foes envious ey
Doth it espy.”¹²

Ez szó szerinti fordításban így hangzik: „Asztalt terítesz előttem / Akkor is, midőn az ellenségek (t. i. ellenségeim) irigy szeme / Kilesi azt.” Ehhez képest az eredeti szövegben mindössze ennyi áll: „Asztalt terítesz nekem ellenségeim szeme láttára.” Fecsegő, szószaporító lett volna az a Sir Philip Sidney, akiben rövid költői-teoretikusi pályafutása során annyi arányérzék, mértéktartás és nyelvi ökonómia lakozott? Aligha. Egyszerűen ugyanazt tette, amit a magyar Kecskeméti Végh Mihály, s még annyian, egészen a jelenkorig, a zsoltárparafrázisok történetében: az alapszöveget egyfajta nyelvi „repülőgép-anyahajónak” tekintve arra telepítette rá mindazt, amit saját sorsa, saját fájdalmai kényszerítettek beleírni a szövegbe. A zsoltár – ezt nem hangsúlyozhatjuk elégszer – alapvetően konfesszionális műfaj, direkterben fogalmazva: szent ürügy-költészet, amely minden korok minden fordítója-átírója számára helyet-teret biztosít az egyéni mondani-való, az egyéni panaszok kimondásának is. Hozzá kell tennünk e

¹² SIDNEY i. m. 214.

bővítés-problematikához egy aprócska epizódot: Sidney nem csupán azért tér ki olyan részletességgel a fenti idézetben az Úr megterített asztalát irigyen leső gonoszokra, mert még nagyon szerény udvari pályafutásának – a pohárnoki kinevezéstől a németországi követség miatt bekövetkezett muszáj-lovaggá ütésig terjedő skálán – is oly sok és oly sanda irigye volt. A gonoszokról azért is emlékezik meg olyan őszinte borzadályal, irtózással, mert egy alapvetően intrikus, kíméletlen és szeszélyes korban ő – mint utaltam is rá egyhelyütt – ritka jószívű, természetes kedvességgel és empátiával megáldott embernek számított. Ha valakire, hát rá egyáltalán nem érvényesek Lytton Stracheynek az Erzsébet kori Angliát jellemző, nagyon érzékletes szavai: „És ez a különös társaság, mely kedvelte az ilyen finomkodást, milyen durva szívű tudott lenni! Jaj volt a véletlen áldozatnak, akire rávetették magukat, irtózatos kegyetlenséggel végeztek vele!”¹³

Ezzel szemben, az általános korabeli viselkedés tökéletes ellenpontjaként, Sidney sebesülése előtti egyik utolsó levelét apósának, Sir Francis Walsinghamnek, a nemzetközi protestáns szövetség egyik angol bajnokának írta Zuthpennél 1586. szeptember 26-án. Ebben a levélben a költő-hadvezér azt kérte I. Erzsébet nagy tekintélyű személyi titkárától, járjon közben egy kiszolgált katonára, Richard Smith királyi kegydíja (tulajdonképpen nyugdíja) érdekében.¹⁴ Tette pedig ezt egy olyan korban, amikor – mint Erzsébet korának csaknem mindegyik monográfusa hangsúlyozza – a harcból kiöregedett katonák osztályrésze a nyomor, a teljes ellátatlanság volt; az Erzsébet kori Anglia a legcsekélyebb szociális hálót sem feszítette ki azok számára, akik egész életüket a Tündérkirálynő szolgálatában töltötték.

Visszatérve e talán nem haszontalan kis kitérő után Sidney 23. zsoltárának a „polgári”, vagyis a nem-udvari szellemű fordításoktól helyenként különböző szövegére, nem feledkezhetünk meg a

¹³ Lytton STRACHEY, *Erzsébet és Essex*, ford. Szinnai Tivadar, Aldina, Budapest, 1973, 16.

¹⁴ SIDNEY i. m. 183.

két zárósorról, azaz a záró couplet-ről, amely az eredetiben így hangzik: „Where thou, the Lord of all, / Dost hold thy hall.”¹⁵ Szó szerinti fordításban: „Ahol te, mindeneknek Ura, / Tartod fenn udvarodat.”

Itt tehát nem egyszerűen az Úr házában lakozásról, hanem egyértelműen a mennyei udvartartásról van szó. Nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy a legfontosabb konkordanciák „psalm of trust and confidence”-ként, „Vertrauenspsalm”-ként, vagyis „a bizalom zsoltára”-ként emlegetik-interpretálják a 23. psalmust.¹⁶

Hátborzongató egybeesés: egy bizalom-zsoltár fordítása, s az azt kevés idő múlva követő, halálba torkolló esemény. Az, hogy Sidney, sokkal inkább Isten iránti bizalomból, mintsem könnyelmű lovagi virtusból Zuthpennél combját védő páncél nélkül, hiányos vértzetben lovagolt be a küzdelem színhelyére. Igaz, nem úgy, ahogyan egyik legjobb barátja, Fulke Greville írta Sidney életrajzában, korántsem úgy, mint egy világtól elrugaskodott angol Don Quijote. Nem úgy, hogy felvette, majd színpadiasan elhajtotta volna láb-vértjeit. Mindössze úgy, sokkal kevésbé látványosan, hogy fel sem vette őket. W. A. Ringler *A mítosz és az ember* című kiváló dolgozatában egy szemtanút idéz, Sir John Smythe-t, akinek véleménye szerint a Sidney vesztét okozó, csak fej-t mellkast védő páncélzat amolyan „ifjúság-bolondság” gesztusa volt az Erzsébet kor ifjabb hőseinek, aki a középkorias, nehéz vértzetet oromtlannak, a küzdelmet akadályozónak tekintették.¹⁷

¹⁵ SIDNEY i. m. 214.

¹⁶ Többek között erről olvashatunk: *The Anchor Bible, Psalms, I., 1-50*, intr., transl., notes Mitchell DAHOOD, Doubleday and Comp., Inc., Garden City, New York, 1963, 145–149. – illetve: Helmut LAMPARTER, *Das Buch der Psalmen, I.*, Calver Verlag, Stuttgart, 1958, 121–126. – Hans Joachim KRAUS, *Biblischer Kommentar, Altes Testament, Psalmen 1-59*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1978, 334–341.

¹⁷ A zuthpeni tragédiáról részletesen beszámol W. A. RINGLER, *The Myth and the Man = Sir Philip Sidney 1586 and the Creation of a Legend*, ed. by J. A. VAN DORSTEN, Dominic BAKER-SMITH, Arthur F. KINNEY, E. J. Brill, Leiden University Press, Leiden, 1986, 7–8.

Mégis, ha valóban generációs kérdés, generációs könnyelműség volt is e hiányos hadi öltözet viselése, nem szabadulhatunk a gondolatától: a Teremtő iránti bizalom vezette Sidneyt zsoldárfordítóként, a harcban és a halálos ágyon is. George Gifford, Sidney nagybátyjának egyik udvari papja hűségesen rögzítette a hosszan haldokló Sir Philip Sidney minden megnyilvánulását, minden moccanását. Még azokat a fájdalmas végórákat is, amikor beszélni már egyáltalán nem tudott. Ekkor Gifford így szólt hozzá: „Uram, ha hallja, mit mondunk Önnek, tudassa velünk valamilyen módon, s ha még megőrizte magában az Isten iránti szeretetet és a tőle kapott vigasz örömét, emelje fel a kezét.” E szavaknál felemelte kezét, s előre, majd a magasba nyújtotta, noha azt hittük, meg sem bírja mozdítani... Ezek után... láthattuk, hogy szíve még fohászkodik a Mindenhatóhoz, mindkét kezét felemelte, majd mellére helyezte, s ismét felemelte őket, az alázatos könnyörgés mozdulatával.”¹⁸

Joggal kérdezhetik végezetül: hogyan-miként kerülhet egy szemtanúi beszámoló egy zsoldárfordítás-elemzésnek szánt szöveg végére. A válasz végtelenül egyszerű: mert a halál árnyékának völgyében járó Sidney utolsó tudatos tette hitelesíti a bizalom-zsoldár fordításának minden sorát. Hiszen a fordítás nem csupán nyelvi készség, hanem az átültetett szöveg teljes átélése. Ez pedig Sir Philip Sidneynek maradéktalanul sikerült. Fogalmazhatnánk úgy is: ezt a zsoldárt nem csupán a korabeli és későbbi olvasók számára fogalmazta újra angolul, hanem önmagának is, viaticumként, azaz végső útravalóként, arra az útra, ahonnan még nem tért meg utazó.

Végezetül még egy kérdés vár tisztázásra: Sir Philip Sidney és testvére, Mary Sidney sokak, így John Donne által is magasztalt zsoldárszövegekkel gazdagították az angol irodalmat. Ehhez képest kettejük szövegeinek jelen-nem-léte nyilvánvaló mindazok számára, akik olykor Angliában vesznek részt isten-

¹⁸ Gifford visszaemlékezését idézi Allan STEWART i. m. 319.

tiszeteleteken, angol énekeskönyveket lapozgatnak. Hogy mi is e mellőzés oka, arra az egyik lehetséges választ Adam C. Welchnek a zoltár műfajáról szóló, nevezetes könyvében találjuk meg: „...a zoltár kötött formában íródott, s nagyon valószínű, hogy a hívek többsége (akkor) sokkal inkább képes volt a vallásos költészet művelésére, mint a mi modern gyülekezeteink legtöbb tagja.”¹⁹ Pontosan erről van szó: a Sidneyk idejében, bármilyen „vájtfülűnek” látszik is a huszonegyedik század felől nézve az angol reneszánsz költészet, a metrikai és általában a poétikai tudás a boldog keveseké volt, s így a Sidney-testvérpár kifinomult szövegei nem válhattak sem az akkori, sem a későbbi egyházzenei kultúra szerves részévé. Még azt is meg merem kockáztatni, hogy a mi Szenci Molnár Albertünk zoltárszövegeinek midmáig tartó, széleskörű recepciója annak is köszönhető, hogy ő – bár kétségkívül poeta natus volt – nem rendelkezett az angol udvarhoz kötődő zoltáriró testvérpár kifinomult költészetelméleti képzettségével. Ezt természetesen nem róhatjuk fel neki, hiszen „végigbúdosott” életében ő nem próbálgathatta nem kevésbé tündöklő tehetségét olyan „kastély-alkotóköri” találkozókon, mint a Sidneyk Wiltonban, Spenser és más költő-barátaik társaságában.

¹⁹ Adam C. WELCH, *The Psalter, in Life, Worship and History*, Oxford, at the Clarendon Press, 1926, 81.

RENEZÁNSZ ASZTROLÓGIA

Shakespeare: *Lear király* (első felvonás, részlet. Ford. Vörösmarty Mihály)

Edmund: Ez a legfölségebb bohózat a világon, hogy midőn szerencsénk beteg (ami pedig többnyire erkölcsünk megzabálásából ered) balsorsunkra vetünk, Napra Holdra és a csillagokra, mintha gazemberek kényszerűségből volnánk, bolondok az ég akaratjából, semmirekellők, tolvajok, országárulók a szférák hatalmánál fogva, részegesek, hazugok, házasságtörők csupa megrögzött engedelmességből a planétai befolyások iránt, szóval, ami Rosszban leledzünk, az mind isteni unszolásból történnék. Csodálatos kibuvási mód a kurafinak bakkecske hajlamait a csillagokra háritani. Atyám a sárkányjegy alatt közösködött anyámmal, s születésem a nagymedve alá esik, azért vagyok én durva és korhely. Eh! Én biz az lettem volna, ami vagyok, ha mindjárt a legszüziesebb csillag pislogott volna az ég boltozatján, mikor engem fattyuvá nemzettek.

A négyezer éves asztrológia, amely az egekben az istenek székhelyét látta (Mezopotámiában egyenesen az ég írásának tekintették), tudománnyá Pithagorasz és iskolája korában vált. Ez annak köszönhető, hogy Pithagorasz olyan matematikai, de főleg geometriai elveket írt le, amelyeket még ma is alkalmazunk. Egyre pontosabb helyzetmeghatározásokat tett lehetővé az égbolton, ezzel növelve a jóslatok pontosságát.

Másképpen fogalmazva az asztrológiában szétválaszthatatlanul egybefonódott az ideológia és az egzakt tudomány (az asztronómia), amelynek Ptolemaiosz volt a legnagyobb ókori szintetizálója. – Az asztrológia meglátásai iránti széleskörű igény – lett

légyen szó akár az uralkodók udvaráról, a piacról, vagy a filozófus munkájáról – elősegítette az asztronómia fejlődését, és tovább emelte annak társadalmi jelentőségét. A két diszciplína végeredményben az ókortól a reneszánszig lényegileg egyetlen szakmában egyesült.

Az asztronómiai számítások megnövekedett precizitásának köszönhetően az az ősi mezopotámiai elképzelés, melynek értelmében az égi események földi történések (elő)jelzői – vagyis az egyetemes összhang valamiféle olyan doktrínája, mely szerint: ami odafent, úgy idelent is – a matematikai és kvalitatív elvek által szabályozott, kifinomultabb, és szisztematikusabb görög rendszer keretei közé került. A rendszert azután a hellén asztrológusok nemcsak nagy közösségek – nemzetek, birodalmak – sorsának a meghatározására, de egyes emberekkel kapcsolatos jóslásra is felhasználták. Az égitesteknek az egyén születési pillanatában érvényes pontos állásainak adatait, valamint a mítoszok konkrét istenei között és az egyes égitestek között megfigyelt összefüggésekből levont archetipikus elveket felhasználva az asztrológusok az egyén jellemére és sorsára vonatkozó következtetéseket vontak le.

A platonisták kidolgozták, miként lehetséges, hogy bizonyos bolygó-állásokban a bolygó és az egyén tulajdonságai egymáshoz hasonulnak: hogyan jön létre a ható ágens és befogadó receptor közötti archetipikus egység. Az arisztotelészi fizika viszont – melyet a személytelen terminológia és az egek földi jelenségekre gyakorolt hatásának mechanisztikus (az elemi szférákkal történő) magyarázata jellemez – az alakulóban lévő diszciplinának tökéletes tudományos keretet nyújtott. Az ókori asztrológia-elmélet felhalmozódott elemeinek egységes szintézisét Ptolemaiosz alkotta meg: az égitestek mibenlétéről helyzetükről, állásaikról geometriai vonatkozásaikról, s végül az emberi életre gyakorolt hatásaikról Ptolemaiosz katalógusszerű listát készített.

Az asztrológiai szemlélet megjelenésével általánossá vált az a vélekedés, hogy az ember életét nem a véletlen szeszélye, hanem egy rendezett és az ember által kiismerhető sors uralja, me-

lyet a bolygók mozgása szerint jelölnek ki az égi istenek. Ha viszont e tudás az ember birtokában van, akkor – vélték – az ember képes sorsának megértésére, és irányíthatja cselekedeteit. A világ asztrológiai felfogása pontosan tükrözi a sajátosan görög *kozmosznak* a fogalmát: a kiismerhető módon rendezett, összefüggően koherens világmindenséget, amelyben az ember az *egész* integráns része. A hellenizmus korában az asztrológia fokozatosan olyan hiedelemrendszerre vált, amely több ponton is érintkezik a tudomány, a filozófia és a vallás vonulataival. Egyfajta egységesítő elem lett. Az alexandriai műveltség centrumából minden irányban hatott: sztoikus és platonista filozófusok, Arisztotelész tanítványai, matematikus-csillagászok és orvosok egyaránt hittek benne. Az ezoterikus tanok és a misztériumvallások követői úgyszintén.

Az asztrológiai tanok lényegét illetően persze a különböző csoportok véleménye megoszlott. Ptolemaiosz és követői szemében elsősorban hasznos tudomány volt: annak a konkrét tanulmányozása, hogy bizonyos égitest-állások és kombinációk miként társulnak konkrét eseményekkel és személyes tulajdonság-jegyekkel. Ptolemaiosz azt is megjegyezte, hogy az asztrológia nem lehet ugyanolyan egzakt tudomány, mint az asztronómia, mivel ez utóbbi kizárólag a tökéletes égi testek absztrakt matematikájával foglalkozik, míg az asztrológia ezt a tudást a földi események és az emberi cselekedetek kevésbé megjósolható, tökéletlen világára alkalmazza. Mindezek ellenére, a fenntartásokkal együtt, Ptolemaiosz és kora szerint az asztrológia „használható”. Ugyanúgy az egek rendezett mozgását kutatja, mint az asztronómia, s az égi szférák hatalmának köszönhetően az asztrológia is racionális alappal és szilárd működési elvekkel rendelkezik – ezeket próbálta meghatározni Ptolemaiosz.

Egy érdekes tényre szeretném felhívni a figyelmet. Egymástól térben és időben nagy távolságra levő, különböző kultúrákban – így az azték, inka, európai vagy az ázsiai asztrológiában – nagyjából ugyanazon csillagesz csoportokat jelölték csillagképeknek. Habár más nevekkel illették, de a csoportok nagyjából azonosak

voltak. Ez a jelenség érthetőnek tűnik az olyan egyértelműen összetartozó halmazoknál, mint például a Pleiades (magyarul: Fistyúk), Ursa Maior (Göncölszekér), Orion (Kaszás) stb., ám nehezebben magyarázható a halványabb csillagképekre – pedig azokban is érvényesül (pl. Corona Borealis, Serpens). Szerintem ez nem azt igazolja, hogy lenne valami alapvető igazság (azonosság) az asztrológiában, hanem azt, hogy az emberi teremtmény általános gondolkodásában van valami közös. Egy nagyon találó magyar mondás szerint: azonos srófra jár az emberek esze.

A Krisztus utáni első évezred politikai viharai és társadalmi átrendeződése szinte teljes egészében visszavetették a szellemi életet Európában. Új élet kezdődött a keresztény egyház megszilárdulásával, amely – többek között – magáévá tette a ptolemaioszi világképet, ami azt jelentette, hogy a Föld a Mindenség közepe, minden, ami az égbolton látható, a Föld körül kering. Ez magával vonta az asztrológiai szemlélet továbbélését is. Például Szent Ágoston azt hitte és hirdette, hogy az égitestek valóban égi testek.

Az egyház ambivalens módon állt az asztrológiához, amely a 13. században igen nagy erővel jelent meg Olaszországban. Ez a nagy számban bevándorló arab asztrológusnak köszönhető, akik betöltötték azt az űrt a tudományos életben, amely akkor ott jelen volt. Az egyház vezetőinek egy része tiltotta, míg mások mindenben az asztrológus tanácsát kérték. II. Piusz pápa egyaránt megvetette az álomfejtést, a bűbájosságot és a varázslást, valamint az asztrológiát is. Ezzel szemben X. Leó pápa pápaságának egyik dicsőségét látta abban, hogy udvarában az asztrológia virágzott. III. Pál pápa nem tartott consistoriumot úgy, hogy az asztrológusaival meg nem szabatta volna annak óráját. De abban az időben minden tehetősebb családnak volt asztrológusa, akik elkészítették a születő gyermek horoszkópját, és a család minden fontos döntésében megkérdezték a csillagokat. Azonban a vélemények nagyon megosztottak: Marsilio Ficino védelmére kelt az asztrológiának, és a Medici-család gyermekeinek felállította a horoszkópját, vele szemben Pico della Mirandola valóságos új kor-

szakát nyitja meg ennek a kérdéskörnek, ennek a vitának, híres cáfolatával. Petrarca pedig egyenesen gúnyversekben lép fel az asztrológia ellen.

A reneszánsz szellemisége lassan áthatotta és átformálta egész Európa gondolkodását. A csillagos ég vizsgálásában három név vált híressé: Kopernikuszé, Kepleré, végül Galileo Galileié. Kopernikusz új megoldást keresett az égitestek látszólag szabálytalan mozgásainak leírására, egy egyszerű, világos és elegáns matematikai képlet megfogalmazása lebegett előtte célként. Erre azért volt szükség, mert a ptolemaioszi világmép olyan nehézkes és túlfinomult modellt vált, amely túlbonyolítottága és számos *ad hoc* megoldás ellenére sem volt képes a megfigyelt égitest-jelenségek magyarázatával szolgálni, és azokra előrejelzéseket tenni. Hosszas megfontolás eredményeként azt tapasztalta, hogy ha a Napot teszi a középpontba, eltűnnek azok a zavaró jelenségek, amik eddig megvoltak. Igaz, így a Föld is bolygóvá válik, egyike lett a többinek.

Kopernikusz heliocentrikus csillagászati rendszere azonban majdnem ugyanolyan bonyolult sikeredett, mint Ptolemaioszé. Ő is kénytelen volt epiciklusokat alkalmazni, 34 kör segítségével magyarázva az égitestek által befutott pályákat – mivel nem bírt elszakadni a tökéletes forma, a körpálya eszméjétől.

Kopernikusz új világképe – ellentmondásainak ellenére – hatalmas vihart kavart. Valójában az emberek többsége nem nagyon értette Kopernikusz elvont matematikai megfogalmazását, igen nagy hatással volt viszont Keplerre és Galileire. A számok és geometriai alakzatok transzcendens erejében szenvedélyesen hívó, a Napban a legfőbb Isten képét látó, a szférák égi harmóniájának élő Keplert megragadták Kopernikusz gondolatai. Úgy vélte, Kopernikusz valami nagyobb dologra érzett rá, mint amit a heliocentrikus elmélet a jelenlegi formájában kifejezni képes. Meg volt győződve arról is, hogy a Kopernikusz-féle hipotézis a még mindig fellelhető ptolemaioszi elemektől megtisztítva egy rendezett, harmonikus, Isten dicsőségét közvetlen módon tükröző kozmosz megértéséhez segít hozzá. Ezzel az elszántsággal

kezdte el feldolgozni Tycho Brahe nagy pontossággal végzett több évtizedes csillagászati megfigyeléseit. Kepler majd tíz évig fáradhatatlanul munkálkodott azon, hogy a Brahe-féle megfigyeléseket minden elképzelhető hipotetikus kör-rendszerrel értelmezni tudja. Számos kudarc után arra kellett következtetnie, hogy a bolygók pályájaként nem a kört, hanem valamely egyéb geometriai alakot kell feltételezni. Kepler végre felfedezte, hogy ez a geometriai forma egy olyan ellipszis, amelynek egyik gyújtópontja maga a Nap. Megalkotta a róla elnevezett három törvényt, amelyek tulajdonképpen nagyon egyszerűek. Az első, hogy minden bolygó ellipszis pályán kering a Nap körül. A második az, hogy a bolygó sebessége attól függ, hogy milyen távol van a Naptól. A harmadik: bármely két bolygó keringési idejének négyzete közötti arány egyenlő a Naptól való átlagos távolságuk köbének arányával. Hatalmas eredmény volt ez, hiszen sikerült megszabadulni valamennyi bonyolult kiegészítő formulától. És igen nagy sokkot jelentett nemcsak Kepler, de mások számára is, akik a kört tartották a legtökéletesebb geometriai formának.

1609-ben, ugyanabban az évben, amikor Kepler Prágában megjelentette a bolygók mozgástörvényeiről szóló művét, Padovában Galileo Galilei az ég felé fordította saját maga készíttette teleszkópját. Minden egyes megfigyelését – a Hold felszínének krátereit és hegyeit, a Nap mozgó foltjait, a Jupiter körül keringő négy holdját, a Vénusz fázisait, a Tejút hihetetlenül sok csillagát – a Kopernikusz-féle heliocentrikus elmélet kétséget kizáró bizonyítékának értelmezett. Hasonló felfedezések és következtetések hónapokig tartó sorozatát követően Galilei megírta *Csillagok küldönce* című művét, amelyben közzétette első megfigyeléseit. A könyv hatalmas szenzációt keltett Európa gondolkodóinak a köreibben. Ez volt az a pillanat, amikor elvált egymástól az asztronómia és az asztrológia.

Kopernikusz, Kepler, Galilei munkássága és kutatása feltárta és megmutatta a fölénk boruló égbolt valódi képét. Nem egészen száz év múlva Newton gravitációs törvénye feltárta a miértet is.

Mindezek az eredmények az asztrológia végét kellett volna, hogy jelentsék, hiszen semmivé váltak azok a premisszák, amikre az asztrológia épült. Kiderült, hogy mindazok a mozgások, amiket az égbolton látunk, nem valósak. A csillagcsoportok csillagait a mi képzeletünk formálja valamilyen alakzattá, ám azok valójában mind tőlünk, mind egymástól igen távol vannak.

Azonban nem ez történt. Az asztrológia azóta is él és virul. Köszönhető ez részben az egyházak e tudományhoz való viszonyának is: mereven elutasították mindazokat az eredményeket, amelyek a valóságot feltárták. Jellemző erre a következő idézet „a lélek rettentő ártalma származhat abból, ha Bizonyíték győz meg olyasmiről, amiben hinni bűn”.

Azért ma már senki sem kételkedik azokban az eredményekben, amelyeket a tudomány feltár. Hogy mégis virágozik az asztrológia, annak talán az az oka, hogy sokszor kell döntenünk, gyakran életbe vágóan fontos dolgokban, és félünk döntenet. Keresünk valamit, valakit, ami vagy aki ebben segít. Talán a csillagok! Olyan szépek, tiszták. Talán mégis van valami abban, hogy meg lehet őket kérdezni...

Le kell szögeznünk: az asztrológia sokat adott a tudománynak a csillagászati megfigyelések rögzítésével; a történettudománynak pedig fontos segédeszköze: az ókori asztrológiai feljegyzések segítik például a kormeghatározást.

IRODALOM

KÁKOSY László, *Egyiptomi és antik csillaghit*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Jacob BURCKHARDT, *A reneszánsz Itáliában*, Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1978.

J.C. HOUZEAU, *A csillagászat történelmi jellemvonásai*, Budapest, Természettudományi Társulat, 1889.

Richard TARNAS, *A nyugati gondolat stációi*, Budapest, AduPrint, 1995.

KÉSŐ RENESZÁNSZ ZÖLDSÉGESKERTEK
(ERDÉLYBEN ÉS A SZÉKELYFÖLDI TERÜLETEKEN,
A 16–17. SZÁZADBAN)

A mindennapok történéseiben, a dolgozós hétköznapok megismerésében, megértésében a termelés-és fogyasztástörténet témaköre: a mit ittak, és mit ettek, hogyan éltek, milyen eszközöket használtak a hétköznapokon és az ünnepnapokon, is megkerülhetetlen, sőt alapvető az erdélyi, székelyföldi emberek egykori életében, történetében is. Különösen vonatkozhat ez a kevésbé termelt, de annál nagyobb mértékben Erdélyben is fogyasztott kerti terményekre, amelyeket a levéltárak és a szakácskönyvek tanúsága szerint is sokféleképpen feldolgozva fogyasztottak. Mindezeknek a kérdéseknek a kutatása, boncolgatása egyben válasz is lehet a háromkötetes Erdély Története című összefoglaló nagy munkában is megfogalmazott hiányra és célkitűzésre.¹

Vagyis arra, hogy módszeres kutatással kellene a konyha és a kert szerszámain és a velük dolgozókat, mint a munkaeszközök fejlődésének legtipikusabb jegyeit magukon viselő történetét vizsgálni. Ugyanis ezen eszközök és a velük végzett szakmunkák, valamint ezt a tudást hordozó képviselőiknek szakosodása, a 17. század eleji Erdélyben, a késő reneszánsz időszakában általános tendenciát tükröz. A mindent átható reneszánsz, az önmagának gyönyörűséget szerző, kertjét gondozó paraszt képét lebbenti fel, aki koszorúkötéssel, virágápolással, önmaga környezetét és lelkét ápolja, öncélúan, vagy legalábbis reális haszon elérésének törekvése nélkül.

A kutatások kiterjesztését nagymértékben segíti, hogy az utób-

¹ *Erdély Története II. 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKA László, SZÁSZ Zoltán, Bp., 1986, 762.

bi évtizedekben számos olyan forráskiadás látott napvilágot, amelyek feldolgozása a fentebbi kérdésekre is árnyalt választ adhat.

A történettudomány a 19. század utolsó harmadában kezdett a székelyek történetére, művelődéstörténetére, néprajzára felfigyelni és összegző oklevéltári munkákat kiadni, amelyek eredményeként 1872-ben meg is jelent a Székely Oklevéltár első kötete, majd 1934-ig még nyolc kötete, és 1983–1999-ig az új sorozat első öt kötete.² Témakörünk szempontjából fontosak azok a gazdaságtörténeti feldolgozások, amelyek részben a székelyföldi, részben az erdélyi történeti kutatásból fakadtak, amelyek azonban továbbra is nélkülözik a kertkultúra elemzését.³

² Részletesen a székely történeti kutatásokról és a régi, valamint az új oklevéltári kötetekről vö: DEMÉNY Lajos, PATAKI József, *Székely Oklevéltár* Bukarest, 1983 (Új sorozat I.), 5–15. (Későbbiekben rövidítve: ÚSzOklvt)

³ IMREH István, PATAKI József, *Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570–1610)*, Aluta 1969, 131–141., UŐ: *Adatok Udvarhelyszék állattartásához (1570–1610)*, Aluta 1970. 161–184. Ezek a feldolgozások kiegészíthetők és történetiségében elmélyíthetők a korábban megjelent gazdaságtörténeti jellegű munkákkal, mint pl. *Bornemisza Anna gazdasági naplója 1667–1690*, szerk. SZÁDECZKY B., 1911, I–II–III. kötetével, a fogarasi fejedelmi uradalmak 1601–1650 és 1651–1680 közötti teljes irathagyatékával, amely 1970-ben és 1976-ban jelent meg román nyelven, vagy JAKÓ Zsigmond, *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* és (1485–1556), Bp. 1990, I–II.; JAKÓ Zsigmond, *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*, Kolozsvár, 1945; IMREH István, *Székely falutörvények*, Kolozsvár, 1947; UŐ: *Székely paraszti jegyzőkönyvek pásztorlási határozatai (1717–1928)*. Agrártörténeti Szemle 1959, 161–190.; UŐ: *Arendtartó székely falu*, Bukarest, 1973; *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*, sajtó alá rendezte MAKKAI László, Bp., 1954; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányzata 1540–1690*, Bp., 1980; NAGY-TÓTH Ferenc, *Régi erdélyi almák*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, 1998; STIRLING János, *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században*, Bp., Enciklopédia Kiadó, 1996; TÜDÖS S. Kinga, *Székely főnemesi életmód*, Marosvásárhely, 1998.; TÜDÖS S. Kinga, *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné = Erdély és Patak fejedelemszönya. Lorántffy Zsuzsanna*, I. Sárospatak, 2000, 93–106.; ugyanebben a kötetben: NAGY-TÓTH Ferenc, FODORPATAKI László, *Tündérkertész. Lorántffy Zsuzsanna kertészeti jelentősége*.

A történeti-néprajzi kutatásokban a 16–17. századi uradalmi levéltárak módszeres vizsgálatára, a népi építészet, a népi gazdálkodás, az életmód, a mindennapi termelő munka megismerésére Tálasi István és Balassa Iván is felhívta a figyelmet. A nyelvészeti megközelítés, a Wörten und Sachen kutatási módszere⁴ mellett, az összehasonlító történeti-néprajzi módszer alkalmazását is fontosnak tartották, Jakó Zsigmond a gyulai vártartomány urbáriumait közzétevő nagy munkája után.⁵ Ezekből a székelyföldi-erdélyi szövegekből, mind a fejedelmi udvar, mind a köznép és az udvarházak népének háztartását nyomon követhetjük. A leltározók egyaránt megfordultak a fejedelmi pár illetve a felmért, adóztatott család igényeit kiszolgáló konyhában és sütőházakban, kamrákban, pincékben a tárolt élelmiszerek között, amelyeknek menynységéről, eredetéről és minőségéről is tudósítottak.

Mindemellett a magyar tudományosságnak nagy adóssága, hogy nem tette közzé tömegesen a 16–18 század uradalmi leltárait, iratanyagait. A történeti-statisztikai feldolgozásokban a tárgy-történeti alapadatok sikkadnak el, lehetetlenné válik így a történeti-néprajzi kiértékelés. A régészeti telepkutatások kis száma, az összehasonlítható adatok hiánya a jelenségek régészeti korba történő elmélyítését nehezítik.

A magyarországi Sarvaly és Szentkirály faluásatásához hasonló, de időben korábban végzett oltszakadati kutatás emelkedik ki Erdélyben, amely Vámszer Géza nevéhez fűződik. Itt egy 1500 és 1520 között épült kétszintes, három helyiséges (szoba – konyha – kamra alaprajzú) lakóházat talált. 1648-ból Kászonimpéren, az építésétől folyamatosan használt lakóházat tárt fel az 1950-es évek romániai magyar néprajzi kutatása. Szempontunkból nagyon értékesek Székelykeresztúr ásatásának gazdaságtörténetileg

⁴ vö: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. Attila, I–IV.: Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1975–1984; V–VIII.: Budapest–Bukarest, Akadémia Kiadó–Kriterion Könyvkiadó, 1993–1996.

⁵ JAKÓ Zsigmond, *A gyulai vártartomány urbáriumai*, Kolozsvár, 1944.

is jól hasznosítható adatai.⁶ A paraszti építészet és a szőlő-bortermelés kapcsolatát a későbbi évszázadokból is ki lehet mutatni. A megragadható népi gazdálkodásról, különösen a Néprajzi Látóhatár című szőlő-borkultúrával is foglalkozó folyóirat kötetében jelentek meg az összehasonlításhoz is nélkülözhetetlen cikkek, közlések.⁷ Ezek mellett számtalan részadatot lehet a különböző naplókban, történeti forrásokban, forrásközlésekben találni.⁸

Mindezekre az összetett és elemző módszerekre azért van szükség, mert például B. Nagy Margit nélkülözhetetlen és hihetetlen nagy értékű könyvében a megcédulázott hordójú borokat

⁶ BENKŐ Elek, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Varia Archaeologica Hungarica V. Budapest, 1992; BENKŐ Elek, DEMETER István, SZÉKELY Attila, *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Kolozsvár, 1997; ENTZ Géza, *Erdély építésze a 14–16. században*, Kolozsvár, 1996.

⁷ KÓS Károly, *Erdély népi gazdasági építésze. Erdély mezőgazdasága*, Kolozsvár, 1944; KÓS Károly, *Népi szőlőművelés Szászmuuzsnán. Népélet és néphagyomány*, (Tíz tanulmány), Kolozsvár, 1972, 97–107; H. TAKÁCS Marianna, *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*, Budapest, 1970; ISTVÁN Lajos, *Hagyományos szőlőtermesztés és borászat a Sóvidéken*, Néprajzi Látóhatár II/3., Bp., 1993, 163–166.; MÓD László, SIMON András, *Szőlőművelés és borkészítés Kőszegremetén*, Néprajzi Látóhatár VII., 1998, 163–176.; MÓZES Teréz, *Érmelléki borpincék*, Néprajzi Dolgozatok, Bukarest, 1981, 51–62.; NAGY László, *A nagykarolyi szőlőskertekről és szüreti szokásairól* (Carei), Néprajzi Látóhatár II/3, 1993.; NAGY Ödön, *A hagyományos szőlőtermesztés és borászat Mezőfelében (Cimpenita)*, Néprajzi Látóhatár. II/3., 1993.; SZÉKELY Ferenc, *Szőlőhegyek, szüretek, borok és bálók két erdélyi faluban (Vadasd-Vadas és Pusztakamarás-Camarasu)*, Néprajzi Látóhatár II/3., 1993.

⁸ Pl. Haller Gábor naplója 1600–1644, Erdélyi Történelmi Adatok IV. kötet. szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár, 1862; Apafi Mihály naplója, kiad. TÓTH Ernő, Erdélyi Múzeum, 1900; CSEREI Mihály, *Erdély története (1661–1711)*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Bp., 1983.; NAGY József Zsigmond, *A nemesi udvarház, mint a nemesi műveltség szerzés színtere = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1984.; R. VÁRKONYI Ágnes, *Közgyógyítás és boszorkányhit*, Ethnographia 1990/3–4.

nem tartotta fontosnak közölni, csak jelezte, hogy pl. 15 cédulán borok felsorolása olvasható az udvarházak összeírásában. Így ezekről nem sokat tudunk meg, szakmatörténetileg nem értékelhetők (pl. hogy milyen az évjárat, milyen a bor, milyenek a tulajdonságai, milyen a fűszerezése, esetleg aszúbor-e stb). Ezért önálló levéltári kutatásaimat egészítettem ki a szakirodalom analizálásával, történeti-néprajzi összevetésével. A levéltári kutatást Széki Teleki Mihálynak (Apafi Mihály fejedelem kancellárja, belső bizalmas embere) a MOL-ban, Budapesten fennmaradt családi, uradalmi iratanyagában végeztem az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején. Ezek a levéltári adatok, pl. a geryeszegi uradalom szentpéteri ingóságainak 1690. április 28-án kelt jegyzéke, rendkívül részletezve, mindenre aprólékosan kitérve különleges gazdaság- és művelődéstörténeti értéket képviselnek. A kádárló színtől a kamra, az ebédlő palota, a filagória, mind-mind tele eszközökkel, hordókkal, a kertek terményeikkel és eszközeikkel, valamint a számunkra különösen becses feljegyzésekkel.⁹

Cikkem a termeléstörténet és a fogyasztástörténet különleges keveréke, ahol Erdély, illetve a Székelyföld kertkultúráját¹⁰ szeretném bemutatni a történeti adatok sokasága segítségével. Természetesen a társadalmi háttérrel, a termelő-fogyasztó réteget is igyekszem felvillantani, hiszen nem csak fejedelmi, erdélyi főúri viszonylatokat, hanem kisebb udvarházakat, szabad és jobbágy sorba süllyedő, vagy tudatosan azt választó gazdaságokat is bemutatok, abban a színes változatosságban, amelyet a források tükröznek is. Az utóbbi évtizedekben a fogyasztástörténeti vizsgálatok száma növekedett. Ugyanis rendkívül kedvező lehetőséget biztosít ez a fajta vizsgálódás a gazdaság, a társadalom, az egyén és a közösség életének, életminőségének bemutatására, elemzésére. Az ösztönös fogyasztás mellett a tudatos, megtervezett fogyasztás a társadalom, a közösség fejlettségét is mutatja. Az ún. magaskultúra és a népi kultúra összefüggéseit, kapcsolatait lehet kiérezni az erdélyi kert-

⁹ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL.) P.622. Teleki cs. lvt. 2. cso. p.24–35.

¹⁰ Itt a parkokkal, a virág- és gyümölcskultúrával nem foglalkozom.

kultúra vizsgálatakor is. Az inventáriumok, az összeírások, a végrendeletek mind-mind mutatják a székely társadalom keretében a tárgyi kultúrát és a fogyasztási kultúrát. Egy-egy eszköz, szerszám egy-egy technológiát, szaktudást, emberi szakmunkát jelent és jelez, ami az elvégzett munka eredményekén a termelt javakat, az élelmiszereket, a táplálkozás mikéntjét és szintjét is jelzik számunkra. Ilyen összefüggésben pedig a kertkultúra erdélyi, székelyföldi bemutatása végeredményben a székely és erdélyi népesség életének történetét, mindennapjait és ünnepnapjait mutatja be. Természetesen olyan kérdések is felmerülnek, amelyekre szintén választ várhatunk, mint az élelmiszerfogyasztás szerkezetének változása, a jövedelmek és a létfenntartási költségek, a megtakarítások, a fogyasztási cikkek termelése, értékesítése, a különböző társadalmi csoportok és nemek¹¹ szerepére, és lehetőségére a fogyasztásban, annak (tárgyi) világában, az ornamentikákra és jelentésükre, a luxus- és élvezeti cikkek fogyasztási mintáiban a fejedelmi, főúri, középnemesi és jobbágyi szinten élő székelység életmódjára.¹²

¹¹ vö: A vidéki nők és a kertjük vonatkozásában: Heide INHETVEEN, *Die Landfrau und ihr Garten. Zur Soziologie der Hortikultur*, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 1994/1, 41–58. további irodalmat is lásd itt, vö: CSOMA Zsigmond, *Nők a magyar szőlő-és borkultúrában*, Budapest, 2008.

¹² Az élelmiszertermelés, fogyasztás történetéhez vö: Fernand BRAUDEL, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. században. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Bp., 1985; Massimo MONTANARI, *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*, Bp., 1996; Wolfgang SCHWIEBELBUCH, *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genußmittel*, Frankfurt a. M., 1990; *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Consums (18. bis 20. Jahrhundert)*, Hg. Hannes SIEGRIST, Hartmut KAEUBLE, Jürgen KOCKA, Frankfurt a. M./New York, 1997. Magyar példák: KISBÁN Eszter, *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*, (Életmód és tradíció 4.), Bp., 1989; Uő: *Magyar Néprajz 4. Életmód*, szerk. BALASSA Iván, Bp., 1997; CSOMA Zsigmond, *Kertészet és polgárosodás (Agrártörténeti, agrártudomány-történeti monográfia)*, Bp., 1997; Uő: *A borkóstolás története, művészete és gyakorlatja*, Bp., 2002; Uő: *A magyar bor útja*, Szombathely, 2003; Uő: *Nők a magyar szőlő-és borkultúrában*, Bp., 2008; BALOGH Judit, „Náj modi” és Erdély – a tárgyak világa a 17. századi Erdély főúri udvaraiban = *A fogyasztás társadalomtörténete. Rendi társadalom – polgári társadalom* 18. Bp. – Pápa, 2007. 91–97.

Cikkemben azokat a gazdaság-művelődéstörténeti adatokat ismertetem meg az olvasóval, kutattam fel, amelyeket kutatásaim szerint, az eddigi Erdély-Székelyföld-történeti munkák nem súlyuknak és fontosságuknak megfelelően értékelték, és mutattak be.

A ZÖLDSÉGES, FÜSZERES VETEMÉNYESKERTEK

Erdélyben a zordabb időjárás miatt is a zöldségnövények termesztése és fogyasztása nagymértékű volt. A káposzta, a murok (sárgarépa), a petrezselyem, a hagyma már a középkorban elterjedt és kedvelté vált. Mindezeket kertekben, ún. vetéskertekben, zöldségeskertekben, vagy speciális káposztás és hagymás stb. kertekben termesztették. Kerítéssel ellátott kertekben történt a termesztés. Számos korai adat mutatja a 16. századi kertek értékét, és megbecsült ingatlan voltát, amelyeknek az állapotában esetleg bekövetkezett romlás, változás, kár, a mindenkori pereskedések alapját jelentették. Legyen az természeti csapás, vagy emberi tudatosságból adódó kár. 1589. szeptember 22-én a Sigmond Benedekné által örökölt kertet, amely az egyik udvarhelyszéki falu, Ilke határában, a patakparton volt, elmosta egy áradás során a víz. A kerítés és a kert is megsemmisült.¹³ Más alkalommal, 1590. augusztusában egy törvénytelen kert és kerítés miatt perlekedett Medeseri Péterffy Lőrinc.¹⁴ Az elkerített kertekbe, ahol ízes növényeket termesztettek, az állatok szívesen betévedtek, főleg, ha emberi hanyagságból, vagy készakarva nyitott kertkapuk, vagy sérült kerítések nem állták útjukat.¹⁵ Még olyan is előfordult, hogy a fejedelmek által összehívott lustrán, vagyis székely hadiösszeíráson megjelent egy jobbágy (fejekötött jobbágy) szabad szé-

¹³ ÚSzOkIvt. I. 1983. 56–57.

¹⁴ Uo: 169.

¹⁵ Vö: 1591. június 15., 1589. szeptember 29. Székelyudvarhely városában levő kert esetében. ÚSzOkIvt. I. 1983. 309.

kelyt fegyverforgatói társadalmi rangjától azért fosztottak meg, mert más vetésébe behajtotta marháját.¹⁶ A vetéskertek, majd veteményes kertek körül esett számtalan peres eljárás és jogorvoslás ezeknek a kerteknek a fontosságát mutatja, míg végül már ki-mondott káposztáskertekben esett károkról olvashatunk.¹⁷ Természetesen a végrendeletekben mindig megemlítték a kerteket, mint értékeket, amit hagyatékoztak a végrendelkezők.¹⁸

Az uradalmi falvak szolgáltatásai között is megtalálható a veteményeskertek karbantartásával, vagy a saját veteményeik után való szolgáltatás, adózás. I. Rákóczi György erdélyi birtokain, pl. a kövári uradalom területén Butacs nevű falu lakói, az urbárium szerint a veteményeskertek karbantartásával, művelésével, faeszközök készítésével szolgáltak többek közt.¹⁹ Veteményeskertek az uradalmi központokban, az udvarházak körül is voltak, hiszen ezek látták el zöldségnövényekkel a konyhákat. Örményesen 1638-ban veteményeskertet írtak össze, benne retket, répával, káposztával.²⁰ A kövári uradalomban, Kapnikbánya tartozékainak urbáriumára szerint is 1639-ben szintén veteményeskertek művelésével szolgáltak az adózók.²¹ A fogarasi uradalom részeként, Bráza faluban levő udvarháznak is volt veteményeskertje 1632-ben.²² De az alsóporumbáki udvarháznál is, ahol külön káposztáskert is volt, Fogarasban is, ahol a veteményeskertben két kerteszház is állt, a köbölkúti udvarházban 1638-ban a Küküllőn túl levő veteményeskertről olvashatunk, ahol káposztát, vereshagymát, retket, répát, petrezselymet találtak.²³ A kerteket viszonylag

¹⁶ ÚSzOklvt. IV. 1998. 211.

¹⁷ 1591. július 27. ÚSzOklvt. I. 1983. 227., 1592. június 8. ÚSzOklvt. II. 1985. 119., 1595. június 10. ÚSzOklvt. II. 1985. 237., 1596. december 9. ÚSzOklvt. II. 1985. 238., 1597. ÚSzOklvt. II. 353.

¹⁸ Tüdös S. Kinga. *Erdélyi Testamentumok.* (továbbiakban: Testamentumok.) I. Hadviselő székelyek végrendeletei. Háromszék. Marosvásárhely, 2003. 1620. augusztus 26-án Kézdivásárhelyen Szász Ferenc városi polgár végrendelete.

¹⁹ MAKKAJ L. 1954. 434.

²⁰ MAKKAJ L. 1954. 563.

²¹ MAKKAJ L. 1954. 441.

²² MAKKAJ L. 1954. 472.

²³ MAKKAJ L. 1954. 468., 455., 469., 485., 513., 566.

könnyen kialakíthatták, az egykori pusztahelyeket is jól hasznosíthatták kertnek. Bátos falu urbáriumuma szerint, hat pusztá ház helyén veteményeskertet alakítottak ki, felszántva, művelve, ezért nem tudták pontosan megszámlálni az uradalmi összeírók, hány ház lett pusztává, lakatlanná 1648. tavaszán.²⁴ A veteményeskert itt 6 táblából állt, fele vetetlen, másik felében vereshagymát, fokhagymát, petrezselymet termeltek.

A veteményeskerteket általában női ágon öröközték, ezért is érdekes, hogy Dálnokon 1646. október 11-én a pestis idején írt végrendeletében Székely István nemesember kikötötte, hogy „Az bolgarit kert örökös, leant nem illet”.²⁵ A veteményes-, zöldségskertek elterjedését, számának emelkedését a végrendeletek is mutatják, mert sokszor valaki kertje melletti, mögötti földterület felől rendelkeztek.²⁶ Az udvarházak szaporodó veteményeskerti adatai is a zöldségnövények természetésének kiteljesedését jelzik, ahol már nem csak középkori káposztáskertekben, hanem nagyobb felületen, a ház körüli elkerített területeken zöldséget termesztettek. Magyarbükksön „Az udvarházon alól” 1646-ban, Nagyteremiben az udvarház istállója háta mögött egy kilenc táblából álló lugasos veteményeskert, illetve az udvarház háta mögött szintén egy nagyobb veteményeskert állt 1647-ben. Királyfalván ugyanebben az évben szintén, Meggykeréken pedig a kő udvarház mellett egy vassarkú, pántú, rekeszű és lakatú ajtó nyílt a veteményes- és gyümölcsöskertre. 1648-ban Sajókeresztúron az udvarház végében szintén állt egy veteményeskertecske. 1656-ban Búzásbocsárdon is, 1657-ben Szurdokon is, 1679-ben a mezőbodoni udvarháznál is keresdi Bethlen Gergely fejedelmi tanácsos,

²⁴ MAKKAI L. 1954. 636.

²⁵ Testamentumok. I. 2003. 169.

²⁶ Pl. Kovászna, 1627. Testamentumok. I. 2003. 124., Dálnok, 1646. Testamentumok. I. 2003. 170., Nagyajta, 1646. Testamentumok I. 2003. 173., Kézdivásárhely, 1653. „Az Rác kert mellet walo...”. Testamentumok. I. 2003. 184., 185., Kézdivásárhely, 1675. Testamentumok. I. 2003. 234., 235., Fogaras, 1675. Testamentumok. I. 2003. 244., Dálnok, 1677. „Borsós kert”, „Nyír kert”. Testamentumok. I. 2003. 266., Páké, 17. század vége, „Deak kertre”, „Egerpatakj kert”. Testamentumok I. 2003. 329–330.

valamint Udvarhely szék és Fogaras földje főkapitánya udvarházánál.²⁷ 1688-ban Csíkkozmáson az udvarháznál palántával és mákkal bevetett kert volt, 1690-ben Egeresen azt is leírták, hogyan néz ki a veteményeskert a kastély mögött: „naphaladat felé mennek bé egy két cserefa ajtómelylyékű, cserefa sorkú, hevederű, fakilincső, faragott fenyőfával megdeszkázott, gerezdes zárú ajtócskán egy jó tágas veteményeskertben, melyben is kevés egresfák, egynéhány szilvafák, káposzta és kerti vetemények vannak annak rendi szerént felosztva táblákra és bevetve. Mely kert is egészen körül jó szalma és tövisfödél alatt, új sövényből font kerttel van békerítve. Ennek alsó felén az malomárok felől nyílik be egy kis ajtócska, melynek is két cserefa ajtómelylyékihez cserefa sorkú, hevederű, fenyőfa deszkából csinált ajtaja, fakilincs és gerezdes zár lévén rajta kolcsostól.”²⁸ Ez a veteményeskert a patakparti, víz közeli kertek fontosságára, az öntözési lehetőségek szem előtt tartására hívja fel a figyelmet. A zöldségnövények többsége ugyanis vízigényes volt, bő öntözést igényelt. 1692-ben Nagybún a kúria mellett veteményeskertek terültek el, külön-külön veteménymagokkal bevetve. 1694-ben Borberekén is volt veteményeskert, körbevéve rossz boronapalánk kerítéssel. Nem használták már, idős Bálpataki János vette örökös jussal Boldis Miklóstól, a kertben három barackfácska árválkodott. Viszont egy másik veteményeskert négy táblára volt felosztva, egyikben petrezselyem 12 ágyásban, petrezselyemzöld és tavalyi tíz ágyásban, a második táblában vereshagyma 24 ágyással. A harmadik táblában mogyoróhagyma két ágyásban, fokhagyma hat ágyással, vereshagyma 15 ágyással. A negyedik táblában uborka, kerti borsó, murek (sárgarépa) nőtt. 1696-ban Szentbenedeken kis kerti veteményes volt, a nagy veteményeskert mellett, amely a kastélykerítés falához kapcsolódott. Ebben a veteményeskertben 20 öreg tábla kerti vetemény volt. A táblák szélén és a mezszyéken kétfelől veresszőlő, egres és rózsafák szegélynövényként

²⁷ BNM. 1973. 80., 82., 85., 87., 92., 117., 136., 131–132.

²⁸ BNM. 1973.218., 279.

nőttek, de szilva-, alma- és meggyfák is. A nemes gyümölcsfákon kívül a kert mellett egyéb vad fácskák is bőven teremtek.²⁹ Kézdiszentléleken a gróf Kálnoki családnak is volt veteményese. Csíksomlyón az udvarházuktól délre húzódott a veteményeskertjük.³⁰ Ezekben és a körispataki kertekben szorgoskodott Kálnoki Sámuelné, Lázár Erzsébet. Gazdasszonyi szervező, munkairányító, kertészeti, asszonyi rendet tevő képességeiről az értékelő utókor is elismeréssel szólt.³¹

A fentebbi adatok sokasága is mutatja, hogy Erdélyben és a belsőbb területein, a Székelyföldön a veteményeskert mennyire fontos volt. Ebben az esetben nem (csak) a presztízs, a luxus értéket kell látnunk, hanem a mindennapi fontos élelmiszertermelő kertet, a zöldségeskertet, a haszonkerti munkát.

A zöldségnek, mint élelmiszernek fontosságát jelzi az is, hogy megszerzését az uradalmakban akár külön kertadó címén, mint földesúri jövedelem, elő is írhatták, mint pl. 1639-ben a kővári fejedelmi uradalomban, a kopnyikbányai tartozékok urbáriumában.³² Az egészhelyes jobbágyok 32, a féltelkesek 16, a negyedtelkesek 8 dénárt tartoztak fizetni kertadó címén. A földesúr ugyanis helyesen látta, hogy a megtermelt kerti javakat jól lehetett értékesíteni, a jobbágyok bevételhez jutottak, amit feltétlen meg akart adóztatni. Mindezt a bírácoknak és a várhoz szolgálóknak nem kellett fizetniük. A görgényi uradalomban is az alma, körte, uborka, dinnye után fizetni kellett, ami az uradalom bevételét növelte.³³ Ugyanakkor az uradalmi alkalmazottak eltartása miatt is kénytelenek voltak készleteket felhalmozni ezekből a termények-

²⁹ BNM. 1973. 226. Nagybún 1692., Borberek 1694: uo. 230, 231., Szentbenedek 1696: uo. 265., 270.

³⁰ TUDÓS S. Kinga, *Székely főnemesi életmód*, 1998. 212, 218.

³¹ TUDÓS S. Kinga, *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában. Lázár Erzsébet Kálnoki Sámuelné = Erdély és Patak fejedelemszszonya Lorántffy Zsuzsanna. I. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000. 101.

³² MAKKAJ L. 1954. 440.

³³ MAKKAJ L. 1954. 621.

ből. 1648-ban pl. a gyalui uradalmi készletek ennek a nagyságát mutatják. Sós káposztából 19 kád, nyers almából 12,1 köbölnyi, aszalvány gyümölcsből 65,3 köbölnyi, dióból 1,1 köbölnyi, vereshagymából 202 koszorúnyi, köböllel számolva 6,3 köbölnyi, fokhagymából 2 koszorú és mogyoró hagymából 0,3 köbölnyi állt rendelkezésre.³⁴

A veteményeskertekben még az újvilági növényeket nem, vagy csak nagyon kis mértékben termesztették. A burgonya, a paprika, a paradicsom, az újvilági bab, (*Phaseolus*) még szinte ismeretlen volt, és a dísnövényként elterjedő napraforgó, vagy a kukorica is elvétve, pl. törökbúza néven a gróf Kálnokiak – Erdély egyik főnemesi családja – kertjében tűnt fel.³⁵ A sokszor babnak írt növény, még az ókorból ismert és termesztett lóbab volt (*Vicia faba*), nem az amerikai hüvelyes bab (*Phaseolus* sp.)

A főnemesi uradalmak egyikéből, Teleki Mihály birtokainak kerti veteményeiről áttekintő képet kaphatunk a levéltárakban megőrzött összeírások alapján. Egyben betekintést is nyerünk arról, hogy hogyan biztosították a mindennapi zöldségeket. 1688-ban kerti vetemény címszó alatt a következő terményeket és mértékeket halmozták össze a különböző birtokrészükben:³⁶

Sorostélyon

sós káposztát	16 káddal
fojtott káposztát	4 hordóval
gyalult káposztát	1 hordóval
sós uborkát	8 üveggel
sós tárkonyt	0,5 bödönnel
vereshagymát	55 koszorúval
fokhagymát	50 koszorúval
mogyoróhagymát	8 köböllel

³⁴ MAKKAI L. 1954. 540.

³⁵ TUDÓS S. Kinga 1998. 213.

³⁶ MOL. Teleki cs.lvt. p.209 a-b.

Karkóban

sós egest	1 bödőnnel
sós uborkát	1 bödőnnel
sós tárkonyt	1 bödőnnel
veres hagymát	(nincs feltüntetett mennyiség)
fokhagymát	" "
mogyoróhagymát	" "

Kővárban

vöröshagyma	" "
	(ö-vel írva, de a vörös és vereshagyma között különbség nem lehetett)
fokhagyma	(nincs feltüntetett mennyiség)
mogyoróhagyma	" "
fojtott káposzta	12 hordóval

Szentpálon

vereshagyma	98 koszorú
fokhagyma	26 koszorú
káposzta	(nincs mennyiség feltüntetve)
mogyoróhagyma	13 koszorú

Kolozsváron

vereshagyma	109 koszorúval
fokhagyma	49 koszorúval
mogyoróhagyma	1/3 köböllel

Kerczcsorán

vereshagyma	234 koszorúval
hulladék vereshagyma	10 köböllel
fokhagyma	100 koszorúval
hulladék fokhagyma	2,5 köböllel
tavalyi fojtott káposzta	2 hordóval
ezévi sós káposzta	23 káddal
sózatlan káposzta	3610 káddal

Uzdiszentpéteren		
vereshagyma		(mennysiség nélkül)
fokhagyma	”	”
mogyoróhagyma	”	”
sós káposzta	”	”
sós lukrusz (?)	”	”
Görgényben		
vereshagyma	”	”
fokhagyma	”	”
mogyoróhagyma	”	”
sós káposzta	”	”

Ezek mellett magnak hagyott mákról,
 lencséről 33,75 köbönyiről és
 babról 42,07 köbönyiről olvashatunk.

A következő évben, 1689. február 26-án a karkói birtokrészből a geryeszegi udvarházhoz a számtalan (166 1) tömlőnyi túron, sajton, bödönnyi ordán, vajon kívül répát hoztak 8 cseberrel, tövis répát (kerekrépát) 2 cseberrel, sós egrest egy bödönnel, sós uborkát egy bödönnel, sós tárkonyt egy bödönnel, valamint száraz tárkonyt és kaprot. Az átadott, leszállított élelmiszerekről elismerő igazolást Berecskei Mihály adott ki.³⁷

Két nappal később a máramarosi birtokokról vereshagymát, fokhagymát is hoztak, de a fokhagyma koszorúja szállítás közben elszakadt, így nem tudták megállapítani pontosan mennyi is lehetett.³⁸ Emellett leverdinai veres hagymát, fenyőmagot is hoztak sok más termés mellett. Az ezévi (május 7-i) vetésösszeírásban a Teleki birtokokon „Apro Szemű borsó”- t, „Öreg Szemű borsó”- t (nagy szeműt) írtak össze. A kerti vetemények közül pedig fokhagymaágyásból 53-at, őszi fokhagymából 15 ágyat, vereshagy-

³⁷ MOL. Teleki cs. lvt. 1. cso. p.73.

³⁸ MOL. Teleki cs. lvt. 1. cso. p.76.

mából 81 ágyat, magnak való vereshagymából 15 ágyást, mogyoróhagymából 93 ágyást, petrezselyemből 152 ágyat, murokból (sárgarépa) 22 ágyat, kétszer érő borsóból egy táblányit, a másféle borsóból négy táblányit írtak össze tavasz végén. 1689. szeptember 24-én a karkói számadás szerint az „Irtvány Kertben” nem zöldségféléket, hanem szénát írtak össze, ami azt jelzi, hogy nem minden irtvány területet veteményeskertként hasznosítottak.³⁹ Még ez év novemberének végén Karkóból Gyulafehérvárra szállítottak sokféle kerti terményt, amiből úgy látszik ott hiány mutatkozott. Borsót, lencsét, vereshagymát, fokhagymát, répát, petrezselymet, retket, sós káposztát egy kis káddal, és nyers káposztát.⁴⁰ A következő év elején, január 11-én Kőhalomról és Ebesfalváról 1 cseber répát, 1 cseber petrezselymet, 6 cseber vereshagymát, 0,5 cseber fokhagymát szállítottak.⁴¹ Hagymát főleg az északibb birtokrészeken Huszt körül termeltek, az 1690. június 11-i vetéskimutatás szerint, és káposztát a délibb területeken az 1690. június 16-i kimutatás szerint.⁴² A sorostélyi udvarház veteményeskertjében lévő zöldségnövények a következők voltak 1690 nyarán:

vereshagyma	185 ágyással,
fokhagyma	109 ágyással,
őszi fokhagyma	16 ágyással.

Ez azt jelentette, hogy ősszel duggatták el, vagy a magtermelés miatt, vagy azért, hogy nagyobb gerezdeket kapjanak.

mogyoróhagyma	36 ágyással,
murok (sárgarépa)	24 ágyással,
petrezselyem	119 ágyással,
magnak ültetett vereshagyma	12 ágyással,
póréahagyma	2 táblában,
metélőhagymából viszont kevés volt. ⁴³	

³⁹ MOL. Teleki cs. lvt. 2. cso. p. 154/b.

⁴⁰ MOL. Teleki cs. lvt. 2. cso. p. 189.

⁴¹ MOL. Teleki cs. lvt. 2. cso. p.175.

⁴² MOL. Teleki cs. lvt. 2. cso. p. 57., és 53.

⁴³ MOL. Teleki cs. lvt. 2. cso. p. 53/b.

Ez év őszén, 1690. október 28-án Huszton fokhagymából 16 koszorút, vöröshagymából 19 koszorút számoltak össze, Taracsközben vöröshagymából 10, fokhagymából pedig 5 koszorúnyt.⁴⁴

A fenti példák sokaságából jól látható, hogy a káposzta és a hagyma volt a fő termény, de melegebb, védettebb helyen más zöldségnövények is megteremtek (fokhagyma, murok, petrezselyem, borsó, lencse, spenót, sóska, saláta, bab (lóbab), zeller, dinnye, csicsóka).

A zöldségek ápolásának eszközeiről viszonylag kevés adat maradt fenn, mégis rekonstruálható, hogy milyenekkel dolgoztak. Speciális eszközök, amiket a későbbi időkben kialakuló zöldségtermesztő tájkörzetekben használtak, még nincsenek ebben az időben. Ezek a kisebb-nagyobb eszközök a használat közben alakultak, a munkafolyamatok során idomultak a használó emberi kézbe, segítve a termesztői tájkörzetek speciális munkáinak, speciális növénytermesztési technológiájának kialakulását, finomodását. A 17. század közepén az ádámosi udvarház kertjében telelni való kerti veteményt ültettek, retket, répát, petrezselymet.⁴⁵ Lázár Erzsébet köröspataki szobájának ablakában egy „fejér Ládában” elvetett zöldségmagvakból palántákat nevelt későbbi kiültetésre.⁴⁶ Ugyanúgy csíráztatott, és nevelt palántát, mint annyi parasztasszony, aki a fűtött szobája ablakában, fényre állítva, fazékban, ládában nevelte elő a kiültetésre szánt palántákat. A tavaszi fagyok elmúltával már szabadba is ki tudták ültetni a zöldség-, de a virágpalántákat is. A korszak erdélyi és magyarországi nagyasszonyaihoz hasonlóan Kálnokiné, Lázár Erzsébet is kertészkedett. Mezőbádon és a többi udvarháza körül kertészkedve, magvetéssel, palántaneveléssel, fokhagymaültetéssel, duggatással foglalkozott, magnak érlelt növények magját megszedte, kis zacskókba száraz, szellős helyen tárolta.⁴⁷

⁴⁴ MOL. Teleki cs. lvt. 1. cso. p. 287.

⁴⁵ BNM. 1973. 128.

⁴⁶ Tüdős S. Kinga 2000. 112.

⁴⁷ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Fond 49. Fasc. I. Pack 1. Ezt az adatot Tüdősné Simon Kingának köszönöm.

Az összeírásokban és ábrázolásokban a kertészeti munkaeszközök említése csak esetleges, és viszonylag kevés. Ez azzal is magyarázható, hogy magától értetődő volt, hogy a kertek ágyásait fel kellett ásni, kapálni, a földet elegyengetni gereblyével, valamilyen ültetővel, vagy pedig kézzel a növényeket, a palántákat ki kellett ültetni és beöntözni. Ezekhez a munkákhoz még speciális munkaeszközökre nem volt szükség. 1647-ben Királyfalván egy rossz kapát és ásót említettek, 1681-ben Nagysajón vas ásót, a miklósvári inventáriumban ásót és két vasgereblyét, kőröspatakon egy metélő kaszát, az Apor-féle nyujtódi udvarháznál két ásót, egy kapát, egy magvetőt, két földrostát és hat szitát említettek.⁴⁸

Persze figyelembe kell venni, hogy a robotmunkára, pl. kertásásra, veteménykapálásra, betakarításra, szállításra robotmunkára berendelt jobbágyok a saját eszközeikkel voltak kötelesek megjelenni, illetve az uradalmi kertészeknek saját eszközeik voltak. Mégis pár érdekes és esetleg nem általánosan használt céleszközt megörökítettek az inventáriumok. 1679-ben a Vér Judit irányította Teleki Mihály-féle uzdiszentpéteri udvarháznál, a trágyázásra, illetve a trágyalevezésre használt „Lóhugyhordó nyeles sajtár”-t említik.⁴⁹ Persze ezt másra is használhatták, de óhatatlan, hogy a nyugat-európai trágyaleves kertöntözés is eszébe jut az olvasónak, ami nyugattól Hollandián át Alsó-Ausztriáig ebben az időben általános volt. A palánták öntözésére használták 1679-ben Uzdiszentpéteren a „Vetemény öntözni való, paraszt, rostás korsó”-t, ami egy féle fazekas tömegtermék lehetett, amelynek egyik vége ha megfordították, az öntözőrózsához hasonlóan a palánták csendes beöntözését biztosította. Egyféle innováció tanúi lehetünk, amikor elolvassuk 1699-ből Egeres udvarháza leltárát, ahol már a mai bádóg öntözőkannák leírását olvashatjuk ki. „Egy kártyaformára csinált veteményöntöző, melynek a csője egészen bál-

⁴⁸ BNM. 1973. 84., 183., Tüdös S. Kinga 1998. 16., 240.

⁴⁹ BNM. 1973. 169.

dokból, tölcéséren meglyuggatva vagyon csinálva.”⁵⁰ Nem véletlen, hogy a paraszti cserépedénytől a mesterember által készített kerti öntözőig alakult a használati eszköz, hiszen egy fontos, bár nem annyira meghatározó munkaeszközzel van szó. A kertész és olló mellett a kerti locsoló vagy, öntöző lett mégis a kertész egyik attribútuma.

Az 1679. évi mezőbodoni udvarház összeírásában a kert mellett szalmafedél alatt kásatörő „külyü”-t is összeírtak,⁵¹ ami a táplálkozásban a kása és a pépes ételeknek a letűnő, egykori jelentőségét mutatja. A nagyobb uradalmak veteményeskertjeiben, pl. Teleki geryeszegi várkastélya mellett hasonló, csak nagyobb mértékű, zöldségtermesztés folyt. Mindez mennyiségi különbséget jelentett, nagyobb területen, többet, de a termesztés színvonala a kisebb udvarházakéhoz hasonló volt. Részben az eszközök hasonlósága, részben a termelt zöldségnövények fajai miatt. Ugyanakkor az udvarházakban is kertészek, vagy jobbágyi szintről a társadalmi felemelkedés útját járó jobbágy-paraszti kertészek gondozták a növényeket. Legfeljebb egy-két más és újabb zöldségnövény került a termesztésbe. Pl. Geryeszegen káposzta, csombor, murok (sárgarépa), vereshagyma, mogyoróhagyma, apró vereshagyma mellett, magnak ültettek retket, magnak murkot, kétszer termő borsót, sárga mustárt, sárgadinnyét, majorannát, magnak termesztettek petrezselymet, fokhagymát, magnak hagyott hagymát, salátának magot, szintén magnak termesztettek fehérrépát, nagy szemű veres borsót, kerti nagy szemű borsót, paszternákot, uborkát, szamócat, és fogyasztásra termesztettek még salátát az ágyásokban. Ebből petrezselymet 67 ágyásban, fokhagymát 25 ágyásban, kerti nagy szemű borsót 22 ágyásban termesztettek.⁵² A magtermesztés már a közvetlen fogyasztáson túlmu-

⁵⁰ BNM. 1973. 140., 273.

⁵¹ BNM. 1973. 133.

⁵² TUDÓS S. Kinga 1998. 96.

tató tudatos termesztői munkát jelentette, amikor kiválogatással, a legjobb egyedeket, növényeket kisselektálták, és csak a legszébb, legmutatósabb, legtermékenyebb zöldségnövények magjait szedték meg, és gyűjtötték be a következő évi magvetés érdekében.

Az ecetek mellett sok savanyúságot is fogyasztottak. Nem csak mennyiségben, hanem féleségekben is. Ez az időszak Erdélyben, a savanyúságok tekintetében a Kelet-Európa felé húzódó reliktum, a maradvány területté válás időszaka volt, amikor a korábbi savanyú ízek uralkodóvá és tartóssá váltak.

A mindent savanyítva és a mindenhez savanyúság fogyasztásának időszaka köszöntött Erdélyre. Nem véletlen, hogy a zsíros húsok emésztését is segítő savanyúságok divatja tartósan beépült az erdélyi táplálkozásba. 1679-ben a mezőbodoni udvarházban egy dézsa sós egrest, sós tárkonyt, sós uborkát írtak össze, hogy a mindenhol megtalálható sózott-savanyított káposztáról ne is szójunk.⁵³

A nagy erdélyi sókészletek bőven ontották a savanyításhoz szükséges sót. 1689. május 7-én Teleki Mihály udvarházaiban 12 kád sós káposzta, 9 hordó fojtott káposzta, 1 hordó gyalult káposzta volt.⁵⁴ A téli és koratavaszi étkezések után még ennyi savanyúság állt rendelkezésre az év őszéig, amikor is ősztől az új savanyítások időszaka következett.

Ezek után érthető és értelmezhető az az adat, hogy 1680-ban pl. Sebesváron özv. Bánffy Dénesné, Bornemisza Katalinnál egy ajtó nagyságú sótablát,⁵⁵ sósziklát találtak a leltárkészítők, amiktől ők is elszörnyülködtek, de az évi sózáshoz, savanyításhoz ennyi mennyiségre lehetett szükség. Nem véletlenül verselte meg ezt a bőséget Laudes Salis, az unitárius lelkész-költő:

⁵³ BNM. 1973. 135.

⁵⁴ MOL. Teleki cs. lvt. I. cso. p. 36.

⁵⁵ BNM. 1973. 178.

„Némely országokat bővítettett borssal,
Velentzét Czitrummal, pomagránátokkal,
Angliának földét kies Rozmarintal,
Transylvániát is megáldotta Sóval.”⁵⁶

A só, mind az állattartásban, mind az ételmezésben, mind az élelmentartósításban nélkülözhetetlen volt.

A KÁPOSZTA ERDÉLYBEN

A fenti adatok jól jelzik a káposzta fontosságát az erdélyi táplálkozásban. A legsokoldalúbban felhasználható és elkészíthető, kedvelt erdélyi zöldségnövény ugyanis a káposzta volt. Alapvető és meghatározó népelelmezési cikként, minden társadalmi réteg, hétköznap, és hússal ünnepi alkalmakon, szívesen fogyasztotta. A korszak ismert kertészeti szakembere, Lippay János, híres veteményeskerti leírásában a káposztát egyenesen Magyarország címerének említette. A legkedveltebb zöldségnövény levele kiterítve ugyanis valóban Magyarország Alpoktól a Kárpátok karéjáig elterülő íves kerek formáját mutató képre emlékeztetett, ahol az erdélyiek mindig bele látták Erdély körvonalait is. Természetesen a sokféle módon való elkészíthetősége is hozzájárult a növény kedveltségéhez. Ugyanakkor a kerti növények közül a legnagyobb területen, még a hegyvidéken is termesztendő volt. Már a középkorban elkerített ún. káposztás kertekben termesztették. A jobbágyi szorgalmi földeken a kedvező adózása miatt a 16–17. században is nagymértékben termesztették. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár számos korszakunkban keletkezett forrást említ a káposzta címszónál, ami a kedveltségét, elterjedtségét jelzi. Mind a káposzta növényre (1600, 1614, 1647), mind a káposzta palántákra (1588, 1591, amikor Farkaslakán káposzta palántázás

⁵⁶ *Erdély Története II. 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAJ László, SZÁSZ Zoltán, Bp., 1986. 812.

közben dulakodás következett be), mind a káposztásföldre, a káposztával beültetett terület értelmében van a korszakunkból adat (1600, 1611, 1679, káposztáskertre 1598.) A betakarított káposztafaj értelemben 1586-ból, 1591-ből, 1606-ból van adatunk. Sózott, savanyított káposzta értelemben 1582-től számtalan adat áll rendelkezésre. Végül káposztás eledel értelemben 1570-ből van az első ismert nyelvtörténeti adatunk, majd 1585-ből, 1592-ből, végül káposztalé-levesre 1593-ból, amely adatok valóban a kedveltségét és elterjedését jelentették.

1590. június elsejei adat, hogy az oláhfalvi Demeter György tilalmat tett a saját falubeli Miklós Pál káposzta földje ellen, de a Székkapitány felszabadította ez alól.⁵⁷ 1597. június hetedikén Lőrinci János medeseri és Vadász László csekefalvi lakos közt keletkezett pereskedés, mert ez utóbbi gazda káposztáját, fűvét megnyomták, fáit megperzselték, megfüstölték.⁵⁸ Káposztás veteményeskertre vonatkozó említés az is, mikor a szentkirályi Bodó Gergely a kert egyik végébe káposztát, a másikba kendert vetett 1597. augusztus 16-án.⁵⁹ Az is előfordult pl. 1598. március 24-én, hogy a vízigényes, sok öntözést igénylő káposztát és a káposztás keretet a falu alatti patak melletti területen bekertelte Bardocz Mihály, Ugron Pál jobbágya. Ábránfalu rögtön tiltakozott is, mert a többi gazda ellenezte ezt, igaz, hogy a földesúr hozzájárult, és mindez az ő birtokán történt meg.⁶⁰ 1599. április negyedikén a felsőcsernátoni Rákosi Gergely végrendeletében arról olvashatunk, hogy Torjai István a sütő előtt való káposzta ugart (kertjét) adta zálogba, vagyis olyan nagy értéket jelentett a káposztáskert ekkor.⁶¹

⁵⁷ ÚSzkOkltv. I. 1983. 109.

⁵⁸ ÚSzkOkltv. II. 1985. 349.

⁵⁹ ÚSzkOkltv. II. 1985. 321.

⁶⁰ ÚSzkOkltv. III. 1994. 35.

⁶¹ Testamentumok. I. 2003. 97.

A káposztáskertekbe állatok is betévedhettek, és tetemes kárt okozhattak. 1600. július 31-én Josa Tamas és Kis Péter disznai bementek a nyitva hagyott kertajtón keresztül a kertbe, és ott nagy kárt tettek a káposztában. Csámcsogva, jóllakottan hajtották ki őket. Nagy tanúkihallgatás kezdődött, mindez hogyan volt lehetséges, hogyan történhetett meg. A különböző tanúk, persze csak hallomásból tudták, hogy a disznótulajdonosok fiait jól elverték, csak a jajgatásukat hallották, persze személyesen egyik tanú sem volt jelen a tettegességnél. Mindenki hallomásból tudott csak az ügyről, nem akartak belekeveredni. Igazi kis, ma úgy mondanánk, mikrotörténeti eset formálódott ki a tanúkihallgatásokból, amikor mindenki mindent tudott, de senki nem látott, nem hallott semmit, csak a körbekúszó hírek illetve a tényállás, hogy a disznók mindent felzabáltak, ez volt kideríthető, a verekedés és a tettegesség ténye alig.⁶²

A káposztáskertet jól örökíthették, ugyanakkor szívesen fogadta az örökbevevő, mert jelentős értéket képviselt és jelentős értéket lehetett benne előállítani, természeteni, ha valaki eléggé szorgalmas volt. Kézdivásárhelyen – jó káposztatermesztő vidéken – 1620. augusztus 26-án Szász Ferenc városi polgár fiára hagyta „Az ajtó előtt való Káposztás kertet, mely vagyon az Búza Mihály czüire végeben...”⁶³ 1653. április 18-án ugyancsak kézdivásárhelyi végrendeletben özv. Forró Péterné Hodor Margit az első férjével, albisi nemes Barrabás Györggyel együtt szerzett vagyonukat, köztük a „Kaposztas hely”-et is fiainak hagyta.⁶⁴

De hogyan is nézett ki egy káposztáskert? Az udvarházak leltárai választ adnak a kérdésre. Siménfalván 1636-ban pl. „Ez új gabonásház mellett viszont egy darab kőfal és az mellett egy hitván ajtó, felszer, vas nélkül való: ez nyílik egy káposztáskertre, ki éppen megszántatott. Körös-körül lészás sövénye” volt.⁶⁵

⁶² ÚSzOkIvt. III. 1994. 205-206.

⁶³ Testamentumok. I. 2003. 112.

⁶⁴ Testamentumok. I. 2003. 184.

⁶⁵ BNM. 1973. 77.

Kálnokiéknak Kőröspatakon „...a kisebb Koncz Mihály az Úr eő Nagysága jobbágya háza mellett, vagyon egy káposztás kert, gyalogh kerttel bé keréteve, mind két felől az Öszvő járó Utt Szomszédtságiban.”⁶⁶

A káposztáskertben megtermelt káposzták savanyítva, feldolgozva nagy kádakban, hordókban várták az asztalra kerülést. A kádakat, hordókat pincében tárolták, az összeírások mindenhol feltüntették ezeket. Szentbenedeken a néhai Kornis Gáspár kastélya alatti pincét 1696-ban kimondottan káposztás pincének hívták, mert itt általában sok káposztát tároltak.⁶⁷ A sós káposztát szinte mindegyik udvarházban meg lehetett találni. 1624-ben Kisbarcsán 6 káddal találtak, a hetedik már üres volt, de ezeken kívül még két üres káposztáskádat írtak össze. 1629-ben Szentdemeteren, Székelyvéckén tíz kád káposztát és egy félben állót, illetve már négy üres kádat számláltak meg. 1632. január 15 és 23 közötti összeírásban a fogarasi várban a gabonásház alatti pincében 32 kád sózott káposztát tüntettek fel az összeírók.⁶⁸ Ugyanitt öt évvel később, de már áprilisban, a téli fogyasztást is jelezve, csak 5 kád káposztát és 19 üres kádat találtak.⁶⁹ A káposzta elrakása rutinnak számított, de előfordult, hogy mégis megromlott. 1635–1637. évi elszámolásban is az uradalmi ellenőr kérdésére a székelyhídi udvarbíró azt a választ adta, hogy a megromlott egy kádnyi káposztát megpróbálta eladni, mint a többit, de nem vették meg, hiába küldette Diószegre.⁷⁰ A keserű, rossz, bűdös káposztát persze senki sem akarta megvenni. Porumbák és környéke jó káposztatermesztő helynek bizonyult, sok káposztát termesztettek itt 1638-ban. Tíz évvel később azon-

⁶⁶ Tüdős S. Kinga, 1998. 213.

⁶⁷ „...mivel káposztát szoktanak benne tartani és káposztáspincének hívatik.” BNM, 1973. 262.

⁶⁸ Kisbarcsa: BNM, 1973. 57., Szentdemeter, Székelyvécke: BNM, 1973. 67., Fogarasra: MAKKAI L. 1954. 451.

⁶⁹ MAKKAI L. 1954. 473.

⁷⁰ MAKKAI L. 1954. 542.

ban megemlítették a porumbáki uradalomban, ha a majorságban, vagyis a földesúrnak nem termett volna elég káposztája, akkor minden háztól 5-5 fej káposztát, ha viszont elég termett, akkor a káposztafejek helyett 5-5 pénzt kellett adó formájában beadni.⁷¹ Más-
hol is az uradalmakban a káposzta meghatározó gazdasági termény volt. 1648-ban pl. a kománai uradalomban Debreczeni István udvarbíróságából 4 kád sós káposzta maradt fenn, más zöldségek mellett.⁷² Meggykeréken és Drassón 1647-ben, a gyalui uradalomban 1648-ban a sóskáposzta kádszámra állt. Görgényben 1652-ben három kád hasábos sóskáposztáról tettek említést.⁷³ Itt külön káposztáskert is volt, ami a fentebbi jelentés idején éppen káposztafalántával volt beültetve.⁷⁴

Búzásbocsárdon a katonák háza alatt húzódott a káposztáspince, ahol 3 tele, egy kevés híján megkezdett, és kettő már üresen álló káposztáskádat írtak össze 1656-ban, Dobokán pedig 3 kád sós káposztát. 1657-ben a szurdoki udvarházban szintén három kád káposztát, 1661-ben a bethleni várban a kerekbástya alatt levő pincében tíz kád káposztát, az uzdiszentpéteri kertészházban tavalyi (1678) fojtott káposztát három öreg hordónyival említettek, a negyediket félben, és 3 és fél üres káposztáskádat írtak össze, egy káposztás üres hordóval, egy káposztaforgatáshoz használt „szarvastekenő”-vel.⁷⁵ A káposztás hordókat, a borosokhoz hasonlóan, mindig összeírták, készletnyilvántartásba vették. Teleki Mihály uradalmaiban esetleg évente többször is összeírták, hol, melyik uradalomban vagy udvarházban hány üres, még használható káposztáshordók, kádak találhatók. A káposztás „öreg” (nagy) hordók az uzdiszentpéteri, az 1679-es mezőbodoni, az

⁷¹ MAKKAJ L. 1954. 489., 519.

⁷² MAKKAJ L. 1954. 530.

⁷³ BNM. 1973. 87., 89., 99.

⁷⁴ BNM. 1973. 109.

⁷⁵ Búzásbocsárdra: BNM. 1973. 113., Dobokára: BNM. 1973. 119., Szurdokira: BNM. 1973. 125., Bethleni várra: BNM. 1973. 131., Uzdiszentpéterre: BNM. 1973. 176.

1680. évi sebesvári, az 1682-es mezőbándi összeírásokban is szerepel savanyított káposzta hordó- vagy kádszámra.⁷⁶

Nyújtódon, Apor Lázár özvegyének, Mikó Annának hátrahagyott javai között is találtak káposztáskádakat. 1681-ben Nagysajón hat nagy káposztáskádat találtak, amiből egy tele, egy másik pedig félben volt. Alvincon, a kincstár tulajdonát képező alvinci várhoz tartozó ingó és ingatlan javak leltárában is 1696-ban szerepelnek természetesen káposztával teli nagy kádak. Sorostélyon 1683-ban más zöldségek társaságában hét teli káposztáskád állt. 1692-ben Nagybúnon három tele és egy üres káposztáskádat írtak össze. Kőváron 1694-ben szintén három nagy káposztáskádat írtak össze savanyú káposztával.⁷⁷

A 17. század végén Erdélyben és belsőbb területein, a Székelyföldön továbbra is fontos és nélkülözhetetlen étel nyersanyag maradt a káposzta. Előnye ennek a zöldségfélének az volt, hogy akár bőjti napokon is (ez az évnek majd a felét tette ki katolikus területen), és nem bőjti ünnepnapokon is nagyon sokféleképpen elkészítve fogyaszthatták. Kálnokiék kézdiszentléleki udvarházában úgyszintén, mint Miklósváron a kastélyukban, vagy Csíkkoz-máson, Csíksomlyón az udvarházaikban. Mindezt az a 3-4 káposztáshordó meglelte is bizonyítja, amit helyenként írtak össze.⁷⁸ Jól látható, hogy káposzta nélkül szinte nem telt el egy hét sem, és a fő étekgofások közé tartozott a belőle készült étel.

A káposzta termesztése gondos figyelmet érdemelt, mert sok károsítója volt, és idejében elvégzett munkákat feltételezett, követelt meg. Mindenekelőtt az időben végzett palántázás és a palántázás idejéhez képest visszszámított magvetés volt fontos. 1590. május 28-án Secsi Péter Farkaslakán nevelőapját, Bogárfalvi Mihályt panaszolta be, aki kivette a káposzta palántákat a

⁷⁶ Uzdiszentpéterre: BNM. 1973. 171., Mezőbodonra: UŐ. 132., Sebedvárra: UŐ. 177.

⁷⁷ Nyújtódra: BNM. 1973. 214., Nagysajóra: UŐ. 187., Alvincra: UŐ. 257-258., Sorostélyra: UŐ. 210., Nagybúnra: UŐ. 224., Kővárra: UŐ. 242.

⁷⁸ Tüdős S. Kinga, 1998. 195., 213., 217., 220.

kezeből, erősen taszigálta és akadályozta a munkában. „...kapoztat akartam plantalni ott Farkaslakan, Seczj Lukaczj eoreoksegeben, kj ennekem masik apam volt, ott az palantott kj szette kezemben, ott megh fogott es erosen taszigalt” – mint panasolta.⁷⁹ Más alkalommal, 1591. tavaszán, április 27-én Almásfalva határában esett kárról olvashatunk, ahol szintén a káposzta volt a főszereplő. Kovács Pál Jánost az örökségéből kitúrta testvére Kovács Pál Demeter. Kérte a javak megfelezését, és mint írta az általa ültetett „...szaz harminth ket feo kapoztam is veszet oda...”⁸⁰

A színes káposzta, a kékkáposzta, a vöröskáposzta a késő reneszánsz díszkertek díszítő eleme is lehetett. 1681-ben Nagysajón pl. a hatodik táblában magnak szánt kékkáposzta virított. A táblák keleti és nyugati szegélyén tengeri szőlő (ribiszke) bokrok álltak sorban egymás mellett.⁸¹ Csíkkozmáson 1688-ban a veteményeskertben csak néhány tő káposzta volt magnak szánva, kiültetve. Azonban a csűröskertben, ami valószínű jól trágyázott terület volt, egy nagy darab részt káposztáskertnek használtak, és az összeírás idején tele is volt ültetve káposzta palántával.⁸² Levéltári kutatásaim is arról győztek meg, hogy egy-egy család életében a megtermelt, eltett káposztának milyen alapvető szerepe, fontossága volt. A Teleki-féle birtokokon 1689. május hetedikén sós káposztából 12 káddal, a fojtott káposztából kilenc hordóval, a gyalult káposztából egy hordóval tüntettek fel. Négy már üres káposztáskád jelezte a fogyasztást, a konyhán elkelt káposztát.⁸³ Az év telén pedig az éves szükségletet több tíz hordóval és káddal biztosították.⁸⁴

A káposzta feldolgozásának, vékonyra gyalulásának speciális eszköze a nagy káposztagyalu volt. Ezt ugyanúgy, mint a kádá-

⁷⁹ ÚszkOklvt. I. 1983. 190.

⁸⁰ ÚszkOklvt. I. 1983. 211.

⁸¹ BNM. 1973. 200.

⁸² BNM. 1973. 218.

⁸³ MOL. Teleki cs. lvt. I.cso. p.36.

⁸⁴ MOL. Teleki cs. lvt. p. 207–210.

roknál a nagy dongagyalyut, földre állították és a káposztafejeket fel-le mozgatással gyalulták, szeletelték fel, majd rétegesen a kádakba, hordókba tették, sózva, ízesítő szerekekkel, levelekkel. Így készült a savanyú káposzta. Ha a káposztafejeket nem gyalulták le, akkor a káposztát egybe savanyították, és a levelét hústöltelékkel tömték meg, főzték össze, így az eredetileg török, balkáni eredetű töltött káposzta, ami a szerbek nemzeti eledelének is számított, Erdélyben is közkedveltté vált. 1689-ben Teleki Mihályéknál egy káposztagyalyut, 1696-ban Szentbenedeken pedig a szalonnához két káposztagyalyut írtak össze. Ezeket a nagy faeszközöket többször virágornamentikával látták el, díszítették.⁸⁵

EGYÉB ZÖLDSÉGNÖVÉNYEK TERMESZTÉSE, FOGYASZTÁSA

A káposzta mellett számos más zöldséget főztek, sütöttek, vagy nyersen ettek. Az erdélyi konyha a tormát, a sárgarépát (murok), a petrezselymet, a céklát, a retket, a salátaféléket, a hüvelyesek közül a borsót, a csicseri borsót, a lencsét, a lóbabot és számos fűszernövény közül a hagymaféléket használta előszeretettel. A köbölküti udvarház mellett 1638-ban a káposztán kívül vereshagymát, retket, répát, petrezselymet termesztettek. Ugyanebben az évben a porumbáki uradalomban az udvarházzal szembeni veteményeskertben dinnyét, retket, répát termesztettek. Porumbák faluban pedig egy hagymáskert is volt. 1648-ban. Vécsen is hagymát írtak össze, sőt azt is említették, hogy Fogarasban beboronálták a hagymaföldet, amit munkaként elszámoltak, miközben semmi sem volt benne. A gyalui uradalom 1648. november 15-i terménykészletében 202 koszorú vereshagymával szemben csak két koszorú fokhagyma, és három köböl mogyoróhagyma szerepelt. Az örményesi birtokon hét köböl vereshagyma, öt köböl ásott petrezselyem, nyolc köböl répa, 4 kö-

⁸⁵ MOL. Teleki cs. lvt. 1.cso. p.36., és BNM. 1973. 265.

ből retek, 4 köből torma, 1,1 köből mogyoróhagyma állt rendelkezésre 1648. december 24-én, karácsonykor.⁸⁶

A szurdoki udvarház mellett répáskertet írtak össze 1657-ben, az udvarház előtti veteményesben, ahol hagymatáblák és petrezselyemtáblák feküdtek körös-körül. 1683-ban Sorostélyon a pincében répát, petrezselymet, retket tároltak, igaz helytelenül a borok mellett. A későbbi, 18. századi szakirodalom már általánosan tiltotta a rohadó zöldségnövények és a borok együtt tárolását, a bor védelmében. A bor ugyanis minden kellemetlen illatot, szagot átvett. 1681-ben Nagysajón már kimondottan petrezselyem-mosó fületlen csöbört is összeírtak, ami a petrezselyemgyökér megtisztítását, esetleg piacosabbá tételét jelentő műveletre utalt. 1683-ban Sorostélyon volt még a pincében petrezselyem és torma is.⁸⁷

A torma a főtt és a füstölt, sütött húsok fogyasztásakor volt fontos, légúti tisztulást, jó emésztést biztosított. Pincékben tárolták, mint pl. a porumbáki uradalomban 1648-ban, azonban feltűntették, hogy a pincebeli polcokon megrohadtak.⁸⁸ A tormafogyasztást bizonyítja egyértelműen a tormareszelők nagy száma, gyakorisága is. Magyarbükkszőn 1646-ban, Drassón 1647-ben a „kökonyha” szakácsasztalán találtak „egy rossz tormareszelő”-t, 1681-ben Nagysajón is tormareszelőt írtak össze a leltározók.⁸⁹ A tormafogyasztás fontosságát a végrendeletekben felsorolt kis ezüst tormás tál (Szilágycseh. 1578), illetve tormás ezüst tálcskák (Déva 1593) is mutatják. Az előzőt Ráthóti Gyulaffi III. László családjával együtt Báthori Kristóf fejedelemre bízta.⁹⁰

Retekmagról is tudunk, amit szárastól felkötve egynéhány csomóval, 1679-ben Uzdiszentpéteren őriztek.

⁸⁶ MAKKAI L. 1954. Köbökútra: 566., Porumbákra: 485., Vécsre: 635., Gyalura: 467., Örményesre: 603.

⁸⁷ BNM. 1973. Szurdokra: 125-126., Sorostélyra: 209-210., Nagysajóra: 187.

⁸⁸ MAKKAI L. 1954. 514.

⁸⁹ Porumbákra: MAKKAI L. 1954. 514., Drassóra: BNM. 1973. 90., Nagysajóra: UŐ. 187.

⁹⁰ Testamentumok. II. 2006. 113., 154.

Salátanövényként frissen szedték, így udvarházi leltárakban nem szerepelt a tyúkhúr, a körömvirág, a porcsinfű (*Portulaca* sp.) a katáng, az endivia.

A hüvelyesek közül a borsót, a csicseri bordót, a lencsét és a lóbabot termesztették. 1599. április negyedikén a felsőcsernátoni Rákosi Gergely csonka végrendeletében felsorolta a zálogos és vásárolt jószágait, jobbágyait és malmát, említi, hogy Ő vásárolt Kovács Györgynétől borsót.⁹¹ Nagyteremi 1647-es összeírásában is említettek borsót, Drassóról 1647-ből bagolyborsót kis börböncében. 1652-ben a görgényi várban is volt borsó. A szárazborsó, mint nagy kalória és fehérjetartalmú zöldségnövénynek a kedveltségét mutatja, hogy 1679-ben Uzdiszentpéteren „Régi borsó egy zsákban” mennyiségben tárolták, illetve „Szörzsák nro 1. ebben borsó quart. 1.” Nagybúnon az udvarház padlásán tárolták köles-sel és lencsével.⁹²

A hüvelyesek szemestartó edényét említik Uzdiszentpéterről 1679-ből, „Leguminatartó tölgyfa hordó” néven, illetve 1679-ből a mezőbodoni udvarházból „...vesszőből font tapaszos, három üreg kas, ketteje üres, egyikben vagyon borsó...”⁹³ Babot (valószínű lóbabot, *Vicia faba*) 1629-ből a szentdemeteri udvarházból említettek, Nagysajón 1681-ben.⁹⁴ Lencsét 1689. július 20-án a görgényi udvarházban, mégpedig Széki Teleki Mihályék nagymértékű lencsefogyasztásáról írtak, valamint a kukoricát is említették, még törökbúza néven. De Kálnokiéknál is összeírtak „Egj kús lentse”-t.⁹⁵

Uzdiszentpéteren a „Lányok házában” nyáridinnye magot tároltak egy zacskóban szellős helyen.⁹⁶ Ugyanitt görögdinnyéből

⁹¹ Testamentumok. I. 2003. 94.

⁹² BNM. 1973. Nagyteremi: 81., Drassó: UŐ. 89., Görgény: UŐ.105, Uzdiszentpéter UŐ. 150., Nagybún: UŐ. 221.

⁹³ BNM. 1973. 132., 164.

⁹⁴ BNM. 1973. 67., 184.

⁹⁵ Tüdős S. Kinga, 1998. 233.

⁹⁶ BNM. 1973. 145.

később 48-at számláltak meg.⁹⁷ Mákból Nagysajón a leltározók 1681-ben a következőt találták: „Egy abroncsos általag félig mákkal. Egy fejr abroncsos kanna, teli mákkal.”⁹⁸

FÜSZEREK

Fűszerek közül a hagymaféléket emlegették gyakran a források. 1624-ben Kisbarcsán néhai Bornemisza Tamás kisbarcsai udvarházához tartozó ingó és ingatlan javak leltárában fokhagyma koszorúról (11 db), és vereshagymáról olvashatunk. Ugyanebben az évből Szentdemeteren húsz koszorú fokhagymáról három köből vereshagymáról. Fogarason a várba 1637-ben egy véka fokhagymát, az örményesi kúriában vereshagymát hat koszorúval, a köbölküti udvarházban 1638-ban hosszúszerű vereshagymát 7 vékéval írtak össze.⁹⁹ 1656-ban Dobokán egy rakásban veres és fokhagymáról olvashatunk, illetve azt, hogy a fokhagymát „megvötte” a hideg. Szintén 1656-ban Mezőlengyelben négy mogyoróhagyma koszorút írtak össze.¹⁰⁰ 1657-ben fokhagymát, mogyoróhagymát írtak össze egy zsákban, illetve mogyoróhagymát két kosárkával a szurdoki udvarházban, Lázár Péter idejében.¹⁰¹ 1679-ben Mezőbodonon hét koszorú fokhagymát, 1679-ben Uzdiszentpéteren azévi fokhagymából 55 nagy koszorúval, hullott fokhagymából 3, mogyoróhagymából 19 koszorúnyi állt rendelkezésre. Itt őszi fokhagyma is volt szalmájával egy csomó. 1681-ben Nagysajón egy különleges vereshagyma koszorúját emlegették, „mely mindennap kél”, valószínű a téli sar-

⁹⁷ BNM. 1973. 174.

⁹⁸ BNM. 1973. 185.

⁹⁹ MAKKAJ L. 1954. 473., 562., 565.

¹⁰⁰ BNM. 1973. 57., 66., 119., 121.

¹⁰¹ BNM. 1973. 122.

jadékhagymáról lehetett szó. 1683-ból Teleki Mihály sorostélyi kertjéből is fokhagymát, mogyoróhagymát említettek.¹⁰²

A fokhagymához Uzdiszentpéterről 1679-ben fokhagyma törő famozsaracska-t említettek a törőjével együtt, illetve Csíkkoz-másról „Egy fokhagymatartó, fenyődeszka láda”-t, amiben az erős szagú növényt tartották.¹⁰³

Az erdélyi fűszernövények közül a tárkony, a csombor, a lestyán a legismertebbek, ezek máig is kedveltek. De a feketeborsot, az örölt borsot a paprika megjelenése és elterjedése előtt a legfontosabb, legáltalánosabb, legértékesebb fűszernek tekintették. A nemesi háztartásokban, a főúri asztaloknál külön borsoló személyzet biztosította, hogy az asztalnál ülők ételeit megborsozva tegyék erőssé ételeiket. Külön udvari szabályzatok írták elő a borsolóknak a tevékenységét. 1646-ban Magyarbükösön, 1647-ben Meggykeréken az udvarháznál egy fa borsötört említettek. 1671-ben Nagysajón borsoló erszényt, 1679-ben Teleki uzdiszentpéteri udvarházában öt darab „borsoló erszény egy nyelen” és borsötört írtak össze a leltározók.¹⁰⁴ Levéltári kutatásaim közben találkoztam „Bors örölő nr. 2” jelzéssel Kővárban.¹⁰⁵

Az örölt, tört feketebors végeredményben egyeduralkodó volt a paprika megismeréséig, majd annak megjelenésével kissé háttérbe szorult. A paprika útja Magyarországra Erdélyen keresztül vezetett, a Balkánról a török előrenyomulásával. A törökbors elnevezés jól szemlélteti ezt. Erdély, mint az étkezési kultúrában is hagyományörző, reliktum terület a feketeborsot máig is nagyobb mértékben használja, a borsos „fekete” füstölt kolbászok is jól mutatják ennek a középkori szokásnak a megmaradását.

A reneszánsz, késő-reneszánsz zöldségételei és készítményei, amelyek oly annyira jellemezték a korabeli asztalokat, lakomákat, a káposzta, a hagymák, a gyökérzöldségek a jobbágyi aszta-

¹⁰² BNM. 1973. 136., 149., 200., 206.

¹⁰³ BNM. 1973. 140., 215.

¹⁰⁴ BNM. 1973. 80., 86., 192., 146–147., 167.

¹⁰⁵ MOL. Teleki cs. lvt. p. 207/b.

lokon is kiteljesítették a földi élvezetek tárházát, a gasztronómia csodáit. Az ecetek mellett sok savanyúságot is fogyasztottak. Nem csak mennyiségben, hanem féleségekben is. Ez az időszak Erdélyben, a savanyúságok tekintetében a Kelet-Európa felé húzódo reliktum, a maradvány területté válás időszaka volt, amikor a korábbi savanyú ízek uralkodóvá és tartóssá váltak. A mindent savanyítva és a mindenhez savanyúság fogyasztásának időszaka köszöntött Erdélyre.

IRODALOM

- I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I.: Bornemisza Anna gazdasági naplói, szerk. SZÁDECZKY Béla, Budapest, 1911.
- BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance. I. 1460–1541*, Kolozsvár, 1943.
- BALOGH Jolán, *Késő reneszánsz. A magyarországi művészet története, I.* Bp., 1964.
- BALOGH Jolán, *A népművészet és a történelmi stílusok*, in: Néprajzi Értesítő 1967.
- BIRÓ József, *A geryeszegi Teleki-katély*, Budapest, 1938.
- BIRÓ Vencel, *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542–1690*, Budapest, 1924.
- BISZTRAY Gyula, *Az erdélyi tudományos élet és egyetemi gondolat*, in: *Az Erdély magyar egyeteme*, szerk: BISZTRAY Gy. – SZABÓ T. A. – TAMÁS L., Kolozsvár, 1941.
- CSEREI Mihály, *Erdély története (1661–1711)*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BÁNKÚTI Imre, Budapest, 1983.
- HECKENAST Gusztáv, *Erdély technikai műveltsége Bethlen Gábor korában*, in: *Századok*, 1981.
- IMREH István, *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus idején*, Bukarest, 1956.
- JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos, *Udvarhely vármegye története*, Budapest, 1901.
- JAKÓ Zsigmond *A gyalui vártartomány urbáriumi*, Budapest, 1944.
- K. KARLOVSZKY Endre, *A burgonya meghonosodása Erdélyben*, in: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1896.
- H. KOLBA Judit – T. NÉMETH Annamária, *Ötvösművek*, Bp., 1973.

- A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete (1505–1805)*, összeállították: DÓCZY Jenő, WELLMANN Imre, BAKÁCS István, Bp., 1934.
- Magyar protestáns egyháztörténeti adattár I–XV.* szerk: SIMON László – ZSINKA Ferenc, Bp., 1902–1934.
- Magyarország története tíz kötetben 3/1–2. 1526–1686, 1–2.*, főszerkesztő: PACH Zsigmond Pál; szerkesztő: R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest 1985.
- MRÁZ Vera, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája*, in: *Századok*, 1953.
- Művelődéstörténeti Tanulmányok I–II.*, szerk: CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SÍPOS Gábor és TONK Sándor, Bukarest, 1979–1980.
- B. NAGY Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970.
- PALOTAY Gertrúd, *A magyar református templomok úrasztali terítői* (A magyar református templomok I.), Bp., 1942.
- PÉTER Katalin, *Az erdélyi társadalom a 17. század első felében*, in: *Századok*, 1980.
- Szakács mesterségnek könyvecskéje* (A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratot szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv), sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a mutatót összeállította KIRÁLY Erzsébet; a bevezető tanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván, Budapest, 1981.
- SZENTGYÖRGYI Mária, *Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben*, Budapest, 1962.
- TAGÁNYI Károly, *A hármas nyomású rendszer behozata Erdélyben*, in: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1894.
- H. TAKÁCS Marianna, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*, Bp., 1977.
- Teleki Mihály levelezése I–VIII.* kiad. GERGELY Samu, Budapest, 1905–1926.
- TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. Adalék az erdélyi rendiség történetéhez*, Budapest, 1976.

A VISEGRÁDI KIRÁLYI PALOTA
KORA RENESZÁNSZ KERTJE

RÉGÉSZETI ÉS KÖRNYEZETTÖRTÉNETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI*

A VISEGRÁDI KIRÁLYI KERTEK A FORRÁSOKBAN

A visegrádi királyi központ műemléki rekonstrukciós programja keretében 1993–1999 között folytattuk a királyi palota északi kertjének interdiszciplináris régészeti kutatását, mint a visegrádi Mátyás Király Múzeum és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum közös munkáját. A szóban forgó terület egy kb. 60x80 m-es gyepes térség a palotaegyüttestől északra, melyet kelet felől a hegy, nyugat felől a középkori országút vonalával megegyező utca határol. Ezen a helyen volt a középkorban a palotához tartozó gyümölcsös-kert, amelyet Oláh Miklós későbbi püspök, ekkor még Habsburg Mária királynénak, Németalföld kormányzójának titkára és kincstárnoka említ 1536-ban írott Hungaria című munkájában: „A palota másik, keleti oldalánál szőlővel és gyümölcsfákkal pompázó kert van” (az égtáj megjelölése téves, a gyümölcsös-kert valójában a palota épülettömbjétől északra található).¹ Oláh Miklós a Visegrádról szóló fejezet végén még egyszer említi a kertet, a Duna partján álló vízi vár kapcsán: „Falaival a királyi palota oldalához kapcsolódó csodás pompájú kertet és magát a palotát köti össze a várossal, illetve erősíti.”²

* A tanulmányhoz kapcsolódó képanyagot ld. a műmellékletben.

¹ OLÁH Miklós, *Hungária – Athila*. Bp., Osiris, 2000. (Millenniumi Magyar Történelem, Források), 22; a forrásrészletet (*Altera ex parte orientalis aulae hortus est vitibus et arboribus fructiferis amoenus*) közli BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*. Bp., Akadémiai, 1966, I, 225.

² *Haec maenibus suis et hortum mira amaenitate lateri aulae annexum et eandem aulam oppido coniungit confirmatque*. BALOGH, *i. m.*, 226; OLÁH, *i. m.*, 24.

A királyi palotáról megemlékező korabeli források (Bonfini, Aelius Lampridius Cervinus, Caspar Ursinus Velius, Oláh Miklós) csodálattal emlegetik a palota falain belül emelt teraszos függőkerteket, a teraszok illatozó violaágyásait, a felső udvar egyenlő közökben ültetett, szabályos fasort alkotó hársfáit, a sétálóutakat szegélyező bukszusokat, a szökőkutakat, a mezei virágokkal pompázó fogadóudvart.³

Visegrádot 1544-ben foglalták el a törökök, az épületeket és kerteket 1552-ben Paulus Jovius, 1587-ben Reinhold Lubenau már romokban látta. Heltai Gáspár 1575-ben kiadott Magyar Krónikájában a Mátyás által létesített kertekről is megemlékezik, láthatólag többféle kertről, így a leírás egyes részei a gyümölcsös-kertre is vonatkozhatnak: „Wissegrád alatt, hol a régi királyoknak fő lakások volt, nagy királyi házakat és palotákat építtete. Azok mellett szép kerteket, haltartókat, vadkerteket, szép márvánkövekből csináltatott csatornás kutakkal, melyek környül szép réz padiumentumok valának.”⁴ A Mátyás által épített függőkertek nyomait a romok között még az 1755. évi birtokösszeírás is említi.⁵ A 18. században a romokat kőbányának használták. A királyi palotától északra eső egykori kertet a 19–20. században mezőgazdasági célra hasznosították.

A RÉGÉSZETI ÁSATÁS ELŐZMÉNYEI

Az előzetes kutatási tervben a királyi palotához tartozó mindegyik középkori kert szerepelt: a gyümölcsöskert, a teraszok, a függőkertek, a fogadóudvar, a felső udvar, valamint a ferences kolostor kertje. A palotán belüli teraszok talajrétegeiben – a híres függőkertek helyén – azonban a korábbi régészeti feltárások és műemlékvédelmi munkák oly nagymértékű bolygatást okoztak, hogy

³ BALOGH, *A művészet...*, 224–226; Uő, *Mátyás király és a művészet*, Bp., Magvető, 1985, 175–176.

⁴ BALOGH, *A művészet...*, 226–227.

⁵ BALOGH, *A művészet...*, 228.; Uő, *Mátyás király...*, 176.

ezek a helyeken ma már nincs lehetőség a talaj környezetrégészeti vizsgálatára. Ezzel szemben a palotától északra fekvő terület, a gyümölcsöskert helye a török kori pusztulás óta beépítetlen maradt és a kutatásra alkalmasnak látszott. Feltehető volt, hogy a középkori szintek, rétegek és objektumok itt kevésbé bolygatottak, és hogy a középkori kertépítés rendszerének maradt valami régészeti nyoma. A kutatás elsődleges célja természetesen a kertrekonstrukció műemléki tervezéséhez szükséges régészeti, botanikai, kerttörténeti adatok szolgáltatása volt, ezen túlmenően azonban reményünk volt arra, hogy a kertben végzett rétegtani kutatások eredményei egyeztethetők a palota építéstörténetével, valamint hogy a középkori Visegrád természeti környezetének megismeréséhez is fontos tárgyi forrásanyag kerül napvilágra.⁶

Az északi kertben korábban nem történt semmiféle olyan régészeti kutatás, amely a kert szerkezetére, középkori állapotának megismerésére irányult volna. A kert műemléki helyreállítására vonatkozó régebbi tervezői elképzelések nem alapultak előzetes kutatásokon, pusztán a középkori kertépítészet általános jellemzői alapján készültek elvi rekonstrukciós tervek, anélkül, hogy akár a rétegviszonyokról, akár az alaprajzi elrendezésről tájékozódtak volna. A történeti kertek helyreállításának tervezésénél országos viszonylatban is hasonló helyzettel kell számolnunk – vagyis a rekonstrukciók mindezideig nem támaszkodtak teljeskörű régészeti kutatásokra –, ennek fényében a visegrádi kertkutatási program mindenképpen újszerűnek tekinthető a magyar régészetben.

Amikor a középkori gyümölcsöskert régészeti kutatását megkezdtük, sem pontos kiterjedéséről, alaprajzi elrendezéséről, építményeiről, kronológiájáról, sem talajáról, növényzetéről nem álltak rendelkezésünkre adatok, sőt, azt sem tudtuk, hogy egyáltalán számíthatunk-e középkori talajrétegekre vagy a különböző későbbi földmunkák esetleg azokat már elpusztították. Hazai előz-

⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH András, SZÖKE Mátyás, *A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek kutatási programja*, A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–1997, Bp., 1998, 43.

mények híján a történeti kertek régészeti feltárására kidolgozott nyugat-európai módszereket igyekeztünk követni, a környezeti régészet szempontjai szerint folytattuk az ásatást, természettudományos módszerek széleskörű alkalmazásával.⁷ Csak így lehetett remélni, hogy találunk az egykori kertből származó botanikai vagy más szerves maradványokat, s hogy adatokat nyerünk a palotakert természeti környezetének rekonstrukciójához. Történeti kertek kutatásánál speciális feladatot jelent annak kiderítése, hogy milyen földművek, víztárolók, vízvezetők voltak a kertben, található-e természetes vagy mesterséges üledékgyűjtők, a területnek milyen geomorfológiai és talajadottságai vannak, a helynek milyen a mikroklímája, napsugárzás, szélvédettség, talajviszonyok szempontjából van-e különbség a kert egyes részei között. Kutatási programunk során ezekre a kérdésekre is igyekeztünk választ kapni. Megfelelő írott források híján kizárólag a régésztől remélhettük a királyi kert létesítésére, kiépítésére, szerkezetére, kiterjedésére, időrendjére vonatkozó adatokat, jellegének és az egykori udvari életben betöltött szerepének meghatározását.

Az ásatások megkezdése előtt geofizikai felmérés készült az északi kert 50x70 m-es szabad területéről, valamint a palota fogadóudvaráról. A méréseket Pattantyús-Á. Miklós (Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet) végezte.⁸ A mérések célja földradar-térkép készítése volt, amely jól kimutatja a talaj anomáliáit, rétegeztségének jellegzetességeit, bolygatottságát, az

⁷ P. MURPHY, R. G. SCAIFE, *The environmental archaeology of gardens = Garden archaeology. Papers presented to a conference at Knuston Hall, Northamptonshire, April 1988*, ed. A. E. BROWN, London, 1991, (CBA Research Report, 78), 83–99; D. DE MOULINS, D. A. WEIR, *The potential and use of environmental techniques in gardens*, *Journal of Garden History* 17:4 (1997), 40–46; Ch. TAYLOR, *The Archaeology of Gardens*. Aylesbury, s.d. (Shire Archaeology, 30); *There by Design, Field Archaeology in Parks and Gardens*, ed. P. PATTISON, Oxford, 1998, (BAR British Series, 267).

⁸ PATTANTYÚS-Á. Miklós, *Szaktelemény a visegrádi Mátyás király palota udvarának kijelölt részein végzett földradar mérések eredményeiről*, Bp., 1992, kézirat a visegrádi Mátyás Király Múzeum Adattárában.

esetleges gödröket, árkokat, építményeket. Az elkészült felmérés az északi kert északi felének talaját találta kevésbé bolygatottnak, ahonnan érdemes mintákat venni talaj- és pollenvizsgálatra, illetőleg archeobotanikai gyűjtéshez. A radartérképen lokális anomáliás helyek is mutatkoztak, amelyeket az ásatás során szisztematikusan megkerestünk.

A PALOTAKERT RÉGÉSZETI FELTÁRÁSA ÉS KÖRNYEZETRÉGÉSZETI VIZSGÁLATA

Az ásatást kezdettől fogva a környezeti régészet és a településrégészet szempontjai és módszerei szerint folytattuk, feltárási technikánkat is ez határozta meg. A régészeti ásatással párhuzamosan geofizikai, geoarcheológiai, geológiai, geomorfológiai, talajtani, paleoökológiai, klimatológiai, malakológiai, palynológiai, antrakotómiai, archeobotanikai és archeozoológiai vizsgálatok történtek. A legtöbb környezettörténeti információt az üledékes objektumok – elsősorban a kutak – betöltésének vizsgálata szolgáltatta.

Már a feltárások első szakaszában kiderült, hogy a kert történetileg fontos rétegei nagyrészt érintetlenek. Attól kezdve, hogy a 16. század végén a palota pusztulásnak indult, az elhagyott, gondozatlan kertben vastagon lerakódott a hegyről lemosódott, lilásbarna agyag – a vulkánikus kőzet málladéka –, amely így megvédte a korábbi talajrétegeket. A talaj rétegződése azt mutatja, hogy a középkor folyamán a kertben intenzív talajművelés nem volt – pl. ekével nem szántották –, nem forgatták meg mélyen a talajt, ezért is figyelhető meg jól a palota építkezéseiből származó, apró szemcsés építőanyag törmelék, amely szétszóródott az egykori talajfelszínen. A kertben feltárt 14–15. századi rétegek és szintek egyeztethetők a palota fő építési korszakaival, a Nagy Lajos-, Zsigmond- és Mátyás-kori építkezésekkel. A helyenként észlelhető legalsó építési réteg a 14. század első felére tehető, egy

Károly Róbert-kori építkezéssel azonosítható.⁹ Ez a réteg egy korábbi, Árpád-kor végi járósinten fekszik, melyen a 13. századi váralja település nyomai kerültek elő: egy lakóház (1. sz. ház), egy kemence és az ezen a szinten szétszóródott kerámiatöredékek. A középkori rétegek fölött megfigyelhető egy épülettörmelées pusztulási réteg, amely a palota és a kert török kori pusztulásáról tanúskodik.¹⁰

A kert teljes területén és fölötté a hegyoldalon Varga András (Móra Ferenc Múzeum, Szeged) geoarcheológiai fúrás-sorozata tisztázta a talajrétegek elhelyezkedését, fő jellegzetességeit, az altalaj mélységét és a Mátyás-kori földterasz szerkezetét.¹¹ A kert északnyugati részén, ahol a rétegsorok jó állapotban megmaradtak, Füleky György (Szent István Egyetem, Gödöllő) régészeti talajtani vizsgálatokat végzett, meghatározta a 13–20. századi rétegek összetételét, fizikai és kémiai tulajdonságait, kialakulását, az erózió szerepét. A természetes talajtakaró és az emberi beavatkozás nyomait viselő rétegek összehasonlító elemzésével megállapította, hogy a helyi adottságok milyen típusú művelést tettek lehetővé.¹² Sümegi Pál (Szegedi Tudományegyetem) a kert földtani és geomorfológiai környezetét vizsgálta a bolygatatlan rétegekben végzett fúrások segítségével. Talaj szedimentológiai, mikromorfológiai és malakológiai elemzést végzett. Rekonstruálta az öskörnyezeti viszonyokat, összefoglalta a Visegrádi-hegységre vonatkozó eddigi geológiai kutatásokat. Az egyik környe-

⁹ BUZÁS Gergely, *A kápolna és az északkeleti palota építéstörténete = A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*, szerk. B. G., Visegrád, Mátyás Király Múzeum, 1994, (Visegrád Régészeti Monográfiái, 1), 113.

¹⁰ BUZÁS, *i. m.*, 125.

¹¹ VARGA András, *Visegrád–Palotakert. Régészeti talajréteg felmérés*, Szeged, 1997, kézirat a visegrádi Mátyás Király Múzeum Adattárában.

¹² FÜLEKY György, *Kutatási jelentés a Visegrád–Palotakertben végzett talajvizsgálatokról*, Gödöllő, 1997, kézirat a visegrádi Mátyás Király Múzeum Adattárában.

zettörténeti szempontból fontos objektum, a Nagy Lajos-kori kút (XXI/1. gödör) üledékes rétegeinek módszeres geoarcheológiai feltárását irányította, innen vizsgálati anyagokat vett.¹³ A környezetrégészeti kutatások tudományos előkészítésében és kiértékelésében Jerem Erzsébet (MTA Régészeti Intézete, Archaeolingua) volt segítségünkre.¹⁴

A királyi palota északi kertjének területén az 1950-es évektől kezdve Héjj Miklós, a visegrádi múzeum néhai igazgatója több ízben is szondázásokat végzett.

Feltárta, majd visszatemette a kert centrális részén elhelyezkedő 15. századi szökőkút-alapot, megásta a Mátyás-kori pince bejárati részét, megtalálta a fölötte levő terrazzo-padlós épületet. A palotakert utcai kerítésének építésénél rábukkant a középkori alapokra.¹⁵ Sajnos ezekről a munkálatokról részletes dokumentáció nem maradt ránk.

1993–1994-ben a kert északnyugati részén feltártuk a földradar felmérés „J” jelzetű objektumát, amely a Zsigmond-korra keltezhető, kövel bélelt aknájú kútnak bizonyult (IV/1. gödör). A kút mellett keletre mintegy 200 m²-es felületet az altalajig feltártunk.

Újra kibontottuk a 15. századi szökőkút-alapot, megkutattuk az északkeleti palota északi zárófalának alapozását és tisztáztuk a földterasszal való kapcsolatát. 1995–1996-ban a kert déli felében a geofizikai felmérés objektumait kerestük meg. Az Árpád-kor végi járósinten előkerült egy kemence és egy 14. századi árok.

¹³ SÜMEGI Pál, *Jelentés a visegrádi Palotakert területén végzett geoarcheológiai, történeti ökológiai munkáról*, Debrecen, 1998, kézirat a visegrádi Mátyás Király Múzeum Adattárában.

¹⁴ JEREM Erzsébet, *Szakértői vélemény a Visegrád–Palotakert lelőhelyen végzett környezetrégészeti vizsgálatokról*, Bp., 1997, kézirat a visegrádi Mátyás Király Múzeum Adattárában.

¹⁵ DERCSÉNYI Dezső, HÉJJ Miklós, RÓZSA György, *Visegrád = Pest megye műemlékei*, szerk. D. D. Bp., 1958.

A szökőkút környékén lévő rétegeket, a földterasz támfalának alapozását és a terasz feltöltését szintén megvizsgáltuk.¹⁶ 1997–1998-ban feltártuk az utca felőli kerítés alatt a középkori kő kerítésfal egyes szakaszait és alapozását; a kert északnyugati részén egy kéthelyiséges lakóházat, amely a 14. század elejére keltezhető és a váralja településhez tartozott (1. sz. ház); teljesen feltárássra került a lakóház lebontása után létesített, Nagy Lajos-kori kút (XXI/1. gödör). Ásatást folytattunk az ún. Véber-pincénél, amelynek bejáratát a szemöldökkövön levő 1479-es évszám keltezi: feltártuk a pincegádor fölötti kerti ház (2. sz. ház) megmaradt omladékát és terrazzo-padlós helyiségét. A helyszíni környezetrégészeti kutatások és talajvizsgálatok legnagyobb része 1997-ben folyt. 1999-ben kiegészítő feltárásokat végeztünk az 1. sz. háznál, a kert középső és déli részén, a földterasz támfalának sarkánál. A terasz fölött a hegyoldalon a kert keleti lezárását kutattuk. 2000-ben és 2001-ben a kertben folyó földmunkák (tereprendezés, kertészeti előkészítés) és bontások során további objektumok kerültek elő: a hegyoldalban a kert keleti kerítésfala; a középkori nyugati kerítésfal; az északi téglá támfal; a 2. sz. ház északi és keleti zárófala.¹⁷

A kert régészeti objektumainak és rétegeinek feltárássán és a talajvizsgálatokon kívül legfontosabb feladatot a kert és környé-

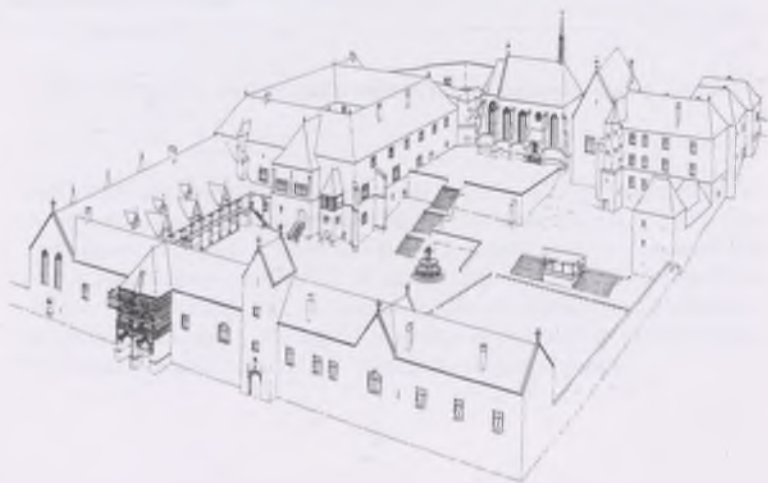
¹⁶ Az 1993–1996 közötti kutatások eredményeiről megjelent közlemények: PÁLÓCZI-HORVÁTH András, *Recherches archéologiques sur l'environnement écologique du jardin médiéval du palais royal à Visegrád (Hongrie)*. = *Environment and Subsistence in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*, Vol. 9, eds. G. DE BOE, F. VERHAEGHE, Zellik, 1997, (I.A.P. Rapporten 9), 181–186; PÁLÓCZI HORVÁTH András, *Archéologie du jardin du palais royal de Visegrád et sa reconstruction paléoécologique* = *Atti del XIII congress / Actes du XIII congrès / Proceedings of the XIII congress*, U.I.S.P.P. Forlì, 1998, Vol. 1, 465–470; PÁLÓCZI HORVÁTH, SZÓKE, i. m.

¹⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH András, *Visegrád–Királyi palota kertje. Az 1993–1999. évi régészeti ásatások jelentései*, Bp.–Visegrád, 1994–1999, kézirat; PÁLÓCZI HORVÁTH András, *Visegrád–Palotakert. A 2000. és 2001. évi feltárások jelentése*, Bp., 2001, kézirat; PÁLÓCZI HORVÁTH, SZÓKE, i. m., 48.

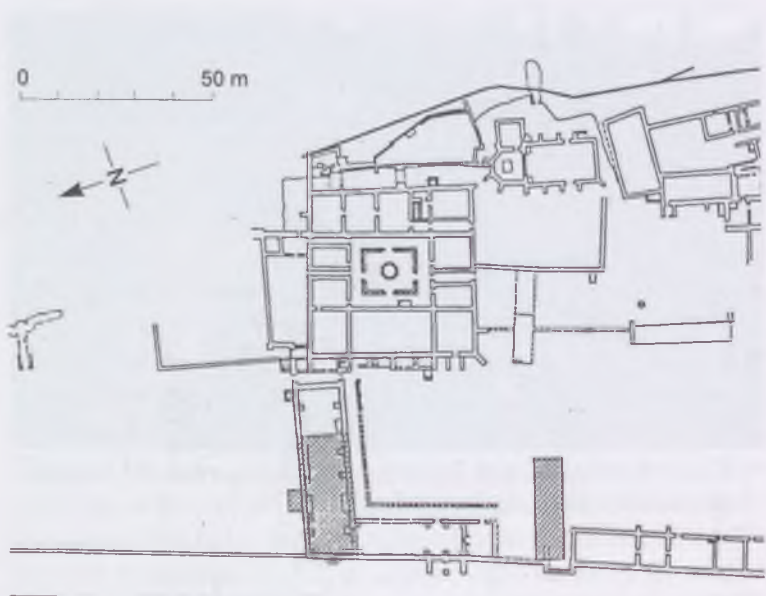
Illusztrációk Pálóczi Horváth András: A visegrádi palota kora reneszánsz kertje c. tanulmányához

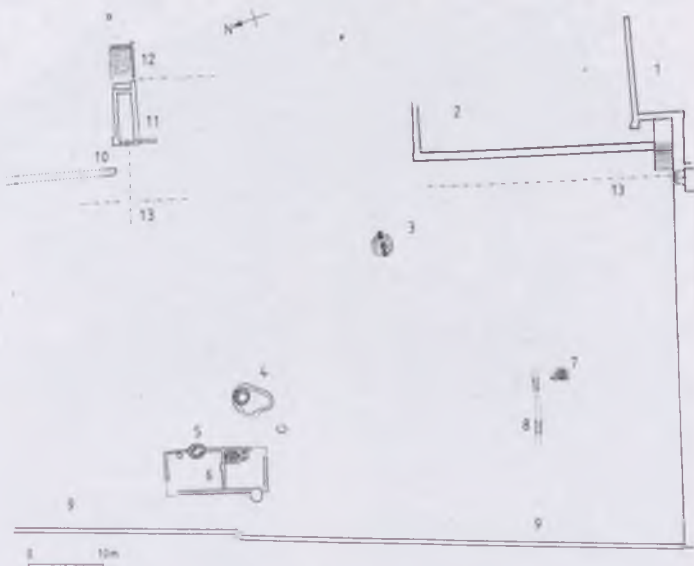
1. A kert a királyi palota felől, délről az ásások idején 1996-ban. Előtérben a Mátyás-kori földterasz (a szerző felvétele)

2. A királyi palota épületegyüttesének rekonstruált képe, 15. század vége (Buzás Gergely rajza)

3. A királyi palota alaprajza, északi oldalán a kert területe a feltárások előtt.

4. A királyi palota északi kertjének ásatási alaprajza a feltárt fontosabb objektumokkal. 1. Zsigmond-kori terasz a lakópalota északi falánál. 2. Mátyás-kori földterasz támfallal. 3. Szökőkút-alap, 15. század eleje. 4. Zsigmond-kori kút. 5. Nagy Lajos-kori kút. 6. A 14. század eleji 1. sz. ház. 7. Árpád-kori kemence. 8. Vízvezető árok, 14. század. 9. Középkori kökerítés. 10. Az északkeleti terasz támfala. 11. Pincegádor, bejárati szemöldökkövén „1479” évszám. 12. Terrazzo-padlós kerti ház. 13. Sétálóutak valószínű vonala.

5. Szűz Mária ábrázolása szimbólumaival, köztük hortus conclusus és szökőkút. Orléans-i misekönyv, Paris, 1519.

6. Szűz Mária kertje: hortus conclusus, jobboldalt gótikus díszkút, baloldalt csigás kút. Douai, Musée de la Chartreuse, 16. század eleje.

7. Szerenád egy kertben. Szerelmi kert gyeppadokkal és szőlőlugassal, közepén gótikus oszlopos-medencés kút van. Fametszet Crescenzi művének 1495-i velencei kiadásából.

8. A kerti pince bejáratának szemöldökköve „1479” évszámmal.

9. A visegrádi kert szökőkútjának Buzás Gergely tervei alapján rekonstruált másolata, vörösmárványból.

10. A visegrádi kert a műemléki helyreállítás után 2005-ben.

ke növényzetének rekonstrukciója jelentette. Többféle vizsgálati módszerrel gyűjtöttünk botanikai adatokat. Botanikai leletek a száraz talajrétegekben nemigen maradnak meg, legfeljebb szenült állapotban. A két kút iszapos betöltésében gazdag növénytani anyagot tártunk fel, így két egymást követő időszakra lehetséges a gyümölcsöskert növényzetének rekonstrukciója: a Nagy Lajos-kori kútból (XXI/1. gödör) a 14. század második felére, a Zsigmond-kori építkezéskor létesített kútból (IV/1. gödör) pedig használatának utolsó időszakára és betöltésének idejére, vagyis a 15. század végére és a 16. század első felére. A IV/1. gödörből 2,5 m³ iszapos földet emeltünk ki, amelyet Torma Andrea archeobotanikus (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) szitasoron teljes egészében átiszapolta, kiválogatta a mag- és termésleleteket, a növényi száraz maradványait, a természetes famaradványokat, az apró régészeti és archeozoológiai leleteket. Az archeobotanikai vizsgálatok révén 52 növényfaj volt meghatározható, ebből 11 gyümölcsfaj, amelyek nagy valószínűséggel a kertben teremtek (alma, körte, cseresznye, meggy, kajszi, őszibarack, szilva, dió, mogyoró, sárgadinnye, szőlő, az utóbbi magok és száraz formájában). Fogyasztható erdei gyümölcsök, konyhakerti növények, kerti virágok, gyógynövények, valamint ruderalis gyomnövények kerültek még elő.¹⁸ Az Anjou-kori kút archeobotanikai leletanyagának kiértékelése sajnos jelenleg még nem áll rendelkezésünkre.

A növényi fajlistát a természetes és szenült famaradványok vizsgálata egészítette ki: mintegy 200 mintát gyűjtöttünk, ebből 21 fajt sikerült azonosítani. Ezek elsősorban a szomszédos erdő fa-

¹⁸ TORMA Andrea, *Archaeobotanical reconstruction of the Mediaeval Garden of the Royal Palace in Visegrad* = *Atti del XIII congress / Actes du XIII congrès / Proceedings of the XIII congress, U.I.S.P.P. Forli, 1998, Vol. 1, 601–604.*; PÁLÓCZI HORVÁTH András, TORMA Andrea, *Environmental archaeological research at Visegrád in the medieval garden of the Royal Palace* = *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology. Environmental Archaeology. Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3–7 October 1996*, eds. E. JEREM, I. POROSZLAI, Bp., Archaeolingua, 1999, 344–345.

jait képviselik: pl. kocsánytalan tölgy (*Quercus petraea*), gyertyán (*Carpinus betulus*), bükk (*Fagus sylvatica*), lucfenyő (*Picea abies*), magas kőris (*Fraxinus excelsior*), vadalma (*Malus sylvestris*), mogyoró (*Corylus avellana*), kökény (*Prunus spinosa*). Lehetséges, hogy telepített faj volt a kislevelű hárs (*Tilia cordata*), a palota díszkertjének is tartozéka Mátyás király korában. A szelídgesztenye (*Castanea sativa*) és a dió (*Juglans regia*) valószínűleg őshonos volt. Az 1993–1994-ben előkerült famaradványokat Babos Károly (ELTE-TTK Növényszervezettani Tanszék) határozta meg (9 faj),¹⁹ az 1995-től gyűjtöttet Rudner Zita Edina, aki az összes eddigi antrakotómiai vizsgálatot (szenült famaradványok vizsgálatát) is elvégezte. Ezzel jelentős új forrásanyagot sikerült bekapcsolni a történeti ökológiai vizsgálatba, így növekedett 21-re az ismert fás növényfajok száma.²⁰ Középkori lelőhelyen első alkalommal történt ilyen mennyiségű szenült famaradvány szisztematikus vizsgálata, ennek köszönhetően a fás növényzet rekonstrukciója különösen fontos része eredményeinknek. Az 1998–2002 között folytatott középkori környezettörténeti programunk (OTKA T-025554) keretében kidolgozásra kerültek a többnyire apró, töredékes fa- és faszénmaradványok mintavételi módszerei és kronológiai meghatározása.²¹

Visegrád növénytakarójának rekonstrukcióját a 14. század második felére a Nagy Lajos-kori kútból vett fűrasminták pollenana-

¹⁹ BABOS Károly, *Szakértői vélemény a visegrádi középkori királyi palota kertjének régészeti feltárásából származó faletelekről*, Bp., 1996, kézirat a visegrádi Mátyás Király Múzeum Adattárában.

²⁰ RUDNER Zita Edina, *Visegrád–Királyi Palota kertje. Régészeti ásatás 1997–1999. Faszén minták anthrakológiai meghatározása és famaradványok vizsgálata*, Bp., 1998–2000, szakértői jelentések kézírata a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban; RUDNER Zita Edina, *Arboriculture at the Medieval Royal Palace Garden at Visegrád*, = *European Association of Archaeologists 5th Annual Meeting*, Bornemouth, 1999, 15

²¹ PÁLÓCZI HORVÁTH András, *Középkori települések környezettörténeti kutatása. Beszámoló az OTKA támogatásával végzett paleoökológiai és történeti ökológiai kutatásokról*, A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004, Bp., 2004, 73–92.

lízise alapján Patakné Félegyházi Enikő készítette el.²² A kert fölötti hegyoldalban a 14–15. század folyamán gyertyános-tölgyes erdőtársulás volt. Erdőirtás nyomait a 16. századtól lehet kimutatni. Bár az Anjou-kor második felének királyi kertjét alaprajzi, szerkezeti szempontból még nem ismerjük, a pollenvizsgálatok szerint virágoskerttel, konyhakerttel és egyes díszcserjékkel már számolhatunk. A Zsigmond-korban épült kútból különböző mélységekből vettünk vizsgálati mintát, ezek palynológiai elemzését Bodor Elvira (Magyar Állami Földtani Intézet) végezte el. Valószínűnek tartjuk, hogy a 300–400 cm közötti mélységből vett minta a kút pusztulásának korára, a 16. század közepére jellemző, míg a kútakna aljáról, 400–416 cm-ről korábbi, a 15. század második felére-végére keltezhető anyag származik.²³ Az eredmények egybevágnak az archeobotanikai vizsgálatokkal és az Anjou-kori kút anyagának palynológiai elemzésével. A távolabbi hegyvidék erdei növényzete mellett mindvégig megtalálhatók az alacsonyabb régiók gyertyános-tölgyesei, az erdei aljnövényzet, az erdőirtások és az erdősélek növényei, a kertekből származó ültetett fák, egyes gyümölcsök, gyógynövények, rózsafélék, ruderális növények. A síksági vegetációban a korábbi rétegre a legeltetésre utaló fajok jellemzők, míg később inkább a szántóföl-

²² PATAKNÉ FÉLEGYHÁZI ENIKŐ, *Kutatási jelentés a visegrádi régészeti anyag palynológiai vizsgálatáról*, Debrecen, 1998, kézirat.

²³ A kút iszapos betöltésében, az Anjou-kori szinttől számított 330–400 cm mélységben került elő egy mészkőből készült kőfaragvány, gótikus fiálé csúcsa (Mátyás Király Múzeum, ltsz. 2003.1.30.1.), amely feltehetően a palota északnyugati épületének 1476–1481 között épült zárt erkélyéből származik (Buzás Gergely meghatározása). Ezt az épületrészt Szapolyai János 1539-ben még renováltatta, az 1544-es török hódítást követően kezdett pusztulni. BUZÁS Gergely, LÖVEI Pál, *A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye*. Visegrád, Mátyás Király Múzeum, 2001, (Visegrád Régészeti Monográfiái, 4), 17, 29, 33; BUZÁS, i. m., 121–125. – Ez a kőfaragvány a kút betöltésének korát adhatja meg, amely mindenképpen a Mátyás-kor utánra tehető. Miután meszelt, azaz beépített töredékről van szó, ezek szerint vagy a renováláskor, vagy a palota pusztulásakor mozdították el eredeti helyéről és került a kútba.

dek és a kapás növények gyomtársulásai játszottak szerepet. A talajerózióra, talaj mozgatottságra utaló fajok minden rétegben jelentősek.²⁴

A kertásatás során jelentős mennyiségű állatcsontlelet került elő a 14–16. századi rétegekből és objektumokból (4229 db megvizsgált állatcsont), amelyek a 14. század eleji váralja település, illetve a 14–15. századi királyi palota táplálkozására jellemzőek. Az archeozoológiai leletek őrzési helye a Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Az 1993–1996 közötti feltárás leleteit Somhegyi Tamás dolgozta fel, az 1997–1998-i ásatás anyagát Körösi Andrea. A fogyasztott fajok általuk megállapított sorrendje: szarvasmarha, sertés, juh, házi tyúk, házi lúd. A vadászott és halászott állatokra viszonylag kevés lelet utal, a következők fordulnak elő: mezei nyúl, gímszarvas, medve, vaddisznó; ponty, csuka, harcsa.²⁵

A királyi építkezések előtt a kert és a palota helyén a IV. Béla által kiépített várrendszerhez tartozó, falusias váralja település (suburbium) volt, melynek egyik lakóházát a kert északnyugati részén tártuk fel (1. sz. ház), a kert déli részén pedig egy különálló kemencét. Ezek képviselik itt a legkorábbi, 13. század végi–14. század eleji régészeti réteget. (Korban egyező rétegeket tártak fel az északkeleti lakópalota alatt és a palotaudvaron is.)²⁶ A királyi kertet csak az itt álló falusias épületek felszámolása után hozhatták létre. Károly Róbert korában a kert területén még álltak lakóházak, a palota fogadóudvarán feltárt királyi házzal ugyanis egyidős az 1. sz. ház, amelynek lebontására az 1330-as

²⁴ BODOR Elvira, *A visegrádi IV/1. gödör (kút) palinológiai vizsgálatáról*, Bp., 2002, kézirat a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban.

²⁵ SOMHEGYI Tamás, *Animal remains from the Royal Palace at Visegrád, Hungary*, = *The Workshops and the Posters of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Forlì (Italia) 8–14 September 1996, Series Abstracts 2*, eds. Carlo PERETTO, Carlo GIUNCHI, Forlì, 1996, 224; KÖRÖSI Andrea, *Előzetes jelentés Visegrád–Királyi palota északi kertje állatcsont anyagáról 1997–1998 között*, Bp., 2000, kézirat.

²⁶ BUZÁS, *i. m.*, 113; BUZÁS, LÖVEL, *i. m.*, 14.

évek után, azaz Nagy Lajos korában került sor.²⁷ Ekkor építették a ház padlójába és alapozásába belevágó ástott kutat (XXI/1. gödör), amely a Zsigmond-kori építkezésekig állt fenn. Az egykori suburbium telkeinek egyesítése királyi építkezések céljára tehát Nagy Lajos uralkodása alatt történhetett. Lehetséges, hogy már ekkor létrehozták az első királyi kertet, s a kút ehhez tartozott, hiszen az első lakópalota tervei is ezidőtájt születtek meg. Visegrádon ugyanis Nagy Lajos király kezdte meg az első nagyszabású királyi palota építését 1356–1366 között, melyet később megváltoztatott tervek szerint folytattak, de a grandiózus építkezést csak Zsigmond király fejezte be a 15. század első éveiben.²⁸

Ásatási adataink szerint a palotától északra fekvő gyümölcsöskert tervszerű kiépítésére is a Zsigmond-kori építkezések idején kerülhetett sor, a 14–15. század fordulóján. A kert északnyugati részén tett stratigráfiai megfigyelésekből lehet erre következtetni. A lejtős terepen már a 14. század elején, az 1. sz. ház építéskor feltöltötték és elegyengették a talajt. A ház lebontásakor, I. (Nagy) Lajos korában az agyagos-köves omladékokat szintén elegyengették. Erre a rétegre a 14. század végén újabb köves feltöltés került, amelyet 14. század végi–15. századi kerámia keltez, továbbá egy sárgásbarna mázas, fülkébe illő kályhaszobor töredék²⁹, amely egy Nagy Lajos korának végén (1368–1382) hasz-

²⁷ Az I. ház omladékrétegét keltezi Károly Róbert ezüst garasa (CNH II.6. = MÉ 352., Mátyás Király Múzeum, ltsz. 2003.3.3.1.), amelyet 1330–1332 között vertek, földbe kerülése az 1330–1340-es években történt.

²⁸ BUZÁS, *i. m.*, 114–120.

²⁹ Az Anjou-kori I. csoport kályhájának felső részéhez tartozó kályhaszobor alkarjának töredéke, sárgásbarna mázas, I.9.A. típus, jobbra néző férfialak vízszintesen behajlított bal alkarjának töredéke, a kézfej hiányzik. A ruháját alul, az alkar teljes hosszában gombos ékesíti (10 db gomb), az alkart oldalt hullámvonalas rádlisor díszíti (Mátyás Király Múzeum, ltsz. 2001.1.3.). Kocsis Edit, *A kápolna és az északkeleti palota kályhacsempelelei = A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete*, szerk. BUZÁS Gergely, Visegrád, Mátyás Király Múzeum, 1994, (Visegrád Régészeti Monográfiái, 1), 127–130; Kocsis Edit, SABJÁN Tibor, *A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempelelei*, Visegrád, Mátyás Király Múzeum, 1998, (Visegrád Régészeti Monográfiái, 3), 9–10, 50, 78, 83, IV. t. 18. kép, IX. t. 29. kép.

nálatos kályhából származott. Ez a tereprendezés tehát a Zsigmond-kor elejére keltezhető, egykorú lehet a XXI/1. gödör (kút) betöltésével. Az 1. sz. ház és a IV/1. gödör (Zsigmond-kori kút) közötti területen 15. századi leletek keltezik a házomladékok fölötti réteget. A kút környékén 14. század végi kavicsos járósínt jelzi a kút építésének korát.

A kertet a nyugati, északi és keleti oldalon kőfallal vették körül. Az utca felőli nyugati oldalon a jelenkori beton lábazatú kerítés alatt mindenütt megtalálhatók voltak a középkori kőkerítés maradványai. Ezek 1984-ben egy földmunka során egyszer már előkerültek a 18. századi kerítés maradványaival együtt, ez utóbbiakat akkor teljesen elbontották. A nyugati kerítésfal alapozását több helyen megkutattuk, megállapítottuk a falhoz kapcsolódó rétegviszonyokat és a falazás technikáját. Az alapozásárkot kb. 80–90 cm mélyen ásták be a középkori humuszba. Az apró kövekből készült, erős alapozást az alapárokba csapkodott habarcsba rakták. A változó magasságban, az egykori járósínhez képest mintegy 60–80 cm-nyire megmaradt felmenő fal nagyoltan faragott kövekből épült, a hézagok apró kövekkel és kavicsos habarccsal voltak kitöltve. A fal a 14. századra keltezhető. A 18. században a középkori falkoronára szárazon rakott kövekkel ráfalaztak.

Észak felé a középkori kert kiterjedését nem ismerjük pontosan, bár lehetséges, hogy a szomszédos, magántulajdonban levő telken zárult, ahol 1996-ban egy leletmentés során középkori falakat találtak. A keleti kerítésfalat 1999-ben a még erdős, bozotos hegyoldalban kerestük, majd 2000-ben tereprendezéskor került napvilágra.

A Héjj Miklós által feltárt 15. századi, kőből és téglából épített szökőkút-alap keleti oldalán megfigyelhető a bevezető vízvezeték számára készített kő vájat, nyugati oldalán pedig egy szélesebb vájat a kifolyócsőnek. A szökőkút környékén ásatással próbáltuk keresni ezeknek a folytatását, de nem találtunk erre utaló nyomot. A szökőkúthoz tartó vízvezetékét és az elfolyó vizet valószínűleg közvetlenül a felszín alatt vezették. Lehetséges,

hogy a kifolyó vízzel a kert nyugati részén halas medencét táplálták, azonban ennek sem maradt régészetileg észlelhető maradványa.

A kert keleti oldalán, a hegylábánál egy L alakú támfallal megerősített, kb. 35 m hosszú földterasz emelkedik, amely a 15. század végére keltezhető. Ez felfogta a hegyről lezúduló csapadékot és lemosódó talajt. A jelenlegi támfal a korábbi műemléki helyreállításakor készült, alatta megtalálható az igen sekélyen alapozott középkori fal, alapozása tulajdonképpen csak egy réteg habarcsos kősor a korabeli talajfelszínbe ágyazva. A sarok kialakítása egy nagy méretű, faragott homokkővel történt. A terasz sarkától észak felé, a szökőkút fölött azt vizsgáltuk, hogy itt, a kert tengelyében volt-e épített feljáró (lépcső), de csak a föld rézsűs kialakításának találtuk nyomát. Az eredeti középkori talajfelszínt a szubhumuszban elhelyezkedő görgetegkövek jelezték. Azt az elképzelést, hogy a földterasz fölött a meredek hegyoldalon további, keskenyebb teraszok is lettek volna, az ásatások nem igazolták. A kert északkeleti sarkában, a pincén túl ellenben 2001-ben előkerült egy téglá támfal, amely szintén földterasz maradványának tartható.

A palotakert északkeleti részén látható a középkori eredetű ún. Véber-pince, melynek nyugat felé néző kőkeretes bejáratán a szemöldökkövön 1479-es évszám látható. Ez keltezheti a kertben folytatott Mátyás-kori építkezést. A pincénél Héjj Miklós 1967-ben feltárást folytatott, s a pince fölött terrazzo-padlós helyiséget talált.

1998-ban feltártuk a pincegádort és környékét. A pincelejárát kő oldalfalai a felszín fölött is folytatódnak (falvastagság 56 cm), egymástól való távolságuk 213 cm. A pincegádor déli falának külső síkján, közvetlenül a lejtős talajfelszín fölött megmaradt a középkori vakolat, átlagosan 40 cm magasságig. A vakolat vastagsága 2 cm, rajta bekarcolt kváderminta látható. A pincelejárát boltozata fölött megtaláltuk a középkori terrazzo-padlós épület (2. sz. ház) még érintetlen omladékait, amelyben középkori üvegab-

lak töredékek, ólom ablakkeretek, tetőfedő cserepek, vasszőgek, kerámiák kerültek elő. Az épület kerti háznak határozható meg, déli fala megegyezik a pincegádor déli falával, nyugati homlokzata a pincegádor keleti végfalán nyugodott.

A KIRÁLYI PALOTA ÉSZAKI KERTJE A ZSIGMOND-KORBAN

Már a Zsigmond-kori palota felső udvarán is volt egy kis zárt kert, a palota északi oldalához pedig terasz csatlakozott magas támfallal. Ezen a földterazon is lehetett egy kis középkori kert.

Az előzőkben ismertetett ásatási eredmények arra vallanak, hogy a palota nagy, négyzetes épülettömbjétől északra a Zsigmond-kori építkezések idején főúri mulatókertet hoztak létre. Ennek központjában szökőkút állt, amelyet a palota vízvezetéke táplált. A szökőkút határozta meg a kert alaprajzi szerkezetét, e középontból kiindulva négy táblára osztható a kert. Bizonyára ez a geometrikus felosztás érvényesült az ágyások, az ültetett gyümölcsfák és a sétáló utak rendszerében. A kert északnyugati negyedének közepén új kutat ástak, közel a megszüntetett korábbi kúthoz, melyhez hasonlóan ezt is a kerti munkákhoz használhatták.³⁰

³⁰ A szürkésfehér andezittufából faragott kútkávanak 4 db töredéke maradt meg és került elő a kút iszapos betöltéséből, az Anjou-kori szinttől számított 330–400 cm-es mélységből (Mátyás Király Múzeum, ltsz. 2003.1.29.1–4.). A körív egyes szeleteit képező párkánykövek felső, kiugró része hengeres, alatta függőleges profil, alsó szegélye befelé ível. A könyöklő rekonstruált vastagsága kb. 19 cm. A kútkáva belső ívének rekonstruált sugara 95 cm, a külső ívé 104 cm. A kútház maradványának tartható néhány erősen korhadt, alaktalan gerenda töredék, a tetőfedő lucfenyő (*Picea abies*) zsindelekből 19 db töredéket lehetett azonosítani. A csekély és nem jellegzetes gerenda maradványokból nem lehet rekonstrukciót készíteni, azonban valószínűnek tartjuk, hogy a visegrádi kútház hasonló szerkezetű lehetett, mint az innen nem messze, a Dél-Börzsönyben feltárt toronyaljai pálos kolostor kútháza, amely négyzetes alapú, talpgerendás ácsszerkezet volt, a 14. század végére keltezhető, s szintén zsindeletet fedte: MIKLÓS Zsuzsa, *Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben*, Bp., 1993, 53–61, 31–32. kép.

A kútaknát kövel falazták, egyszerű kő kávája volt, és a gerendából épült kútházat fenyőfa zsindeley fedte. A 15. századra keltezhető régészeti anyag és a régészeti stratigráfia szerint a kutat sokáig használták, csak a 16. század első felében temették be. A kertet magas, várfalszerű kökerítés övezte.

A késő középkori leírások és ábrázolások szerint az ilyen típusú főúri mulatókertben általános volt a központi helyen álló szökőkút, körülötte virágágyásokkal, gyeppadokkal. Az ábrázolásokon sokszor víznyerésre szolgáló, kávas kút is látható. A sétáló ösvények fából épített, boltíves szőlőlugasok alatt futottak. A kert területének nagy részét gyepes gyümölcsös foglalta el, az élő fák valóságos oszlopcsarnokot alkottak, alattuk árnyas, gyepes-virágos rét volt. A gyümölcsöskert nem gazdasági célokat szolgált, hanem az udvari élet színtere volt, ahol sétálni, felfrissülni, zenélni, játszani, udvarolni lehetett. A kavicsos sétányok szegélyét, a lugasok vázát, a filagóriákat, kerti házakat, madárházat fából, lécekből, karókból készítették, ezért nem találtunk az ásatás során épületmaradványokat.

A lovagi kultúra hatását tükröző ilyen típusú kertek a 15. századi Európában általánosak voltak, tervezési elveiket a bolognai Pietro de' Crescenzi (1233 körül–1320 körül) széles körben ismert mezőgazdasági szakkönyve (*Opus ruralium commodorum*, 1304–1309) fogalmazta meg. A bolognai Crescenzi enciklopédikus jellegű művébe beledolgozta a saját korában ismert legfontosabb ókori és középkori szerzőktől (Palladius, Varro, Avicenna, id. Plinius, Albertus Magnus, Isaas Israeli, Dioscorides, Vergilius, Cato, Columella, Mattheus Platearius stb.) nyert ismereteket, de személyes megfigyeléseit, tapasztalatait gyakran előtérbe helyezi az auctorokkal szemben.³¹ A mezőgazdaság ágazatait egymással összefüggésben szemléli, figyelembe veszi az ökológiai, klimatikus és talajadottságokat. A 12 könyvre osztott mű az egyes

³¹ P. TOUBERT, *CRESCENZI, Pietro de' (Pier. Petrus de Crescentiis)*, = *Dizionario Biografico degli Italiani*, 30, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, Cosattini-Crispolto, 1984, 649–657.

mezőgazdasági ágazatokat külön-külön tárgyalja, a VIII. könyv foglalkozik az ún. mulatókertekkel. (Liber VIII. De viridariis et rebus delectabilibus ex arboribus, herbis & fructu ipsorum).³² Az egyszerű emberek és a középbirtokosok kertjei után harmadikként a királyok, a gazdag főurak és előljárók számára javasolt kertet ismerteti. A palotától északra kell létesíteni a kertet, ahol a palota árnyékot ad. A középső részen négyzetes gyepfelület van, melyet virágágy keretez, a gyep közepén kút található, egy fa árnyékában gyeppad húzódik. A kerti házakat gyümölcsfából lehet kialakítani, a tetőt és falakat karók, lécek és kötözők segítségével készítik. A kerti házakat, filagóriákat szőlővel futtatják be. Az épülethez közel ágakból font madárház állhat. Az egyenes sétányok észak és nyugat felé futnak, észak felé egy fallal elválasztott vadaskert következik. A kertetek árok, rózsasövény és magas fal veszi körül. Egy ilyen kert a király és a királyné pihenésére, felüdülésére, a lovagokkal és az udvarhölgyekkel való együtt mulatására szolgál.³³

A királyi és főúri kertek fenti leírása a visegrádi királyi palota északi kertjére is ráillik. Crescenzi latinul írt, majd hamarosan toszkánra fordított műve a 14. század második felében lett egyre népszerűbb, egész Európában ismerték, feltehetően a magyar királyi udvarban is. A késő középkori humanista és a kora reneszánsz kerttervezésre nagy hatással volt. A 15–16. században számos fordítása készült el és 1471-től kezdve több ízben megjelent nyomtatásban is latin, olasz, német, francia és lengyel nyelven.

Ezekben a korai humanista kertekben ugyanakkor a középkori kert szerkezeti elemei és vallásos szimbolikája is továbbélt.

³² Pietro de CRESCENZI, *De omnibus agriculturae partibus, & de Plantarum animaliumq; natura & utilitate lib.XII. non minus Philosophiae & medicinae, quam oeconomiae, agricolationis, pastionumq; studiosis utiles*. Basileae, Henrichvm Petri, 1548.

³³ HERCZEG Ágnes, „Szép és kies kertek”. *A reneszánsz kertművészet kialakulása és elterjedése Itáliában és Magyarországon*, Bp., 1997, 13–15, kandidátusi értekezés kézirat.

A visegrádi kert centrális része megfelel a középkori zárt kertnek (hortus conclusus), amely önmagában is Szűz Mária jelképe, mert szépségével, tökéletességével és zártságával lényének lényegét fejezi ki. A hortus conclusust gyakran ábrázolják Mária kertjeként. A központi szökőkút szintén Szűz Mária szimbólumai közé tartozik, de lehet Krisztus, az Egyház vagy a Szentírás jelképe is.³⁴ A minden középkori kertben megtalálható rózsa Szűz Mária képmása, de őt még számos más virág is jelképezi.

A gyümölcsös maga az Édenkert, ugyanúgy kerítés veszi körül, mint a középkor felfogása szerint a Paradicsomot. A kertet a külvilágtól elválasztó kerítés, a paradicsomi folyókat jelképező szökőkút és a gyepes-virágos térség nélkülözhetetlen elemei a középkori kertnek. A szabályos négy táblára osztás, közepén a szökőkúttal a Paradicsom négy folyóját jelképezi.³⁵

A visegrádi múzeum kőtárában Buzás Gergely megtalálta a gyümölcsöskert szökőkútjának felépítményéhez tartozó kőfaragvány töredékeket. Rekonstrukciója szerint ún. tálcás-oszlopos szerkezetű késő gótikus kútról van szó, a tálcás alsó részből kiemelkedő karcsú oszlop gótikus fiálét jelenít meg. Hasonló díszkutak ábrázolásokon gyakran előfordulnak.³⁶ Ugyancsak ilyen típusú kútépítményt rekonstruáltak a franciaországi Tusson falu melletti, a Fontevraud-i apátság filiájaként működő 12. századi apátság kert-

³⁴ Colette BEAUNE, *Le langage symbolique des jardins médiévaux = Jardins du Moyen Age*, éd. Pierre-Gilles GIRAULT, Paris, Centre de l'Enluminure et de l'Image Médiévale de Noirlac, Le Léopard d'Or, 1995, 71–75; Maria Adriana GIUSTI, *Giardino mistico e claustrale = Giardini Medicei. Giardini di palazzo e di villa nella Firenze del Quattrocento*, ed. Cristina ACIDINI LUCHINAT, Milano, Federico Motta, 2000, 106–109.

³⁵ Egy 1500 körül készült, az Édenkertet ábrázoló francia miniatúrán Ádám és Éva mögött egy gótikus oszlopos kút látható, amelyből ered a Paradicsom négy folyója (*Miroir de l'humaine salvation*, Chantilly, Musée Condé, ms. 1363), *uo.*, 63–67.

³⁶ Bethszábé fürdője, Jean Colombe miniatúrája, Heures de Laval, 15. század, Paris, Bibliothèque nationale, ms. Lat. 920, fol. 158.; *Traité du jardin amoureux de dévotion*, Chantilly, Musée Condé, ms. 1513, fol. 34 v°, *uo.*, 64, 66.

jében; a rekonstrukció során a középkori kert elrendezését itt a sankt-galleni apátság 9. századi tervrajzának szerkesztési elvei szerint valósították meg.³⁷

A KIRÁLYI PALOTA ÉSZAKI KERTJE A MÁTYÁS-KORBAN

Mátyás király uralkodása alatt a visegrádi palota a király vidéki rezidenciája, nyári palotája volt. Mátyás 1476–1485 között újjátta fel a palotát, reneszánsz ízlés szerint átalakíttatta. Minden belsőépítészeti részletet – ablakokat, ajtókat, oszlopokat, kandallókat, kályhákat – kicseréltek, új díszkutatokat építettek, a teraszokon pompás függőkertet létesítettek. A sétáló utakat sötétzöld bukszusok szegélyezték. A kortársak szerint Mátyás visegrádi palotája az itáliai villaépítkezéseket is felülmúlta. Mátyás halála után II. Lajos korában, illetve Szapolyai János 1539. évi visegrádi tartózkodása alatt történtek kisebb javítások a palotán.

A királyi palota Mátyás-kori felújítása során, az 1470-es évek végén a gyümölcsöskertben is történtek munkálatok. A kert alaprajzi szerkezetét ugyan megtartották – a gótikus díszkút és az ásott kút továbbra is működött – a felső, keleti oldalon azonban földteraszokat emeltek támfallal (a teraszon gyógynövény- vagy virágágyásokat és pergolát képzelhetünk el) és 1479-ben egy kerti házat építettek pincével. A kert fölé emelkedő, üvegablakos, terazzo-padlós kis épület a kerttervezés új, reneszánsz eleme, ahonnan gyönyörködni lehetett a Duna felé a kilátásban, alkalmas volt a csöndes félrevonulásra, elmélkedésre, étkezésre vagy bensőséges beszélgetésekre.

A kert növényzetének összetételében ekkor még nem lehetett lényeges változás, a terasz alatt elterülő gyepes gyümölcsös megmaradt az egyszerű virágágyásokkal, bár az előregedett fák helyett bizonyára újakat kellett ültetni. A kora reneszánsz kertek min-

³⁷ Marie-Thérèse GOUSSET, *Jardins médiévaux en France*, Rennes, Ouest-France, 2003, 30–33.

taképenek tartott Firenze környéki Medici-kertekben is általában négyzetes, gyepes parcellákba telepített gyümölcsfákat találunk ebben az időben. Feltehető, hogy a Mátyás-kori kertben voltak már formára nyírott fák vagy bokrok is. Számolhatunk kihelyezett cserepes vagy dézsás növényekkel is, de ezek csak a késő reneszánsztól váltak a kertek meghatározó elemeivé.

Az itáliai kora reneszánsz villaépítkezések hatása a visegrádi kertben is kimutatható. A reneszánszban fontossá vált a kert és a táj kapcsolata, a jó kilátás.³⁸ A teraszos elrendezés is ezt szolgálta. A főúri kertek funkciója is megváltozott. Egyrészt a kert a reprezentáció része lett, ahol fogadásokat, lakomákat lehetett tartani, másrészt alkalmas helyszín volt elmélyült társalgásokra költőkkel, filozófusokkal, tudósokkal, akikkel az uralkodó körülvette magát.

A korábbi szakirodalom a firenzei Chimenti Camiciát jelölte meg Mátyás király budai és visegrádi építkezéseinek mestereként, így a kertek tervezőjeként is.³⁹ Újabban kétségek merültek fel a firenzei ácsmester vezető szerepével kapcsolatban a palotaépítésben. Az építkezések irányítója inkább a kitűnő szobrász és építész, Giovanni Dalmata lehetett, aki 1479 és 1483 között érkezett Rómából Magyarországra.⁴⁰ Tekintettel arra, hogy 1479-ben a kereti lak már állt, Dalmata érkezésekor a kert felújítása már befejeződhetett. Így lehetséges, hogy a főként ács- és földmunkákat igénylő kertépítés mégiscsak Chimenti Camicia nevéhez fűződik.

A visegrádi királyi kert kutatásában, művelődéstörténeti helyének meghatározásában nehézséget jelent, hogy Magyarországon ebből a korból továbbélő kert nem maradt meg. A gazdag itáliai emléanyagban főként a Medici-család vidéki villái mellett létesült kertek vehetők számba, mint ahol a korai reneszánsz kertek jellegzetességei tanulmányozhatók. Természetesen azóta a Medi-

³⁸ BALOGH, *A művészet...*, 224.

³⁹ BALOGH, *A művészet...*, 485–487; BALOGH, *Mátyás király...*, 176–177.

⁴⁰ BUZÁS Gergely, *Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában*, Budapest–Visegrád, 2001, 82–86.

ci-villák kertjeit is többször átépítették, eredeti quattrocento kertépítészeti részletek kevés helyen maradtak meg, de a korabeli források (hagyatéki leltárak, levelezések) és ábrázolások segítségével a 15. századi állapotok megközelítően rekonstruálhatók, legalábbis néhány kert esetében. Kitűnő forrásanyagot jelentenek ebben Giusto Utens flamand festőnek a Medici-család villáiról az 1599 körüli években festett lunettái.⁴¹ Ezeken még felfedezhetők egyes középkori és kora reneszánsz kertépítészeti részletek.

Utens képei szerint a 16. század végén még általános volt a kertek fákkal, főként gyümölcsfákkal való betelepítése, melyek rendszerint négyzetes, gyepes parcellákban vagy nagyobb táblákban helyezkedtek el. Castellóban, ahol a Mediciek 1537 és 1593 között nagyszabású építkezéssel monumentális késő reneszánsz kertet alakítottak ki, ezt megelőzően (még 1477 előtt) a korábbi tulajdonos, Andrea della Stufa kis vidéki palotája és gyümölcsös-kertje terült el, magas kőfallal körülvéve. A gyümölcsös egy része és a kőkerítés megmaradt, s Utens képén a villa nyugati oldalán a 15. századi hortus conclusus továbbéléseként látható egy négyzetes kis zárt kert, melyet két, egymást keresztező ösvény osztott négy részre, mindegyikben négy-négy gyógynövényes ágyással, közepén egy növényekből alakított és nyírott tempióval. Ez az átépítés előtti, quattrocento állapotokat tükrözi.⁴²

A Mediciek ősi birtokán, Trebbióban még jelenleg is áll a középkori várkastély, melynek kertje egyedülálló módon megőrizte az 1427–1436 között Michelozzo által kialakított kora reneszánsz állapotot. Michelozzo megtartotta az 1427-i kataszteri leírásban

⁴¹ Daniela MIGNANI, *Le Ville Medicee di Giusto Utens*, Firenze, 2004.

⁴² Cristina ACIDINI LUCHINAT, *Il giardino della villa dell'Olmo a Castello = Giardini Medicei. Giardini di palazzo e di villa nella Firenze del Quattrocento*, ed. C. A. L., Milano, Federico Motta, 2000, 201–206; Mariachiara POZZANA, *I Giardini di Firenze e della Toscana. Guida completa*, Firenze, Giunti, 2001, 56–61; Sophie BAJARD, Raffaello BENCINI, *Toscana, ville e giardini*, Genova, Artemisia, 2002, 48–53; Isa Belli BARSALI, Lionello PUPPI, Gianni Carlo SCIOLLA, *Le grandi ville italiane. Veneto, Toscana, Lazio*, Novara, Istituto Geografico De Agostini, 1998, 124–129.

említett „két parcella szőlőt”, oszlopsoros lugast tervezett számára, ebből a felső pergola 24 téglaoszlopa napjainkig megmaradt. A két szőlőlugas között nyolc négyzetes ágyásban veteményeskert helyezkedett el. Ezt az egyszerű zárt kertet külön fal vette körül. A kastély előtti gyepes térségen két zöld, kupolás pavilon állt, melyek örökzöldekből, valószínűleg magyaltölgyből készültek oly módon, hogy körkörösén öt fát ültettek, melyek lombját kupola formára metszették, a lombkupolát madárháznak használták. Giusto Utens 1599-ben festett lunettája ezt a középkorias állapotot örökítette meg.⁴³ A Cafaggioloról 1598-ban festett képen a trebbióihoz hasonló zöld pavilont láthatunk a villa előtt, az épület mögötti kertben pedig két szőlőlugast, melyet falazott oszlopok tartanak.⁴⁴

A fiesolei Villa Medici a reneszánsz villaépítés iskolapéldája, már saját korában nagy hírnévre tett szert, az itáliai reneszánsz képzőművészetben ikonográfiai elemként többször szerepel (pl. Domenico Ghirlandaio, Antonio és Piero Pollaiuolo, Biagio Antonio használta fel képein). Giovanni de' Medici 1451 és 1457 között építtette fel a villát Michelozzo Michelozzi irányításával, teljesen reneszánsz elvek szerint. A meredeken lejtő terep miatt két teraszos szintet alakítottak ki. A felső szinten a palota előtt fallal körülvett ágyások voltak törpe gyümölcsfákkal. A terasz keleti része ciprusokkal, fenyőkkel és más fákkal beültetett ligetes térség volt madarászóhellyel. Az ábrázolások szerint a felső és az alsó szinten narancsfák álltak. Az 1455–1456-i levelezésből tudjuk, hogy Nápolyból hoztattak gránátalma-, narancs- és citromfát,

⁴³ POZZANA, *i. m.* 104–105; Uő, *Il giardino del Trebbio = Giardini Medicei. Giardini di palazzo e di villa nella Firenze del Quattrocento*, ed. Cristina ACIDINI LUCHINAT, Milano, Federico Motta, 2000, 148–152; BAJARD, BENCINI, *i. m.*, 18–23; BARSALI, PUPPI, SCIOLLA, *i. m.*, 112–113; Christopher HIBBERT, *A Medici-ház tündöklése és bukása*, Bp., 1993, 303.

⁴⁴ Mariachiara POZZANA, *Il giardino di Cafaggiolo = Giardini Medicei. Giardini di palazzo e di villa nella Firenze del Quattrocento*, ed. Cristina ACIDINI LUCHINAT, Milano, Federico Motta, 2000, 153–156.

Ferrarából fehér hússzínű rózsát, és két medencés kutat is felállítottak.⁴⁵

Firenzében, a Palazzo Medici Riccardi palota helyén előzőleg is a Mediciek háza állt a hozzá csatlakozó kerttel. Az 1430-as évek elején épült Casa Vecchiának nagy, téglalap alakú kertje volt, melyet egy igen magas fal vett körbe. A kert belseje különféle részekre oszlott, amelyeket alacsony kőkerítések választottak el egymástól: gyepes térség, kút körüli kert, gránátalmakert, rózsák kertje. Az öntözést földbeásott, alul kikövezett csőrendszer látta el. A kutat putto szobrocška díszítette. Ezt a kertet felszámolták, amikor 1445-ben Cosimo de' Medici elkezdte az új palotát építtetni. A palota mellett is létesítettek egy téglalap alakú kertet, amelyet dél felől egy három árkádos, terasszal fedett loggia zárt le. Mivel ezt a kertet 1518-ban szétrombolták, csak korabeli leírásokból és ábrázolásból tudunk következtetni a szerkezetére. Az utca felőli falnál lombos fák sorakoztak: babérfák vagy magyaltölgyek. A kertben gyümölcsfák és buxusok voltak. Az örökzöldeket állatok alakjára nyírták (pl. elefánt, vaddisznó, kos, nyúl, szarvasok). A loggia fölötti teraszon függőkert volt.⁴⁶

A felsorolt példák jól érzékeltetik, hogy a quattrocentóban épített főúri kertek képét még a gyümölcsös, illetve a fás-ligetes térség határozta meg, és Itáliában sok helyen még a 16. század végén is ez volt a jellemző. Jelentős átépítésre a 16. század folyamán, elsősorban a reprezentatív célra használt villák kertjeiben kerülhetett sor, ahol a kor ízlésének megfelelően a gyümölcsfák helyét formára nyírott fák és bokrok, cserépedényekbe ültetett citrusfélék, dísznövények foglalták el, a vízellátást és a vízelveze-

⁴⁵ POZZANA, *I Giardini di Firenze...*, 82–83; Giorgio GALLETI, *Una committenza medicea poco nota: Giovanni di Cosimo e il giardino di Villa Medici a Fiesole*. = In: GIARDINI MEDICEI. *Giardini di palazzo e di villa nella Firenze del Quattrocento*, ed. Cristina ACIDINI LUCHINAT, Milano, Federico Motta, 2000, 60–89; BARSALI, PUPPI, SCIOLLA, i. m., 114–115.

⁴⁶ Cristina ACIDINI LUCHINAT, *Il giardino di Palazzo Medici in via Larga*. = *Giardini Medicei. Giardini di palazzo e di villa nella Firenze del Quattrocento*, ed. C. A. L., Milano, Federico Motta, 2000, 173–185.

tést pontos mérnöki munkával tervezett, felszín alá süllyesztett csőrendszerek látták el, és a szökőkutaknál mitológiai alakokat ábrázoló allegorikus szobrokat találunk.

A visegrádi királyi palota északi gyümölcsöskertjét Mátyás király korában még a korábbi, kora reneszánsz elvek szerint korszerűsítették. Az átalakítás a kert belső szerkezetét nem érintette, a gótikus díszkút is megmaradt. Reneszánsz elemnek tekinthető a teraszok kiépítése és a kert fölé magasodó, a Duna felé jó kilátást biztosító kerti ház megjelenése. A kertben folyó építkezések – a pincegádor szemöldökkövén látható évszám szerint – 1479-ben már be is fejeződtek. Mátyás király néhány évvel későbbi villaépítkezései még határozottabban követték az itáliai reneszánsz építészeti elveit: az 1480-as évek elején épült budai-nyéki villa homlokzati árkádsorával, oszlopos tornácával és dekoratív faragványaival a toszkán vidéki villaépítkezés közvetlen hatását mutatja.⁴⁷

⁴⁷ BALOGH, *Mátyás király...*, 156–159.

RENEZÁNSZ BOSZORKÁNYOK
(ÉS A BOSZORKÁNYSÁG RENESZÁNSZA)

A reneszánsz évében, 2008-ban nemcsak e korszak tudományos eredményei kerülnek újra előtérbe, hanem az a disszonancia is, amelyet a középkor folytatásaként, mégis egy kulturális mozgalom önálló vonalvezetéseként a köznapi ember életében jelentett. A reneszánsz kultúra virágzásának idejére, a polgárosodás kiteljesedésének korára jellemző szintén – bármilyen furcsa is –, a boszorkányperек nagymértékű európai elterjedése is. A 16. és a 17. század közti időszak több európai régióban is új államok kialakulásának, illetve felvirágzásának időszaka, ez a feszültségektől sem mentes korszak Skandináviától a Balkán északi részéig sok máglya fellobbanásával járt. Az alkotmányos monarchiákat létrehozó és parlamenteket megtöltő férfiak szinte ugyanekkora lelkesedéssel és pontossággal vizsgálták ki a boszorkányvádakat, és folytatták le a vallatás és a bűnvádi eljárás precíz lépéseit. Elkerülendő azonban az a nézet, hogy a boszorkányperекet a „férfiak” kreálták a „nők” ellen: a fennmaradt jegyzőkönyvekből látszik, hogy a tanúként meghallgatottak, sok esetben vádlók jelentős része nő, a vádlottak között pedig – főleg a magyar területeken lefolytatott perек esetében –, jelentős számú férfi, táltos, vagy esővarázsló található.¹ A boszorkányság vádja tehát nem nemi diszkrimináció kérdése, de tény, hogy főleg a személyes sérelmen alapuló falusi boszorkány² esetében közösségi és családi sze-

¹ KLANICZAY Gábor, *Boszorkányüldözések kialakulása Európában*, Rubicon, 2005/7, 8.

² Pócs Éva: *Sors, bábák, boszorkányok: Archaikus sorsképzetek Közép- és Kelet-Európa hiedelemrendszereiben* = P. É., *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok*, I, Budapest, L'Harmattan, 2002, 98.

repeik szerint a nők lényegesen többször esnek vád alá. Azonban érdekes megfigyelni, hogy olyan boszorkányperek esetében, ahol jelentős politikai motiváció fedezhető fel a háttérben, esetleg gazdasági konfliktusok is megjelennek, így az előbbire példa I. Jakab (skót királyként VI. Jakab) North Berwick-i, 1590–92 közötti felségárulási perként is lefolytatott boszorkánypere, az utóbbira precedens a híres 1692–93-as salemi per³, mindezeknél a férfi vádlottak vannak jelentős többségben vagy ők az „elsőrendű vádlottak”.

A közvélekedéssel ellentétben a boszorkányperek csak egy korai szakaszban voltak kizárólagosan az egyházhoz kapcsolhatóak, már a korai reneszánsz idején a világi bíróságok jártak el ezekben az esetekben, bár valóban a katolikus egyház támogatásával, sok esetben nyomására. Az első világi boszorkánypert 1390-ben, Párizsban tartották, és ez a hullám a 16. századra a magyar területeket is elérte, bár itt inkább csak a két, keresztény kézen lévő országrészről, a Királyi Magyarországról és a későbbi Erdélyi Fejedelemség területéről vannak ezzel kapcsolatos forrásaink. A boszorkányperek áldozatainak számával kapcsolatban – csak úgy, mint más, népirtással kapcsolatos történelmi események, mint az ókori római keresztényüldözés, vagy a 20. század tragédiája: a holokauszt –, erősen megosztottak a vélemények: a hivatalos becslések a máglyahalálra vagy egyéb kivégzésre ítélték számát Európában 3,5 millióra becsülik, a ténylegesen a vallatásba behaltak becsült számával ez eléri a 9 milliót. A magyar területeken 1565 és 1765 között 554 perről van forrásunk, ebből 192 máglya vagy pallos általi halállal végződik.⁴ Ezek a döbbenetes számok hogyan illeszkedhetnek vajon a reneszánsz életigenlésébe, a tudomány fellendülésébe, a test és a lélek, az orvostudomány új csodáinak felfedezésébe?

³ *Boszorkánycsokor*, ford. FÜZÉRI Eszter, Debrecen, Józsefvég Műhely, 2002.

⁴ KLANICZAY Gábor, *Boszorkányhit, boszorkányvadás, boszorkányüldözés a XVI–XVII. században*, Ethnographia 97, 1986, 257–295.

Illeszkednek – és ha megvizsgáljuk a perek mögötti motivációkat és a boszorkánysággal nyíltan vagy titokban megvádoltakat, akkor ez gyorsan világgossá válik.

Az első magyarázat az, hogy a perek jelentős része koholt (koncepció – vagyis hitelrontáson alapuló, vagy konstrukciós – vagyonszerzést célzó) vádra épül. Ilyen az utolsó svájci boszorkány, Anna Göldi 1782-es elítélése is, akit 2008. augusztus 27-én rehabilitált Graubünden kanton parlamentje.⁵ Több olyan esetről is tudunk, ahol a vádló sem hitt az általa állítottakban, de a vádlott félreállítását valamilyen személyes okból érdeke volt – ezek a személyes okok pedig (bosszú, törvénytelen gyermek születésének megakadályozása, örökösödési per „lezárása” stb.) a történelem során mindig jelen voltak az emberi közösségek életében, még a reneszánsz idején is.

A másik ok, amelyre munkáiban Pócs Éva hívja fel a figyelmet: a falusi boszorkány léte,⁶ amely a 19. századig jellemzője a kis közösségeknek. A falusi boszorkány léte személyes kapcsolaton és személyes sérelmeken alapul, személyes kapcsolat, állandó kontaktus kell hozzá, vagyis a hagyományos szomszédi erkölcsrend sérülésekor alakul ki a boszorkányvád. Amikor ez a hagyományos értékrend felborul (a szomszéd nem ad kölcsön, vagy nem adja vissza a kölcsönkért tárgyat, vagy ellenértékét, elcsábítja a házastársat, bántalmazza a szomszéd háziállatát vagy gyermekét, stb.), akkor választ a közösség boszorkányt. A boszorkány kijelölése valójában egy nagyon ősi rítus „modernizálása”, amelyet tulajdonképpen napjaink pszichológusai is erőszertettel ajánlanak. A probléma megoldásához, megszüntetéséhez legegyszerűbb tárgyasítani azt, így annak kiiktatásával tulajdonképpen a dilemma megoldódik: ez a logikai rendszer az alapja például az Ószövetségben olyan jól működő bűnbakképzésnek is. A falusi

⁵ http://de.wikipedia.org/wiki/Anna_G%C3%B6ldi (letöltés dátuma: 2008. 10. 13.)

⁶ Pócs Éva, *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán, Válogatott tanulmányok I.* Budapest, L'Harmattan, 2002, 142.

boszorkányra a közösség ráolvashatta az összes bűnt, sérelmet, félelmet, és annak kivégzésével, enyhébb esetben megbüntetésével, a közösségből való kitzasztásával, a rítust elvégző csoport úgy érezhette: a probléma megszűnt. Arra, hogy ez egy ősi rítus része, bizonyíték lehet, hogy a falusi boszorkány kiválasztásakor a vádak között megdöbbsentően nagy számban szerepel a tejjel kapcsolatos machináció: tej kölcsönkérése, megsavanyodott tej átadása, tej megtagadása. Amikor ez a szomszédi egymásrautaltság megszűnik (a 19. század elejére), akkor a boszorkányperek is eltűnnek.

A harmadik ok a vádak és perek tudományos indokoltságában rejlik: az újplatonizmus és annak diszciplínái az érett reneszánszban átítatják nem csak a tudományos módszereket, de a jogrendszert is. A boszorkányüldözések 12. századi egyházi jogi hátterét a Canon Episcopi adja, mely szerint boszorkányság nem eretnekiség, de a benne való hit az, s mint ilyen, üldözendő. A reneszánsz tudomány és filozófia szempontjából azonban valószínűleg hangsúlyosabb volt az a tény, hogy Aquinói Szent Tamás hitt a boszorkányságban! Bár ő sokkal inkább a skolasztika szabályrendszere szerint állította fel téziseit, a miszticizmushoz és a kanonizált kereszténységben megjelenő mágiához erősen kapcsolódó szent előfutára annak a filozófia, természettudományok és hit hármas határán kialakuló áramlatnak, melynek későbbi képviselője Paracelsus, Flamel és Agrippa. E három nagy okkultista, alkimista és misztikus életében fontos szerepet játszott a boszorkányperek megjelenése, Flamel megvádolták ugyan, de ellene soha per nem indult, Agrippa karrierjét a szerinte értelmetlen és kegyetlen boszorkányüldözések elleni markáns fellépése törte ketté, Paracelsust pedig határozott orvosi elképzelései és a bábaktól és javasasszonyoktól átvett gyógyítói gyakorlata miatt támadták, s a perbefogás alól csak gyakori utazásai mentették meg, hiszen külön stílusa és nyílt kritikái miatt nagyon sok ellensége volt. A száraz számadatok és a boszorkánysággal kapcsolatos túlkapások ismételt bemutatása helyett tehát fontosnak tartom reneszánsz boszorkányok címen ennek a három tudósnek az életét, munkáját és ha-

tását bemutatni, hiszen számomra ez a három „ékkő” az, aki a reneszánsz kultúra és tudomány ambivalenciájának esszenciája.

A reneszánsz misztikus, okkultista triász legkorábban élt tagja – ha hinni lehet a hagyományoknak –, Nicolas Flamel, aki vélhetően 1330-ban született, és 1418-ban, más források szerint 1433-ban, megint más források szerint 1500-ban halt meg. Feleségével Pernelle-jel ugyanis a reneszánsz köznélekedés szerint nem csak feltalálói, de fogyasztói is voltak a Bölcsek Kövének. Kortársai körében nemcsak azzal a szokatlan tettével tűnt fel, hogy gondosan előre elkészítette okkult szimbólumokkal „díszített” sírkövét, de buzgó, ájtatos katolicizmusa is rendszeres támadások célpontja volt: mivel feleségével közösen, házukban minden nap ételt és szállást adtak a rászorulóknak, a város előljáróinál többen megvádolták őket, hogy sátáni hatalmak felhasználásával szaporították meg az ételt, illetve tágították a lakóteret. Nicolas Flamelnek azonban nemcsak a természetellenesen meghosszabbított élete szúrta szemet a kortársaknak, hanem az is, amilyen mértékben társként fogadta el feleségét: az alkímia tudománya az előbbi legálissá tette a kortársak szemében, utóbbi hozzáállását azonban meglehetősen értetlenséggel fogadták.

Agrippa, vagyis teljes nevén Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim német okkultista volt a 15. században, és életéről, főleg korai éveiről és származásáról szintén keveset tudunk. Valószínűleg 1486 és 1535 között élt, hat nyelven beszélt, és többek közt héber nyelvet és teológiát is oktatott, valamint a németalföldi kormányzó megbecsült udvari történésze volt. Kortársai szemében az a törekvés, hogy a zsidó kabbalisztikát és az ún. fehér mágiát az újplatonizmus módszereivel foglalja rendszerbe és tegye felhasználhatóvá, korántsem volt annyira felháborító, mint hogy 1528-tól műveiben és személyesen többször felszólalt és érvelt a boszorkányvadász tudománytalansága mellett – és valószínűleg az eretnokség vádjától még így is megmenekülhetett volna, ha nem állítja következetesen, és nem bizonyítja bibliai, filozófiai és élettani tételekkel, hogy a nők kiválóbb másai Istennek, mint a férfiak. 1530-tól eretnokség vádjával folyamatosan bör-

tönben volt, a tortúrával kapcsolatos eljárások következtében halt meg.⁷

Az okkultista reneszánsz „triumvirátus” legifjabb tagja Paracelsus, teljes nevén Philippus Aureolus Bombastus von Hohenheim, aki a 'Celsus felett álló' jelentésű nevet csak doktori címének megszerzése után, a híres ókori római orvosra utalva vette fel. Életéről meglehetősen sok adat áll rendelkezésre: biztosan 1493 és 1541 között élt, már apja is orvosként dolgozott. Az ideális reneszánsz ember életútjának megfelelően az egyetem elvégzése után nemcsak Európában, de a Közel-Keleten is sokat utazott, és tapasztalatai alapján merőben új, kortársai számára felháborító módszereket vezetett be az orvoslásban: szentül hitt abban a „képtelenségben”, hogy a sebek gondos tisztítás után maguktól is meggyógyulnak! Gyógyszereit maga készítette, főleg gyógynövényekből és nemesfémekből, és a misztika köréből csupán a talizmánokat engedte be az orvosi gyakorlatba, valamint többször kijelentette, hogy a bábák és a fürdőmesterek hatékonyabbak a gyógyításban, mint az orvosok.

E három okkultista, alkimista férfit a mai köztudat inkább a boszorkányok / varázslók, mint a tudósok táborába sorolja. A boszorkányság iránti érdeklődés ugyanis nemcsak a tudományos életben jelent meg a 20. század derekán, hanem a New Age mozgalom hatására a mindennapokban is újra megjelent: talán elég csak J. K. Rowling nagy sikerű *Harry Potter* regénysorozatára, és az azzal kapcsolatos kereskedelmi jelenségekre gondolni. Ugyanígy fontos megemlíteni a Magyarországon kevésbé jelentős, de Nyugat-Európában komoly társadalmi bázissal rendelkező Wicca-mozgalmat, amelynek helyét itthon a Magyar Boszor-

⁷ A boszorkányperek vallatási szokásainak vizsgálatából egyértelműen látható, hogy Európa-szerte eltérő volt az ezzel kapcsolatos gyakorlat: az angol területeken tilos volt a hagyományos értelemben vett kínvallatás, elfogadott volt viszont a külső fizikai sérülést nem okozó módszerek alkalmazása (állandó ébrentartás, egy kötött testhelyzetbe kényszerítés hónapokig, stb). A német területeken voltak a legkegyetlenebbek a fizikai vallatás elemei, itt a legtöbb a vallatás közben elhunyt vádlottak száma is.

kányszövetség tölti be, amely 1986-ban alakult, és mára több tízezres taglétszámmal működik, jelenleg egyeztetés zajlik arról, hogy jogosultak legyenek az adó 1%-ának odaitélésére.⁸ A boszorkánysággal kapcsolatos kultuszok tehát helyet találtak azoknak az embereknek az életében, akik Magyarországon az 1970-es évektől a nagy egyházaktól eltávolodtak, de igényük a természetfelettre és a misztikára megmaradt, a Harry Potter-láz pedig a magyar gyerekek kedvenceként pozitív képet alkot az ún. fehér mágiáról, sőt, a regényben néhol a „muglik”, a mágiamentes emberek válnak nevetség tárgyává. A boszorkányság-kultusz tehát napjainkban reneszánszát éli a világon⁹, és úgy gondolom, ezt az emocionális előfeltételezést a történelmi egyházaknak, így a Magyarországi Református Egyháznak sem szabad figyelmen kívül hagynia akkor, amikor a gyermekek és az ifjúság hitélettel kapcsolatos nevelése kerül szóba.

IRODALOM

- Normann COHN, *Európa démonai: A boszorkányüldözés története*, Szekszárd, Corvina, 1994.
- Carlo GINZBURG, *Éjszakai történet*, Budapest, Európa, 2003.
- Grillot DE GIVRY, *Boszorkányság, mágia és alkímia*, Miskolc, Hermit, 2004.
- IKLÓDI András, *A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása*, Ethnographia 93, 1982, 292–298.
- KLANICZAY Gábor, *Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVII. században*, Ethnographia 97, 1986, 257–295.
- KLANICZAY Gábor, *Boszorkányüldözések kialakulása Európában*, Rubicon 7, 2005, 6–14.
- Boszorkánykönyv*, ford. FÜZÉRI Eszter, Debrecen, Jószoéveg Műhely, 2002.

⁸ www.boszorkanyszovetseg.hu (utolsó látogatás: 2008. 10. 13.)

⁹ Az előbb felsoroltakon kívül is sok médium közvetít ezzel kapcsolatos képet, a magyar kereskedelmi csatornákon futó Bűbájos boszorkák című sorozattól az interneten keresztül a fehérmágiával kapcsolatos tárgyakat árusító boltokig.

- LÁNG Benedek, *Tanult mágia a középkorban*, Rubicon, 27–32.
- KIS-HALAS Judit, *A wiccától a cyberboszorkákig, Újboszorkány kultuszok a 20. században*, Rubicon, 56–62.
- PÓCS Éva, *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I*, Budapest, L'Harmattan, 2002.
- PÓCS Éva, *Igézet, szemverés: a nézéssel való rontás hiedelme és rítusai = Áldás és átok, csoda és boszorkányság: Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*, szerk. PÓCS Éva, Budapest, Balassi, 2004, 402–435.
- TÓTH G. Péter, *Szexháború? Férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben*, in: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, Debrecen, Csokonai, 2006. 11–36.

A 16. SZÁZADI PÁDUAI ANATÓMIA-KUTATÁS ELMÉLETI HÁTTERE
ÉS HATÁSUK A KORA ÚJKOR MŰVELŐDÉSÉRE¹

A reneszánsz korszak egyik határozott, általános jellemvónásának tűnik, hogy az univerzum olyan egységes szemléletére törekedett, amelyben elmélet és gyakorlat, tudomány, és művészet, a mindennapi élet és a politikum, az antik és a modern, valamint a természet és a mesterségesen alkotott emberi világ egymással kölcsönösen összefüggő, ugyanolyan elemekkel és jelenségekkel leírható entitást, pontosabban entitások halmazát jelentette.²

Az orvostudomány és általában a természettudományok területén ugyanakkor nem elsősorban a középkori örökséggel való szakítás volt a jellemző, de nem látunk az ókori mintákhoz való erőteljes visszatérési kísérletet sem.

S tévednénk, ha a humanista jogfilozófiával, a reneszánsz esztétikával, politikai gondolkodással, vagy éppen építészettel analóg módon képzelnénk el a változást.

Ezzel szemben a középkori és ókori örökség (esetünkben az orvos-teória és a praxis) egyfajta határozott továbbélése jellemző, ám annak olyan átrendezése, amely a reneszánsz korszak másik fő rendező elve a természet modellként való követése szerint, a természet jelenségeinek mind pontosabb, közvetlen megisme-

¹ A Károli Gáspár Református Egyetem és a Ráday Gyűjtemény *Reneszánsz Kaleidoszkóp* c. konferenciáján (2008. május 8.) tartott előadás szerkesztett változata.

² KRISTELLER, P.O.: *The Renaissance in the history of philosophical thought*, in André CHASTEL ed.: *The Renaissance. Essays in Interpretation*, London-New York 1982, 127–151, különösen 127–129.

rését, felderítését, megértését, leírását és modellezését követte a megismerés folyamatában.³

A reneszánsz korszak orvostudományának átalakulása így azokhoz az egyetemekhez, később társaságokhoz, kiadókhöz, majd még később akadémiákhoz köthető, amelyek magában a természettudomány új modelljének kialakulásában is fontos szerepet tölthettek be. A 16. század során már a természet megismerésének új módszere alakul ki, amely fokozatosan éri el Európa különböző egyetemeit, s amelynek kiindulópontjánál a páduai egyetem áll, amely a magyar orvosok peregrinációjában ekkor már évszázadok óta Bécs, Prága és Krakkó mellett a legfontosabb úti célok egyikeként szerepelt. A 17. századi új természettudományos módszertan, majd világgép és gondolkodás ugyan markánsan szakít majd a korábbi századok tudományának paradigmáival, a megismerés módjainak gyakorlatával, az összegyűjtött adatok értelmezési lehetőségeivel és kereteivel, azonban az orvostudomány átalakulása nemcsak a praxis, hanem a teória tekintetében is, ha úgy tetszik maradibb, de talán helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy megfontoltabb és óvatosabb volt.⁴

Az egyetem, amelynek a 16. századi medicinában játszott kimagasló szerepével akarok foglalkozni a páduai universitas, amely közeli fekvése miatt a magyar egyetemjárásnak évszázadok óta fontos célpontja volt, elég ha csak a kezdetekre Orbász pozsegi prépostra gondolunk, akit 1264-ben nevez ki a paduai káptalan kanonokjává IV. Orbán pápa, vagy a híresebbek közül

³ SCHMITT, Charles B.: *Philosophy and science in sixteenth-century Italian universities* ibidem 297–336. (a továbbiakban SCHMITT 1982) és idem: *The Aristotelian Tradition and Renaissance Universities*. (London 1984), Általában a reneszánsz tudományosságról: *A critical survey and bibliography of studies on Renaissance Aristotelianism 1958–1969* (Padova, 1971) (a továbbiakban Schmitt 1971); *Studies in Renaissance philosophy and science* (London 1981) (a továbbiakban Schmitt 1981).

⁴ VERESS Endre, *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864.)* (Fontes Rerum Hungaricarum. Tom. I.), Budapest-Kolozsvár, 1915.

Janus Pannoniusra, aki 1454 és 1458 között tanult bölcsészetet és egyházjogot a venetói városban, vagy éppen 16. századi történetíróink közül Forgách Ferencre, Istvánffy Miklósra, akik nemcsak gördülékény humanista latinjukat köszönhetik ennek a városnak, hanem szerteágazó antik irodalmi ismereteiket, és egy sajátos antikizáló politikai világgépet is, amelyről magyar történetünkben tanúbizonyságot tesznek.

Számunkra azonban mindannyiuk közül persze az egyik legérdekesebb figura az egyszerre bölcsész és orvosdoktori végzettségű Zsámboky János, aki (amellett, hogy udvari orvos és könyvtáros volt Ferdinánd, Miksa majd Rudolf királyaink bécsi udvarában) egy szokatlan műfaj egyik első alakjaként írta be nevét az európai művelődéstörténetbe. Az emblematika műfajára gondolok, amely a középkori allegorikus képek és a bestiáriumok illusztrációtól kiindulva olyan új szimbolikus ábrázolási műfajt teremtett az 1530-as években, amelyben a képi és szöveges információ, azaz képek és az azokat kísérő mottók, magyarázatok egyforma jelentőséggel bírtak.⁵ A műfaj megteremtője a jogtudós Andrea Alciato (1492–1550) volt, aki egyben a francia humanista jogi iskola egyik legjelentősebb tanáráként egyúttal a humanista jogtudomány megteremtőjeként is ismert. Azonban a hozzá ha-

⁵ Az emblematika műfaja az 1970-as évek óta széleskörű tudományos népszerűségnek örvend. A könyvtárnyi irodalom legfontosabb illetve legfrissebb átfogó kötetei: Holger HOMANN (szerk.), *Studien zur Emblematik des 16. Jahrhunderts: Sebastian Brant, Andrea Alciati, Johannes Sambucus, Mathias Holtzward, Nicolaus Taurellus* (Utrecht, 1971) Peter M. DALY (szerk.): *Andrea Alciato and the emblem tradition. Essays in honor of Virginia Wood Calahan*, New York, 1989), KÖHLER, Johannes, *Der „Emblematum liber“ von Andreas Alciatus (1492–1550). Eine Untersuchung zur Entstehung Formung antiker Quellen und pädagogischen Wirkung der 16. Jh.*, Hildesheim, 1986, Laurence TIROVE-Laurence GROVE, *Emblematics in 17th century French Literature*. Alciato jogfilozófiai jelentőségére először Ernst von MOLLER figyelt fel: *Andreas Alciato: (1492–1550); ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der modernen Jurisprudenz*. (Breslau, 1907), majd Quentin SKINNER alapvető művében: *Foundations of Early Modern Political Thought* vols. I–II, Cambridge, 1976 szentelt neki kimerítő elemzést.

sonlóan széles látókörű Zsámboky adta ki a második emblematikai művet, s ezzel egy csapásra híressé is vált szerte Európában. Zsámboky nem véletlenül lett egy új, fontos és a korra jellemző műfaj egyik megteremtőjévé. Páduai tanulmányai nélkül valószínűleg nem tudott volna ennyire gyorsan marandó művet alkotni.

Nos, honnan jöhetett ez a vizuális megismerés iránti felfokozott igény? Milyen színterei voltak a vizuális befogadásnak a 16. század tudományosságában? Az egyik fontos összetevőt a modern orvosi megújulás sarkkövének a 16. századtól eredő új anatómiai iskolának kialakulásában találjuk meg.

A modern orvostudomány kialakításához a 16. század orvosi kutatásai elsősorban az anatómia megújításával járultak hozzá. Történetiebben kifejezve a 16. század anatómiai kutatásainak szemléletmódja, gyakorlata és eredményei alapvető befolyást gyakoroltak a 17–18. századi koraújkori orvosi gondolkodás, a mechanikai, majd vitalista szemléletmód kialakulására, másfelől általában véve hozzájárultak a racionális természettudományok megjelenéséhez, és a természettudományos gondolkodás átalakulásához, harmadrészt pedig a korszak tudományos divatjának, s így a széles publikum mentalitásának átformálásához. A nyilvános boncolások megjelenésével a 16. század során az anatómia egyre népszerűbb tudományá válik: sorra jelennek meg a tudományos igényű, illetve népszerűsítő anatómiai munkák, Melancton kötelezővé teszi minden lutheránus egyetem valamennyi fakultásán a két féléves anatómiai elméleti képzést, és a század kilencvenes éveitől sorra épülnek meg az immár látványosság célját is szolgáló anatómiai teátrumok.

A század elején az anatómia még hátrányos helyzetű szakterület volt, amelynek egyetemi oktatói manuális munkát végző, s így kevésbé megbecsült sebészek voltak, önálló katedrával sehol sem rendelkezett, s maga a képzés a hagyományos skolasztikus gyakorlatnak megfelelően szinte kizárólag szövegek megismerésére, magyarázatára és kommentálására épült, azaz mai felfogásunk szerint bölcsészképzést valósítottak meg az orvosi fakultásokon is.

A változást – közzismerten – a vesaliusi anatómia hozza el a század 40-es éveinek elejétől, a kérdés számunkra azonban az, hogy a németalföldi Vesalius Leyden és Párizs helyett miért épp Padovában jut kiugrási lehetőséghez, másfelől, hogy milyen hatást gyakorol az anatómiai kutatás fejlődése más területekre, harmadrészt pedig, hogy milyen egyéb specifikumai voltak a 16–17. századi páduai orvosképzésnek.⁶

Noha az új tudományos világnépek kialakításának egyik kulcsmozzanatát az arisztotelianizmus (helyesebben Arisztotelész tomitista értelmezése) elleni állásfoglalással szoktuk azonosítani, ami kétségtelenül igaz pl. Descartes, Spinoza, vagy akár Galilei esetében, a reneszánsz kori illetve koraujkori orvosi gondolkodás ilyen elválasztása a középkortól egyáltalán nem egyértelmű.⁷ Amikor 1543-ban Vesalius megjelenteti *De humani corporis fabrica* című művét, a kötet bevezetőjében úgy fogalmaz, hogy motívuma nem Galénosz elutasítása, hanem a „prisca anatomia” helyreállítása.⁸ A reneszánsz kor anatómiája természetesen új volt, azonban ez újdonság elsősorban nem az ókoriaktól eltérő boncolási technikák bevezetésében állott, hanem abban az egyszerű tényben, hogy ellentétben a legtöbb ókori orvossal, a középkortól kezdve a kutatók a humán anatómiát emberi tetemek boncolására alapozták. A boncolás ugyan már a 14. század óta elterjedt a katolikus Európában, azonban a fő információhordozó továbbra is a galénoszi szöveg maradt, a feltárt test pusztán illusztráció gyanánt szolgált. Az egyes anatómiai művekhez csatolt ábrák, pe-

⁶ Erre általánosságban lásd: LIND, L.R., *Studies in Pre-Vesalian Anatomy*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1975 (a továbbiakban LIND 1975); Páduára: BYLEBYL, Jerome J., *The school of Padua: humanistic medicine in the sixteenth century* in Charles WEBSTER (ed.) *Health, medicine and mortality in the sixteenth century*. Cambridge, 1979.

⁷ SCHULTHEISZ, E., *Medicina a reneszánsz egyetemen. Tankönyv és curriculum a reneszánsz egyetemen*, in *Communicationes Historia Artis Medicinae* 149–157 (1995).

⁸ A *Fabrica* ilyen motivációira lásd PAGEL, W. és RATTANSI S., *Vesalius and Paracelsus* in *Med. Hist.* VIII. (1964) 309–328 és kül. 323.

dig még csak nem is illusztrációs céllal születtek, hanem a memoriterként felmondandó szöveg elnagyolt emlékeztetőjeként utaltak az emberi csontváz hozzávetőleges szerkezetére.

A 16. századi itáliai orvosi gondolkodás változó elképzeléseit pontosabban megértendő ugyanakkor pár szót ejtenünk kell az anatómia és a fiziológia egymáshoz való viszonyáról is. A két terület megkülönböztetése a 16. századi medicina egyik fontos teoretikai problémája volt. A 16. század elején Itáliában a fiziológiát még Avicenna Canon-ja alapján oktatták⁹, amely – a maga erőteljes humorálpáthológiai szemlélete miatt – a test funkcionális működésének értelmezését csak az egyik megközelítésnek tartotta a testet konstituáló princípiumok összetett hatásainak megértése közül, azaz az elemek, a nedvek, a részek, a fakultások és a szenvedélyek sorában. A fiziológia orvosi terület volt, s tanára csak a medicina doktora lehetett. Az egyetemi oktatási gyakorlat szerint, az anatómia tárgyának keretében a test részeinek ismertetését sebészmeister végezte, aki egyben kitért a szervek működésének («actio») és szerepének («usus»)¹⁰ bemutatására is. A két tárgy között nemcsak oktatóinak tudományos rangját illetően volt különbség, hanem az oktatás módszerét tekintve is. Míg a fiziológia szövegek tanítása praelegálásra, valamint kommentárra és disputatio-ra épült, addig az anatómia oktatását boncolásokon történő demonstrációkon, és anatómiai szövegek praelegálásával végezték. Így nemcsak a fiziológia fedte át mai fogalmaink szerint mind az anatómia, mind a *par excellence* fiziológia területét, hanem fiziológiai szempontok az anatómia oktatásában is felmerültek. A 16. századi medicina teória átalakulásának egyik jellemzője éppen az, hogy a testrészek és szer-

⁹ BYLEBYL., Jerome J., *The school of Padua: humanistic medicine in the sixteenth century* in: Charles WEBSTER (ed.) *Health, medicine and mortality in the sixteenth century*. Cambridge, 1979, 87–102.

¹⁰ A *historia–causa–demonstratio* arisztotelészi, illetve a *historia–actio–usus/utilitas* galénoszi szempont-rendszereinek különbözőségére később térek ki.

vek leírása kapcsán a kutatás egyre inkább magában foglalta a test funkcionális működésének megfigyelését, amely többet követelt a puszta morfológiai leírásnál. Ez a folyamat vezetett el a 16–17. század fordulójára ahhoz a kutatási módszertanhoz, amelynek eredménye Fabricius de Aquapendente munkásságában ölt majd alakot.

Az orvosteória megújulása és ezzel szoros összefüggésben a modern, funkcionális anatómiai szemléletmód megteremtése ugyanakkor hosszú és összetett folyamat volt, amely még a 13. században indult meg, s távolról sem nevezhető egységesnek. Hátterét alapvetően lassú tudományfilozófiai és ismeretelméleti változás adta, amely Arisztotelész életművének újszerű megközelítésére és sajátos értelmezésére épült. A páduai Arisztotelész interpretáció különlegességét első helyen az jelentette, hogy el-lentétben pl. a párizsi képzéssel, nem teológiai problémákra koncentrált, hanem szoros kapcsolatban állva a medicina oktatásával, a hangsúlyt Arisztotelész fizikai, természetfilozófiai írásaira és tudományos metodológiájára helyezte, amelyeket összevetett egyéb görög és arab orvosi művekkel. Azaz a filozófus írásait nem a maj-dani teológus/jogász/bölcsész – képzésre előkészítendő vizsgálták, hanem a hangsúly fokozatos mértékben, de a 16. század ele-jétől erőteljesen a természetfilozófiai írásokra került.

A másik, és lényegesebb körülmény tartalmi volt. A tudomá-nyos módszerről folytatott vita alapját a skolasztikus logika átér-telmezése adta. A Pietro d'Abano-tól (1257–1315) Jacopo Zabarelláig (1517–1590) tartó metodológiára a 20. század nagy eszmetörténésze, Ernest Cassirer alkalmazta először a kompoz-ítív-rezolútív elnevezést.¹¹ Mivel a páduai filozófusoknak a skolasztikus logika fejlődésében, illetve lebontásában játszott szerepe jelen tanulmány kereteit szétfeszítené a továbbiakban ki-

¹¹ CASSIRER, Ernest: *Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der Neueren Zeit*, Berlin, 1911, 2 Bde. „In der Unterscheidung von kompositiver und resolutiver Methode handelt es sich um den Gegensatz von Deduktion und Induktion.” Bd. I. 137.

zárólag az anatómia-fiziológia kutatásának módszertanát befolyásoló elemeket foglalom össze.

A kompozitív és rezolutív terminológia bevezetése már önmagában jól illusztrálja Galénosz hatását a páduai iskolára. Az Arisztotelész által a *Analytica Posterior*ában leírt kétfajta szillogizmust, (az ok propter quam, és propter quid demonstrációját) Pietro d'Abano a *Conciliator*-ban egybekötötte az ars medica galénoszi terminológiájával¹². Őt követve Jacopo da Forlì (meghalt 1414-ben) szintén megkülönbözteti a két doktrínát, azonban a rezolutív módszer elemzésénél további finomításokkal él. A rezolutív módszer eszerint szintén kétféle lehet, természetes (*naturalis seu realis*), amikor egy dolog ténylegesen alkotóelemeire bontható¹³. A másik pedig, a logikai (*logicalis*), amely metaforikus értelemben tartozik a rezolúciók közé, amikor egy dolog alkotóelemeire bontva, lényegét érintő részei és okai külön-külön kerülnek megértésre.¹⁴ Az analógiát egy természetben tárgyi formában létező entitásra alkalmazva, mint amilyen pl. az ember felépítése, vagy szervezete, annak helyes megértéséhez úgy jutunk el, hogy alkotóelemeire bontva, az alkotóelemek formáját, anyagát az egész entitás működésében betöltött funkciói alapján vizsgálva értelmezzük. De például egy elvont jelenséget, mint a láz okait, szintén a jelenség egyes alkotóelemei (mikor következik be, mennyire erős,

¹² „Est enim scire vel scientia proissime dicta sicut illa quae est per causas proximas et immediatas secundum consequentiam continuam conclusionis illativa [...] et ista quidem scientia ex demonstratione propter quid aggeneratur, sive doctrina secundum Galenum compositiva [...] aut causis remotioribus intermissis quibusdam propinquieribus deducitur conclusio in effectum, scientia per demonstrationem elicitur quia, seu doctrina dicta resolutiva.” Pietro D'ABANO, *Conciliator differentiarum philosophorum. et praecipue medicorum* (1310) idézi RANDALL, John H., *The school of Padua and the emergence of modern science*, Padua, 1961, 29. (a továbbiakban: RANDALI. 1961)

¹³ „realis autem resolutio ... tamen est separatio et divisio rei in partes ipsam rem componentes” Forlì *Quaestiones extravagantes* idézi: LIND 1975, 78.

¹⁴ „res ... comprehenditur distincte ita ut partes et causae eius essentiam attingentes distincte comprehendantur.” *Ibidem* 79.

milyen anamnézis alapján történik, a testnedvek milyen felborulása lehet az oka) bontva vizsgáljuk és értelmezzük.

Sienai Hugo (1439) hangsúlyozza,¹⁵ hogy doktrínának, azaz mai szóval tudománynak, csak a demonstrálható tudás nevezhető, s bár fenntartja a rezolutív és kompozitív megismerés közti különbséget, a tudományos módszernél azonban mindkettőt szükségesnek tartja egy-egy jelenség megértéséhez és elmagyarázásához. Eszerint tehát a megismerés a hatásból az okra irányul, és így törekszik a hatás jobb megértését elmagyarázni.

Agostino Nifo (c.1473–1538) ugyanezt a leírást folytatva hozzáfűzi, hogy ez a fajta megismerés ugyanakkor nem jelent cirkularitást,¹⁶ hiszen az a tudás, amit végül elérünk több, mint amelyet eleve tudtunk, s ezért új elnevezéssel a módszert regressus demonstrativus-nak nevezi.

A folyamat csúcspontját a kutatás mindazonáltal Jacopo da Zabarella (1532–1589)¹⁷ működésében látja, aki a páduai iskola tudományos módszertanának klasszikus változatát dolgozta ki.

¹⁵ *Ugo Senensis super aphorismos Hypo[crati]. [et] sup[er] co[m]me[n]tum Gal[eni]. eius interpretis.* (Ferariae, 1493), Idézi RANDALL 1961.

¹⁶ „*Sed circa haec dubitare solitus sum, utrum in naturalibus sint duo processus, unus ab effectu ad causae inventionem, alter a causa inventa ad effectum. Videtur quod non, quia tunc esset circulus in demonstrationibus.*” Nifo 1552. f.5. idézi Nicholas JARDIN, *Epistemology of the Sciences in Schmitt*, Ch. – SKINNER, Q. (szerk.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, 688.

¹⁷ A Zabarella működéséről szóló irodalom szintén óriási. Az újabbak közül: P. ROSSI, *Aristotelici e moderni: le ipotesi e la natura* in OLIVIERI, L. (szerk.), *Aristotelismo veneto e scienza moderna*, Padova, 1983; G. PAPULI, *Dal Balduino allo Zabarella e al giovane Galilei: scienza e dimostrazioni. Bollettino di storia e filosofia*, 10, (1992); H. MIKKELI (1992), *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism. Jacopo Zabarella on the Nature of Arts and Sciences*, Helsinki, 1992 idem: *The Foundation of an Autonomous Natural Philosophy: Zabarella on the Classification of Arts and Sciences*, in D.A. Di LISCIA, E. KESSLER, C. METHUEN (szerk.), *Method and Order in Renaissance Philosophy of Nature. The Aristotle Commentary Tradition*, Aldershot, 1997, 211–228., Zabarella. Jacopo, in BLUM, Paul Richard (szerk.), *Philosophen der Renaissance*, Darmstadt, 1999., 150–160.

A Zabarella előtt álló probléma részben a 13. századra visszamező, a tudományos megismerést lehetővé tevő két arisztotelészi szillogizmus dichotómiájából (azaz az okból a hatásra, illetve a hatásból az okra következtető megismerésből) állt, részben a tudomány-logika-szillogizmus egymáshoz való viszonyából. Zabarella nézete szerint a logika önmagában nem tudomány (*scientia*), hanem – a grammatikához hasonlóan – eszköz a tudományos megismerés folyamatában. A tudomány a logikus módszer (*methodus*) használatában áll.¹⁸ A metódus viszont olyan intellektuális eszköz, amely a még nem ismertből tesz ismertté¹⁹ valamely jelenséget, s ezáltal tud következtetésekre jutni. A metódus és a szillogizmus így per definitionem egy és ugyanaz.²⁰ A szillogizmus nem más, mint az összes metódus és összes logikai eszköz közös eszméje.²¹ Mivel minden szükségszerű kapcsolat kauzális, ezért a metódus vagy az októl közelít a hatáshoz, vagy a hatástól az okhoz, s így nincs más lehetséges módszer a tudományos megismerés során, mint a kompozitív vagy a rezolutív.²² A természettudomány (*scientia naturalis*) az érzékeléssel (*sensu*) felfogott hatásból tud az okra és az alapelvekre következtetni. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy Zabarella nem az érzékszervek (*a sensibus*) segítségével szerzett ismeretekről beszél, hanem az egyetlen érzékelés (*a sensu*) által észlelt ismeretekről.

¹⁸ „logicae methodi in usu positae” ZABARELLA, *In duos Aristotelis libros Posteriores Analyticos commentarii*, Venetiis, 1582. 3

¹⁹ „Methodus est intellectuale instrumentum faciens ex notis cognitionem ignoti.” *ibidem*, 12.

²⁰ „Definitio methodi a definitione syllogismi non differt ...” *ibidem* 12.

²¹ „Syllogismus est commune genus omnium methodorum et instrumentorum logicorum” *ibidem* 14. Itt Zabarella szóhasználata (a »genus communis«) szorosán követi a genus-species-individuum felosztást. A logikára alkalmazva tehát a szillogizmus az a genus, amelyből minden logikai elem, eszköz, vagy metódus levezethető.

²² „Omnis enim a noto ad ignotum scientificus progressus vel a causa est ad effectum, vel ab effectu ad causam; ... Patet igitur nullam dari scientificam methodum praeter demonstrativam et resolutiveam.” *Ibidem* 19.

Az egyes érzékszervek ebből az aspektusból, pusztán mint eszközök jelenhetnek meg, amelyek segítségével az érzékelés maga ismeretekhez juthat.

Mivel a demonstráció ekkor még önmagában nem valósítható meg (ti. még nem tudjuk mit kell – ha eredményre jutottunk majd – demonstrálni), ezért a kutatás mindig eleve a rezolúcióval indul. A rezolutív módszer inkább felfedezést (*inventio*) céloz, a tökéletes tudományos összegzést a demonstratív metódus valósítja meg. Ez az amikor a tudást, az okon keresztül meghatározva lehet elérni, tehát azt a megismerési állapotot tükrözi, amikor már mind az ok, mind a hatás ismeretének birtokában vagyunk, s ezek kölcsönhatását demonstrálni vagyunk képesek. Az okokat viszont a rezolúció segítségével fedhetjük fel, azaz a hatásból felderíthetjük a még nem ismert okot (*causa*).

A rezolutív módszeren belül ugyanakkor kétféle lehetőség kínálkozik a felfedezésre: A rejtett dolgok felfedezéséhez, amelyek *secundum naturam* nem ismertek a hatásdemonstráció (*demonstratio ab effectu*) segítségével juthatunk el,²³ míg a többé-kevésbé ismert dologról alkotott ismeretünk tökéletesítéséhez az indukció (*inductio*) útján. Mindkettő a rezolutív metódushoz tartozik, s mindkettő a következményekből következtet vissza az elvekre (*principium*).²⁴ A princípiumok szintén két csoportra bomlanak: az egyik a természetes módon (*naturaliter*) szerzett elvek csoportja, amelyeket az érzékelésen (*a sensu*) keresztül ismerhetünk meg, és az indukciót leszámítva nincs szükségük logikai eszközre; ez az a mód, ahogyan alapvetően tudást szerezhethetünk. Az így szerzett tudást ugyanakkor még nem lehet bizonyítani, hiszen

²³ Ez a fogalom nem azonos a Zabarella által általános értelemben használt demonstráció fogalmával.

²⁴ „Methodus autem resolutiva in duas species dividitur effacitate inter se plurimum discrepantes. Altera est demonstratio ab effectu, quae in sui muneris functione est efficacissima; et ea utimur ad eorum quae valde obscura et abscondita sunt inventionem. Altera est inductio, quae est multo debilior resolutio, et ad eorum tantummodo inventionem usitata, quae non penitus ignota sunt, et leviter egent declaratione.” idézi RANDALL 1961. 54.

szoros értelemben véve csak azt lehet bizonyítani, amit valamin keresztül lehet demonstrálni. Az indukció azonban nem valamin keresztül igazol valamit, hanem önmagában, hiszen – a hagyományos arisztotelészi értelemben – az univerzális nem önmagában különbözik, hanem egyedül az ész (*sed ratione solum*) különbözteti meg a partikuláristól. S mivel a dolgot magát a partikulárisban jobban meg lehet ragadni, mint az univerzálisban (hiszen érzékekkel felfogható), ezért az indukció egy adott dologból ugyanazon dolog felé tart, azaz a dolog nyilvánvaló, ismert részéből igyekszik az ismeretlen és rejtett rész felé.²⁵

Zabarella tehát az egyszerű megfigyelés helyett a tudományos megismerés kritériumait és tipológiáját dolgozza ki. A bizonytalan megfigyelések alapján felállított első princípiumok összegyűjtéséből levont következtetéseket elutasítva azt szorgalmazza, hogy az érzékelésünkkel nyert tapasztalat segítségével a megfigyelt hatások alapján következtessünk vissza az okokra, s innen igyekezzünk megismerni az elveket, valamint univerzális struktúrájukat. Zabarella szerint így a tudományos megismerés a két szillogizmus kombinációjának az eredménye.

Pusztán utalok rá, hogy a kutatás megosztott a *regressus demonstrativus* történeti értékelését illetően. A kutatók egyik csoportja²⁶ a *regressus demonstrativust* a tudományos demonstráció olyan fontos részeként értékeli, amely alapvetően járult hozzá a

²⁵ „Universale enim a singulari re ipsa non distinguitur, sed ratione solum. Et quia res notior est ut singularis quam ut universalis, quoniam sensibilis dicitur ut singularis, non ut universalis, ideo inductio est processus ab eodem ad idem: ab eodem ea ratione, qua evidentius est, ad idem cognoscendum ea ratione qua obscurius est atque latentius.” idézi RANDALL, 1961, 55.

²⁶ CASSIRER 1911, RANDALL, John H.: *Galileo and the school of Padua. Journal of the History of Ideas* vol. I. 1940, 177–206. Majd továbbfejlesztve *The school of Padua and the emergence of modern science* Padua, 1961 és CROMBIE Alistair C.: *Robert Grossteste and the Origins of Experimental Science, 1100–1700*, Oxford, 1953, és újabban: *Styles of Scientific Thinking in the European Tradition: The History of Argument and Explanation Especially in the Mathematical and Biomedical Sciences and Arts*, London, 1995.

scientia tartalmának, formájának és határainak a századfordulóra kialakuló új modelljének kidolgozásához. A *regressus demonstrativus* ezért lényegében az experimentalista hipotetikus-deduktív módszertan előzményének tartják, amely megelőlegezi Galilei működését az új tudományos episztemológia kialakításában. A kutatás másik része²⁷ ezzel szemben tagadja a kapcsolat létezését. Nézetük szerint a demonstratív indukció 16. századi arisztotelianus felfogása nem értékelhető a tudományos kísérletezés megelőlegezéseként.²⁸

A szűkebben vett orvosi gondolkodás alakulása a fenti folyamattal párhuzamosan haladt. Az érzékekkel észlelt ismeretek, a közvetlen megfigyelés, a hatásnak az okokból illetve az okoknak a hatásból való megértése, az így szerzett ismeretanyag bemuta-

²⁷ OLSCHKI, Leo: *Geschichte der neusprachlichen wissenschaftlichen Literatur*. Bd. 2: *Bildung und Wissenschaft im Zeitalter der Renaissance in Italien* (Vaduz, 1965: repr. Leipzig, 1922), Schmitt 1971, 1982, 1984. Schmitt egyébként elismeri Randall korszakos kezdeményezését abban, hogy a 16. századi páduai arisztotelianizmusra a figyelmet felhívta. Nézetei elsősorban a Cassirer-Randall tézis azon elemét vitatják, hogy Galileit közvetlen hatás érte volna innen, de az irányzat befolyását a 17. századi tudományos gondolkodásra nem: „it seems to me obvious that analyses such as Zabarella’s imposed a certain clarity and structure on scientific investigation, which had a permanent value as the vocabulary of the philosophy of science became stabilized.” (SCHMITT 1971, 172.) Sőt, egy 1973-as előadásában felvette, hogy Zabarella tudományos módszertani írásai Descartes-hoz hasonlóan vizsgálják az analizálandó különbségek körét, s a tudományos vizsgálódás különböző szintjeinek és aspektusainak különböztetését. SCHMITT, 1982. 118. Így tehát a 16. századi páduai arisztotelianizmus hatását a korabeli, majd 17. századi anatómiai és fiziológiai kutatásokra, és különösen William Harveyra, aki a modern fiziológia alapjait veti meg a vérkeringés leírásával, nem zárja ki.

²⁸ A Randall-tézis által kiváltott vitába vezet be, és ad az ellentétes álláspontokról jó összefoglalót: Olivieri, L.szerk.: *Aristotelismo veneto a scienza moderna* 2 vol. (Padua 1983), és az újabb eredményekről különösen Gregorio Piaia (szerk.) *La presenza dell’aristotelismo padovano nella filosofia della prima modernità*: atti del Colloquio Internazionale in Memoria di Charles B. Schmitt; Padova, 4–6 settembre 2000 (Roma 2002)

tása, mint amely a *scientia* rangját adja, mind feltűnik a páduai anatómusok tevékenységében.²⁹

A személyes *observatio* fontosságára építette anatómiai módszertanát Berengario da Carpi (1470–1530),³⁰ aki az emberi testről megszerezhető anatómiai tudás egyik összetevőjét a közvetlen szenzuális percepcióban látta.³¹ A test struktúrájának végső meghatározásához (*determinatio*) tehát az érzékelésen (*sensus*) keresztül lehet eljutni. A *sensus* az érzékelés mestere és vezetője (*magister et dux*). Ha érzékelés által nem lehet valamit meghatározni úgy a kérdés mérlegelve (*sub iudice*) megoldandó. Az általa „anatomia sensibilis”-nek nevezett tudomány ismerete ugyanakkor nem származhat egyetlen boncoló saját tapasztalataiból, hanem támaszkodnia kell más anatómusok működésére, amely a közvetlen disputáción keresztül, valamint az orvosi irodalom és terminológia mesteri elsajátításával érhető el. Ez a második elem módszertanát illetően tehát inkább az anatómia skolasztikus felfogásához kapcsolódott. Noha Berengario elutasítja, hogy a tekintélyek alapján érvelni lehetne a biztos megfigyelésekkel szemben,³² azonban főműve maga is kommentár, s így egy-egy textus teljes kifejtése, valamint más kommentárokkal való összevetése gyakran eltéríti magától a leírástól, és ehelyett a különböző tekintélyek által írottak összevetésének enged tág teret.

Az európai anatómiai gondolkodás megújításában Andreas Vesalius játszik kulcsszerepet. Vesalius ugyanis, szorosan kap-

²⁹ Ennek alapvető műve CARLINO, Andrea, *La fabbrica del corpo. Libri e dissezioni nel Rinascimento*, Torino, 1994.

³⁰ Jacopo Berengario da CARPI (1470–1530), *Commentaria cum amplissimus additionibus super Anatomia Mundini una cum textum eiusdem in pristinum veniorem redacto* (Bononiae, 1521)

³¹ FRENCH, R.K., *Berengario da Carpi and commentary in anatomical teaching* in: WEAR, FRENCH, LONIE (szerk.), *The medical renaissance in the 16th century*, London, 1998, 42–65. (A továbbiakban FRENCH 1998)

³² „in anatomia locus ab auctoritate contra sensum non habet veritatem” Berengario, *Commentaria* f. 413 r., és lásd FRENCH 1998 p. 58. megjegyzéseit.

csolódva a fentiekben kifejtett tudományos episztemológiához és módszertanhoz, a közvetlen szenzuális megismerést, a testrészek funkcionális morfológiai megértését, az egész test (mint entitás) felépítésének megértését az egyes testrészek funkciójának felderítésével látta megvalósíthatónak. Ezzel egy csapásra megváltozott az anatómia perspektívája: (1) egyfelől közvetlen szenzuális és logikai értelmezés lett, amelyet az ókori-középkori hagyomány szövegei legfeljebb kommentálnak, (2) másfelől kritikai tudománnyá vált, amely közvetlen tapasztalatra és átgondolt értelmezésre épült. (3) harmadrészt az ismeretanyag észlelésében és átadásában a vizualitás korábban nem ismert alapvető szerepre tett szert, ami jelentkezik a reneszánsz kortól kezdve az illusztrációk gyors javulásában: ettől kezdve ugyanis az illusztráció nem egyszerűen a memoriterként ismételt szöveg emlékeztető-szervezője, hanem primér információforrássá válik. Andreas Vesalius hatását ezért nehéz túlbecsülni.

Az őt követő páduai anatómiai iskola számos tagja Realdo Colombo (c.1516–1559), Gabriele Falloppio (1523–1562), Bartolomeo Eustachi (1500/1514–1574) de főleg a közel félévszázadig oktató Fabrizio d’Aquapendente (1537–1619) mindemellett a flamand anatómus működését egysíkúnak találta. Fabricius elképzelései szerint Vesalius nemcsak, hogy túlon túl összpontosított Galénosz kiigazítására, hanem az anatómiai kutatásokat túlságosan leszűkítette a puszta leírásra és ábrázolásra, és ezzel a test működésének helyes megértését nem tette lehetővé.

A Fabricius által kezdeményezett új anatómiai kutatási program lényege, tehát egyszerre volt ismeretelméleti kérdés, és módszertani stratégia, amelynek során Fabrizio egybevetette Zabarella Arisztotelész értelmezését, az ókori filozófus *Historia Animalium*ának mondanivalójával.³³ A konzisztens episztemológia és módszertan alkalmazásával az egyes testrészek és szervek szerepének meghatározásával olyan oknyomozó anatómiai vizsgáldásokat célzott, amelyek mai fogalmaink szerint átfedték mind a

³³ Különösen Arisztotelész HA 487a 10, 491a 9, 494a–b. és AP 98a 14–16.

fiziológia, mind az anatómia körét. Eredménye természetsszerűleg hiányos volt, ám Fabricius számára a további vizsgálatokat éppen ez tette lehetővé.³⁴

Fabricius évtizedek kutatásai és egyetemi oktatás után csak 1600 körül kezdte meg eredményeinek publikálását. Az első három megjelent mű dedikációi bevezetik az olvasót az általa szorgalmazott metódusba. Miben is állna tehát az anatómiai kutatás helyes módszertana? A kiindulópont a test *dissectio*ja, amelyen keresztül el lehet jutni az egyes szervek *historia*jának meghatározásához. (A páduai professzor lakonikus véleménye szerint Vesalius jobbára ennyit végzett el.) A *historia* összegzését az egyes szervek és testrészek működésének (*actio*) leírása követi, majd pedig a testrészek felhasználásának és hasznosításának (*usus et utilitas*) az értelmezése, és a megszerzett tudás demonstrálása.³⁵ Az emberi test teljes szervezetének helyes megértése (*a notitia*

³⁴ Az arisztotelészi kutatások ilyen értelmezésére lásd BALME, D.M., *Aristotle's use of Differentiae in Zoology* in J. BARNES; M. SCHOFIELD, és K. SORABJI (eds.): *Articles on Aristotle. 1. Science*, London 1975, 183–193. Fabricio anatómiai kutatásainak módszertanára CUNNINGHAM, A., *Fabricius and the »Aristotle project« in teaching and reasearch at Padua* in WEAR, FRENCH, LONIE (eds.): *The medical renaissance in the 16th century*, London, 1998) (a továbbiakban CUNNINGHAM 1998)

³⁵ 16. század derekán az átalakulás másik lehetséges kiindulópontja a fiziológia tárgyának újraértelmezésében lelhető fel, amely együtt járt az anatómia területének szűkítésével. Jean Fernel a test működésének rejtett okait és funkcióit az anatómia morfológiai eredményeiből leszűrhető adatokra alapozva, a racionális kontempláció eredményének tartja, amelyeket a fiziológia foglal rendszerbe. A test részeinek vizsgálata Fernelnél az első helyre került, de az általa megállapított módszertani distinkció szerint az anatómia lényegileg az obszerváción keresztül megérthető leíró jellegű, empirikus tudomány, míg a fiziológia spekulatív megközelítés, amely racionális belátásból vonja le következtetéseit. A két tárgy kapcsolatát a geográfia és a história viszonyához hasonlítja. Az anatómia eszerint azt mutatná meg, hogy a test funkcionális folyamatai hol mennek végbe, de magát a funkciót nem tárgyalhatja. ROTSCHUH, K., *Konzepte der Medizin*, Stuttgart 1978. 231–238.

*organorum tota*³⁶) egyedül ezen az úton, azaz a négy fokozat teljesítésével érthető meg. A szervek megfelelő és helyes leírása tehát végeredményben egyben szerepüknek, mint önálló részegységeknek a leírása is, az entitás, az emberi test leírásában, amely egyben a természet egyik jellegzetes, és az – isteni teremtés következtében – a maga nemében tökéletes produktuma is. Az ily módon felfogott anatómiát Fabricius szerint joggal lehet a medicina alapjának és a *philosophia naturalis* tökéletes megvalósulásának tartani. Fabricius számára tehát nincs különbség a tiszta strukturális anatómia és a fiziológia között, hiszen a helyesen felfogott anatómia és a fiziológia metodológiai ekvivalencián nyugszik.

A társadalmi hatás vonatkozásában érdemes felhívni a figyelmet, hogy Fabricius nemcsak az első *theatrum anatomicum*ot építtette Páduában (amelyet hamarosan követett a leydeni, montpellier-i etc.), hanem a szándéka szerint az évtizedek kutatásait összefoglaló és gazdagon bemutató műve is a *Theatrum totius Animalis Fabricae* címet viselte volna. A szándék nyilvánvaló: míg az előadóterem a demonstrációt a lehető legtöbb hallgató számára tette lehetővé, a Vesaliusénál mintegy százszor (!) több illusztrációt prezentáló összefoglaló mű viszont a *respublica litterata* minél több tagjához juthatott volna el, megfelelően demonstrált

³⁶ Az arisztotelészi *historia-causa-demonstratio* hármas metodológiai felosztását Fabricius tehát galénoszi hatásra négy osztatúvá alakítja: *historia-actio-usus/utilitas-demonstratio*. Az alexandriai eredetű »actio« és a galénoszi »usus« szempontjainak bekapcsolásával Fabricius nem tért el az eredeti arisztotelészi programtól. Ezt egyébként a demonstráció megtartása önmagában igazolja. Galénosz, elfogadva az alexandriai orvosi iskola kiegészítését (actio), a *historia-causa* közti lépcsőfok megtételének megkönnyítésére iktatja be az *usus/utilitas* szempontját, összességében így az *actio-usus/utilitas* a historiából a causához vezető megértés részletező szempontjaként működik. Fabricius számára tehát egy adott szerv működésének és szerepének/hasznának a megértése együttesen adhat választ az arisztotelészi kérdésre: a szerv létezésének okára. Lásd GALENOS, *On the Usefulness of the Parts* Bk I. 15, 18–19, Bk 17. Az értelmezésre lásd CUNNINGHAM 1998.

funkcionális anatómiai ismereteket nyújtva.³⁷ Jellemző módon az elnevezés gyorsan terjed: Caspar Bauhin (1560–1624), a francia hugenotta családból származó, Baselben született tudós, aki 1577–1579 között szintén Páduában tanult műveinek már sorra ugyanezt a címet adja: *Theatrum Anatomicum infinitis locis auctum* (Basel, 1592) csakúgy, mint botanikai művének: a *Pinax theatri botanici* (1623).

A páduai anatómiai kutatások hatása hatalmas volt: mint említettem, Melanchthon az összes lutheránus egyetem valamennyi fakultásán előírja az anatómia előadások két féléven keresztül folyó látogatását: hiszen a teológus sem értheti meg a Mindenható főművét ennek ismerete nélkül. Áruklodó az is, hogy Servetus teológiai főművében, a *Christianismi Restitutioban* közli a pulmonaris vérkör felfedezését. Az anatómiai teátrumok pedig Európa-szerte népszerű intézményekké lettek.

Az anatómia, amely egy funkcionálisan működő, s ugyanakkor hierarchikusan szervezett entitás, aprólékos és racionális tudományos vizsgálatára szolgáló tudományként jelent tehát meg a 16. század Európájában ugyanakkor a politikai teória területére is hatást gyakorolt. Szemben az ókorból és középkorból örökölt metaforával, illetve allegorikus hagyománnyal, amely a politikum uralmi-közösségi intézményrendszerének leírását elnagyoltan hasonlította az emberi test felépítéséhez, alkalmanként működéséhez, a 16. század végének politikai diskurzusaiban a tudományos allegória skolasztikus eszközén, illetve köznyelvi használatán túlmenően, pontosabban azzal szembehelyezkedve a korabeli anatómia módszertana egy új tudományos elemzés módszertanának lehetőségét villantotta fel. Feltűnő ugyanis, hogy a poszt-arisztotelianus politikai diskurzusok körében (*ragione di stato* nyelvek, természetjogi gondolkodás) elszaporodik a többé már normatív tartalmat nem hordozó hasonlat használata. A rendi struktúrákkal szembehelyezkedő, azokat felszámolni igyekvő,

³⁷ FABRICIUS, *De venarum ostiolis, dedicatio*, idézi CUNNINGHAM 1998. 199.

születőben lévő modern, intézményesített és hozzá önálló érdeket attribuált állam létrehozásakor a korajújkori államelmélet számára a funkcionális működést mutató, hierarchikus, de ugyanakkor interdependens uralmi-közösségi szervezet elemzésére (de talán helyesebb lenne azt mondanunk posztulására és vizionalizására) úgy tűnt a korabeli anatómia elmélete megfelelő tudományos eszköztárat kínál.³⁸ S nemcsak William Harvey hasonlítja korszakos *De motu cordis*ának (1629) előszavában az uralkodót a Naphoz, és a szívhez³⁹, hanem még Thomas Hobbes *Leviathan*-jának⁴⁰ (1651) is a – korára jellemző mechanikus – testműködés

³⁸ Nem egyedüli eszköztárat jelent persze. A későbbiekben Spinoza *de more geometrico* képzelte a természetjogi politikai filozófia megújítását. Benedictus SPINOZA, *Tractatus Theologico-Politicus*, I.12, Leyden, 1670.

³⁹ „*Serenissime Rex, cor animalium, fundamentum est vitae, princeps omnium, Microcosmi Sol, a quo omnis vegetatio dependet, vigor omnis et robur emanat. Rex pariter regnorum suorum fundamentum, et Microcosmi sui Sol, reipublicae Cor est, a quo omnis emanat potestas, omnis gratia provenit. Quae de motu cordis hic scripta sunt, Majestaturae (uti huius seculi mos est) offere eo magis ausus sum, quod ad hominis exemplum humana pene omnia, et ad cordis, Regis plurima. Regi itaque non inutilis cordis sui notitia, tanquam actionum diuinum Exemplarium: (sic paruis componere magna solebant. Poteris saltem Regum optime, in fastigio rerum humanarum positus, una opera et humani corporis principium et Regie simul potestatis Tuę effigiem contemplari*” HARVEY, *De motu cordis*, Dedicatio, Londinii, 1629.

⁴⁰ *NATURE (the art whereby God hath made and governs the world) is by the art of man, as in many other things, so in this also imitated, that it can make an artificial animal. For seeing life is but a motion of limbs, the beginning whereof is in some principal part within, why may we not say that all automata (engines that move themselves by springs and wheels as doth a watch) have an artificial life? For what is the heart, but a spring; and the nerves, but so many strings; and the joints, but so many wheels, giving motion to the whole body, such as was intended by the Artificer? Art goes yet further, imitating that rational and most excellent work of Nature, man. For by art is created that great LEVIATHAN called a COMMONWEALTH, or STATE (in Latin, CIVITAS), which is but an artificial man, though of greater stature and strength than the natural, for whose protection and defence it was intended; and in which the sovereignty is an artificial soul, as giving life and motion to the whole body; the magistrates and other officers of judicature and execution, artificial joints; reward and punishment (by which*

felidézésével vezeti be az új jelenség, a Leviathán, azaz az állam fogalmának értelmezését és tipologikus leírását. A példák vég nélkül folytathatók.

Az anatómiai kutatások hatása azonban még ennél is szélesebb. A közvetlen, szenzuális megismerés tudományelméleti megalapozása, és nem utolsósorban a Vesalius (illetve rajzolója Stephan van Calcar 1499–1546) és egyetemi utódai által sorra kiadott igényes, pontos anatómiai atlaszok az ismeretek vizuális átadásának alapvető műveivé váltak. Ezekben a művekben az ábrázolások már elsődleges információforrásként szerepelnek, azaz a metszetek maguk azzal az igénnyel készülnek, hogy azokból az ismeretanyag közvetlenül is elsajátítható legyen. A 16–17. század során a mindenki előtt megnyitott anatómiai teátrumok a közvetlen tudományos megismerés lehetőségével kecsegtetik a széles közönséget. A 16. század utolsó évtizedeire, ugyan nem kizárólag, de nem is utolsósorban a természettudományos, orvosi és anatómiai megújulás következtében, a vizuális megismerés általános jelenséggé válik, s az élet mind megannyi területén feltűnik. Ortelius *Theatrum Orbis Terrarum* (Antwerpen, 1570), az egyik első átfogó atlasz az ismert világ térképeiről, már pusztán szóhasználatával is jelzi az igényt, hogy a geográfia tudománya szintén a képi információközlés felé tör, s ezzel egyúttal megteremti a modern kartográfia alapjait is. Az emblematika fentebb említett műfaji sajátosságai mellett a szűken vett képzőművészetben a látás-

fastened to the seat of the sovereignty, every joint and member is moved to perform his duty) are the nerves, that do the same in the body natural; the wealth and riches of all the particular members are the strength; salus populi (the people's safety) its business; counsellors, by whom all things needful for it to know are suggested unto it, are the memory; equity and laws, an artificial reason and will; concord, health; sedition, sickness; and civil war, death. Lastly, the pacts and covenants, by which the parts of this body politic were at first made, set together, and united, resemble that fiat, or the Let us make man, pronounced by God in the Creation". Thomas HOBBS, Leviathan or the Matter, Forme, and Power of a Common-wealth, ecclesiasticall and civill. London, 1651, Preface

hallás-ízlelés-tapintás allegorikus ábrázolásai is megszorodnak, kedvelt és közérthető témává válnak.

Az érett reneszánsz kor medicinája és ezen belül anatómiája, így nem pusztán a tudományos gondolkodás fejlődéséhez járult hozzá alapvetően, hanem a korszak szellemi életének kontextusában előbb maga is kitágította saját perspektíváját, majd ennek gyors eredményeivel egyúttal meg is erősítette a racionális elemzés, és a vizualitás jelentőségét világunk megismerésének folyamatában.

Ráday Gyűjtemény
1092 Budapest, Ráday u. 28.
Tel./fax: 217-6321
Felelős kiadó Berecz Ágnes
Készült a szekszárdi Séd Nyomdában
Felelős vezető Katona Szilvia
ISBN 978-963-8299-08-6

2008 májusában a Károli Gáspár Református Egyetem és a Ráday Gyűjtemény – mint egymást segítő, földrajzi és lelki-szellemi közelségben is lévő testvérintézmények – közös konferenciát tartott *Reneszánsz kaleidoszkóp* címmel. Ezzel a címmel, a szervezők egyikeként és „konferencia-keresztanyaként” azt kívántam érzékeltetni, hogy ez a tanácskozás nem kitüntetetten a reneszánsz irodalomnak, művészet- és építészettörténetnek, csillagászatnak, zene- orvoslás- és kerttörténetnek, illetve néprajzi vonatkozású (boszorkányos) témáknak kínál fórumot, hanem mindezen tárgyköröknek együttesen. Ez a széles merítés – legalábbis nagyon reméljük – nem ment sem a konferencia, sem az anyagából szerkesztett könyv rovására, éppen ellenkezőleg, nagyon reméljük, hogy egyfajta jótékony „interferencia” érzetét kelti majd az Olvasóban, azaz Mindazokban, akik érdeklődnek az emberiség kultúrájának e nagyon intenzív, nagyon színes korszaka iránt. S jó okunk van feltételezni azt is, hogy – miként az óvatosan mozgatott kaleidoszkóp színes üvegszilánkaiból – e kiadványból is ki-ki pompázatos reneszánsz kaleidoszkópot tud összerendezni a maga számára.

Petrőczy Éva

1900.– Ft

ISBN 978-963-8299-08-6

9789638299086